

**Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини**

УМАНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий журнал

Випуск 13

Умань
Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
2025

Засновник видання:

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Видання засновано у 2015 р.

Ідентифікатор медіа R30-02367 (рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1982 від 28.12.2023).

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б» (наказ МОН України № 920 від 26.06.2024).

Адреса редколегії:

20300, Черкаська обл., м. Умань
вул. Садова, 28

Тел.: (04744) 3-40-44,
(097) 303-91-77

E-mail: umanska.starovyna@ukr.net,

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 5 від 30 вересня 2025р.)

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікації посилання на науковий журнал «Уманська старовина» обов'язкове.

Головний редактор:

Кузнець Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Лісовська Ольга Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, заступник головного редактора;

Скус Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, відповідальний секретар редколегії.

Редакційна колегія:

Біляєва Світлана Олександрівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Епштейн Тадеуш – доктор габілітований, професор Інституту історії Польської Академії Наук у Варшаві (Республіка Польща);

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»;

Кривошея Ігор Іванович – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Кривошея Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Міронова Ірина Сергіївна – доктор історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

Путкарадзе Тамаз – доктор історичних наук, професор департаменту історії, археології і етнології Батумського державного університету імені Шота Руставелі (м. Батумі), директор Архівного управління Аджарії (Грузія);

Священко Зінаїда Василівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, доктор габілітований, професор Жешувського університету (Республіка Польща).

У52 Уманська старовина: Науковий журнал. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» 2025. Вип. 13. 139 с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем історії України та регіональної історії, загальної історії, історіографії історії, історії історичної науки в Україні, методики навчання історії, спеціальних історичних дисциплін, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Статті друкуються в авторській редакції.

© УДПУ імені Павла Тичини, 2025

© Автори статей, 2025

ЗМІСТ

Історія України

Гаук Антон

«ЗУХВАЛІ СЛОВА» ТА АНТИМОНАРХІЧНІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ НА ПОЧАТКУ XX СТ. 5

Журба Михайло, Комар Володимир

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА САЛЬСЬКОГО В 1917–1940 РР. 14

Салата Оксана

ВИСВІТЛЕННІ ОКУПАЦІЙНОЮ ПЕРІОДИКОЮ ТА КІНЕМАТОГРАФОМ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ ДЛЯ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ В НІМЕЧЧИНІ У 1941-1943 РР. 23

Яшин Владислав

НОВОЗАВІТНІ СТУДІЇ АРХІЄПІСКОПА ВАСИЛЯ (БОГДАШЕВСЬКОГО) В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ 32

Всесвітня історія

Wójcik Zbigniew

ROZWÓJ SPORTU ZAPAŚNICZEGO W POLSCE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ (1945-1989) 43

Регіональна історія

Скус Ольга, Караджієв Максим

АРХІВНО-СЛІДЧА СПРАВА ФУТЕРНИКА ЯКОВА КИСЕЛЬ-ВОЛЬФОВИЧА 54

Кузнець Тетяна, Джагунова Олена

ЛЕБЕДИНСЬКЕ ЖІНОЧЕ УЧИЛИЩЕ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ 19-ГО СТ. ЗА НОВОВІЯВЛЕНИМИ АРХІВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ 65

Пендзей Іван

З ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ СВ. ПАРАСКЕВИ СЕЛА ЛІЩАНЦІ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ ТА РЕЛІГІЙНО-ХРИСТІЯНСЬКОЇ ОБРЯДОВОСТІ ПАРАФІАН (ЗА ЛІТОПИСОМ ГРИНЯ КОМАРНИЦЬКОГО(РУКОПИС)) 80

Методика навчання історії

Куценко Сергій, Шауренко Анна

СЕРВІСИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ: ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ, ВИКЛИКИ ТА ДИДАКТИЧНІ РІШЕННЯ 91

Енциклопедистика в історії

Киридон Алла

БІОГРАФІКА ЦЕРКОВНИХ ДІЯЧІВ НОВІТНЬОГО ЧАСУ: ОПЕРАЦІЙНО-ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ 102

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Трачук Олексій

ПЛЕМІННІ ГНІЗДА ПОСЕЛЕНЬ СХІДНОТШИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ XV– XII ДО Н.Е. 116

CONTENT

History of Ukraine

Hauk Anton

«INSOLENT WORDS» AND ANTI-MONARCHIST STATEMENTS IN THE UKRAINIAN PROVINCES AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY 5

Zhurba Mykhailo, Komar Volodymyr

THE ANTI-BOLSHEVIK ACTIVITY OF VOLODYMYR SALSKY IN 1917–1940 14

Salata Oksana

COVERAGE BY OCCUPATION-ERA PERIODICALS AND CINEMA OF THE DEPORTATION OF UKRAINIAN WORKERS FOR FORCED LABOR IN GERMANY IN 1941–1943 23

Yashyn Vladyslav

NEW TESTAMENT STUDIES OF ARCHBISHOP VASYL (BOGDASHEVSKY) AT THE KYIV THEOLOGICAL ACADEMY 32

World History

Wójcik Zbigniew

THE DEVELOPMENT OF WRESTLING IN NORTH-EASTERN POLAND (1945–1989) 43

Regional history

Skus Olha, Karadzhiiev Maksym

ARCHIVAL INVESTIGATIVE CASE OF YAKOV KYSEL-VOLFOVYCH FUTERNYK 54

Kuznets Tetiana, Dzhahunova Olena

LEBEDYN WOMEN'S SCHOOL IN THE LAST QUARTER OF THE 19th CENTURY ACCORDING TO NEWLY DISCOVERED ARCHIVAL SOURCES 65

Pendzei Ivan

FROM THE HISTORY OF THE CHURCH OF ST. THE PARISH VILLAGE OF LISHTANSI IN THE TERNOPIL REGION AND THE RELIGIOUS AND CHRISTIAN RITE OF THE PARISHES (ACCORDING TO THE CHRONICLE OF HRYN KOMARNYTSKYI (Manuscript) 80

Method of teaching history history

Kutsenko Serhii, Shaurenko Anna

ARTIFICIAL INTELLIGENCE SERVICES IN HISTORY EDUCATION: APPLICATIONS, CHALLENGES, AND DIDACTIC SOLUTIONS 91

Encyclopedias in History

Kyrydon Alla

BIOGRAPHICAL STUDIES OF MODERN-ERA CHURCH FIGURES: OPERATIONAL AND COGNITIVE POTENTIAL 102

Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines

Trachuk Oleksiy

TRIBAL CLUSTERS OF SETTLEMENTS OF THE EASTERN TRZCINIEC CULTURE IN THE 15TH–12TH CENTURIES BCE 116

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.343969

УДК: Л 94(477)«179/1917»' +394

Антон ГАУК,
orcid.org/0009-0003-7745-9557
кандидат історичних наук, докторант
Кам'янець-Подільського національного
університету імені І. Огієнка
(Київ, Україна)
anthauk@gmail.com

«ЗУХВАЛІ СЛОВА» ТА АНТИМОНАРХІЧНІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У дослідженні розглянуто кримінальні справи за звинуваченнями в образі імператора та членів царської родини в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ століття. Актуальність теми зумовлена недостатнім вивченням «низових» форм протесту в умовах авторитарної імперської держави, зокрема з точки зору емоційної, символічної та мовної природи цих практик. Метою дослідження є реконструкція логіки, мотивів і соціального змісту звинувачень в образі царя як елемента неформалізованої політичної комунікації між підвладними й владою. У роботі застосовано джерелознавчий аналіз 21 кримінальної справи, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, а також методи дискурсивного аналізу, мікроісторії та інтерпретативної соціальної історії. Аналіз показав, що образа монарха постає в слідчих матеріалах не стільки як результат продуманої антидержавної риторики, скільки як емоційна та ситуативна форма реакції на побутову несправедливість, соціальну нерівність чи агресивну імперську політику. Висловлювання підсудних часто відображають колективні настрої селянських громад і стають проявами напівусвідомленої критики владного устрою. У низці справ фіксується зміщення фокусу з фігури царя на його родину або представників місцевої адміністрації, що свідчить про переосмислення уявлень про джерела зла в імперській структурі. Встановлено, що мовні формули, спрямовані проти монарха, репрезентують втрачену ієрархічну довіру, втому від ідеологічного пафосу і зміщення авторитету з сакралізованої влади на буденний соціальний досвід. Практична цінність дослідження полягає в поглибленні уявлень про повсякденні механізми делегітимації влади та розкритті значення мовленнєвих практик як елементів соціальної динаміки в імперських режимах.

Ключові слова: кримінальні справи, емоційна мова, делегітимація влади, слідча риторика, імперська комунікація, селянська критика, соціальні уявлення.

Anton HAUК,
orcid.org/0009-0003-7745-9557
Candidate of Historical Sciences,
Doctoral Student at Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko
National University.
(Kyiv, Ukraine)
anthauk@gmail.com

«INSOLENT WORDS» AND ANTI-MONARCHIST STATEMENTS IN THE UKRAINIAN PROVINCES AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

This article investigates the phenomenon of anti-monarchical utterances in the Ukrainian provinces of the Russian Empire during the early 20th century. Drawing from a wide range of archival sources, including criminal files, police surveillance reports, and court materials, the author traces the nature and emotional tone of «insulting» words directed against the Russian Tsar. The main idea of the article is that such utterances were not isolated acts of disloyalty but reflected deeper processes of political disillusionment, emotional rejection of imperial authority, and the broader desacralization of monarchy among diverse segments of the imperial population.

One of the key arguments advanced by the author is that anti-monarchical speech should be understood not

only as criminally punishable statements but as emotional performances expressing subjective, affect-laden responses to imperial power. Drawing on methods of historical emotion studies, the author shows how phrases like «The Tsar is a bloody dog» or «We need to cut the Tsar's head off» conveyed political anger and frustration rooted in personal grievances, economic misery, and wartime trauma. These utterances were often spontaneous, unstructured, and closely tied to moments of collective hardship, such as conscription, famine, or defeat at the front.

Another central argument is the importance of social and cultural context for interpreting anti-monarchical speech. The author emphasizes that such expressions circulated among peasants, urban workers, soldiers, and even lower-ranking officials, revealing that criticism of the Tsar was not limited to intellectual or revolutionary circles. In village settings, for instance, these statements emerged from rumors, tavern talk, or local conflicts, often framed in vernacular idioms rather than ideological language. This suggests that the crisis of monarchical legitimacy permeated everyday life, mediated by popular culture and local emotion.

A further argument relates to the role of the state in producing the evidence of such speech. The author critically engages with the nature of the archival record, pointing out that many cases were constructed by the imperial police, who selectively recorded, interpreted, and exaggerated subversive remarks. At the same time, these documents remain invaluable for studying political emotions from below, particularly because they preserve the words of individuals otherwise excluded from the public sphere. Thus, the records themselves are both tools of repression and unique windows into lived experiences of imperial rule.

In conclusion, the article argues that anti-monarchical utterances in early 20th-century Ukraine should be read as emotionally charged acts of symbolic resistance that contributed to the broader desacralization of imperial power. The main idea—that such speech acts were expressions of emotional alienation from the monarchy—is supported by arguments about the performative nature of language, the embeddedness of utterances in social context, and the complex status of archival sources. Taken together, these arguments demonstrate that the monarchy's authority was increasingly contested not only by revolutionary organizations but by ordinary people speaking in their own passionate, often crude, idioms of protest.

Keywords: criminal cases, emotional rhetoric, delegitimization of power, investigative discourse, imperial communication, peasant criticism, social perceptions.

Постановка проблеми. Початок ХХ століття в Російській імперії позначився безпрецедентним зростанням соціальної напруги, політичної нестабільності та кризою легітимності самодержавної влади. На тлі цих процесів, що зрештою призвели до революційних подій 1905-1907 рр., особливого значення набували будь-які прояви громадського невдоволення, навіть ті, що здавалися на перший погляд незначними. У цьому контексті лайка та образа царя виступали не просто як порушення етичних норм чи акти неповаги до особи монарха, а як політичні злочини, що підривали основи імперського ладу. Цей період вбачається цінним для дослідження, оскільки саме тоді імперська влада, намагаючись утримати контроль, посилювала репресії, тоді як суспільство дедалі активніше висловлювало своє невдоволення. Судові справи щодо лайки та образи царя, часто ініційовані на підставі доносів або свідчень, відображають глибину суспільного розчарування у монархії та політизації повсякденного життя. Дослідження цих справ дозволяє проаналізувати динаміку стосунків між владою та народом, виявити приховані та явні форми протесту та їх мотиви, а також зрозуміти, як «злочинне слово» перетворювалося на об'єкт судового переслідування.

Мета. Ця стаття має на меті дослідити характер звинувачень, соціальний стан учасників судових процесів та їхнє соціальне походження, а також визначити, як ці «усні злочини» інтерпретувалися владою та суспільством у контексті загострення політичної боротьби. Вивчення цих мікроісторій дозволить краще зрозуміти макропроцеси, що відбувалися в Російській імперії напередодні великих потрясінь.

Аналіз сучасних досліджень. Історіографія досліджень справ щодо образи чи лайки на імператора та членів монаршої родини на території України

не може похизуватись достатньою кількістю ґрунтовних наукових праць. Переважна більшість згадок є або опосередкованими у рамках загального аналізу із діяльності органів цензури в Російській імперії, або стосуються правознавчого аспекту з позицій аналізу юридичної практики, як до прикладу праця О. Ківістік та М. Лутс-Сутак (Kivistik, Luts-Sootak, 2018: 41-52). Втім, поза увагою зазвичай залишаються соціокультурні аспекти обставин справ, котрі можуть надати дані стосовно стану суспільства та його взаємовідносин із «сакральним» образом монаршої особи. Із сучасних істориків, котрі торкалися цієї теми варто виділити роботи І. Колоницького (Колоницкий, 2010: 664), Н. Коновалової (Коновалова, 2014: 42-47), М. Кореневої (Корнева, Солнышкин, 2022: 388-409) та О. Слепцова (Слепцов, 2024: 74-83). Втім, їх аналіз стосується переважно територій сучасної Росії, а отже його репрезентативність, як і теоретичні засади дослідження щодо проблем і ментальності тогочасних мешканців українських губерній, залишається під питанням.

Виклад основного матеріалу. Політична критика в демократичних країнах є загальноприйнятою, втім, в монархіях, де особа короля чи царя напряду ототожнюється із владою, подібна поведінка залишається злочином і по сьогодні (Kivistik, Luts-Sootak, 2018: 41). Російська імперія початку ХХ ст. не була виключенням, адже її законодавство передбачало кримінальну відповідальність як до критики й підбурювання до заколотів, так і за необережне слово в сторону монаршої особи і членів її родини (Новое уголовное уложение, 1903: 257).

В правовому полі справи щодо образи царя керувалися статтями 246 - 248. Стаття 246 Уложення 1885 року, поділялася на три частини: перша частина повністю повторювала статтю 268 Уложення 1845 року, однак до неї було додано ще дві частини. Згідно з другою частиною статті 246 Уложення 1885 року, особи, які дозволяли виголошувати «зухвалі слова й вчинки заочно, без прямого наміру збудити неповагу до Священної Особи Його Імператорської Величності», засуджувалися до ув'язнення в фортеці на строк від восьми місяців до одного року і чотирьох місяців (Таганцев, 1866: 173). Якщо ж винний у виголошенні зухвалих слів вчинив злочин «через нерозуміння, нецтво або в стані сп'яніння», то він засуджувався до тюремного ув'язнення на строк від двох до восьми місяців (третя частина статті 246). Таке ж покарання передбачалося і для осіб, які ображали членів імператорського дому (перша частина статті 248). Свідки, які не перешкоджали або не повідомляли про зухвалі слова на адресу імператорської родини, підлягали арешту на строк від 1 до 7 діб (стаття 247, друга частина статті 248 Уложення 1885 року). З 1903 р. образа царя та членів його родини так само кваліфікувалась як злочин згідно статті 103 вже нового кримінального кодексу, котрий увібрав у собі досвід попередніх законодавчих способів врегулювання цього виду злочинних діянь (Новое уголовное уложение, 1903: 257). Хоча новий кримінальний кодекс 1903 року був м'якшим за попередній, він включав нові склади злочинів, що відображали структуру суспільства, яке індустріалізувалося під впливом модернізації (Kivistik, Luts-Sootak, 2018: 52).

Аналізуючи матеріали стає помітна загальна побутова розповсюдженість

лайки на царя та членів його родини. Вона стає буденністю, і, хоча часто не є політичною критикою, проте свідчить про загальну, розповсюджену вживаність жорстких негативних виразів, а отже про відсутність сприйняття його образу як чогось священного чи недоторканого. Так, до прикладу, селянин с. Збур'ївки, Дніпровського повіту Таврійської губернії у побутовій суперечці, окрім лайливих висловлювань на адресу царя додавав, що «одного [царя] вбили і цього вб'ємо» (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3091. Арк. 1,1 об.).

Втім, Б. Колоницький (Колоницький, 2010: 50–51) зауважував, що при всій значущості таких матеріалів, до них варто ставитись критично, відділяючи, власне, політичну критику, від побутової лайки. Втім, політичне життя й побут тісно переплітались в розмовах, що робить подібе завдання важким для практичної реалізації. Так у с. Губина Луцького повіту Волинської губернії відставний солдат К. Михальчук разом із своїм товаришем зайшли в гості до місцевої єврейки, шукаючи продовження алкогольних розваг. В ході суперечки Михальчук почав лаятись на царську родину, на що отримав зауваження, що якби не обрання на престол наступника, йому б не скоротили на 20 днів строк арешту. У відповідь той у яскравих метафорах описав що і в яких позах він зробив би з імператрицею. Характерно, що в ході дізнання звинувачуваний зауважував, що був настільки захмілілим, що не в змозі пригадати будь-які події того вечора взагалі (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 388. Арк. 2, 2 об.). Зазначимо лише, що перебування у стані алкогольного сп'яніння стало пом'якшуючою обставиною цього державного злочину.

За даними іншої справи Селянин В. Дикий села Старі Шепеличі, Радомишльського повіту Київської губ., зайшов п'яним (настільки що зовсім у подальшому не пам'ятав подій того дня) до місцевого чоботаря, котрий не встиг виконати замовлення й запропонував повернути гроші. На це В. Дикий запропонував засунути ті гроші собі у «відоме місце». На зауваження чоботаря, що про державні знаки так казати не можна, той послав імператора «по матері» (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 399. Арк. 2).

Певні ситуації мають майже анекдотичний характер. Так помічник писаря Рубанського волосного управління Брацлавського повіту Подільської губернії, В. Логвинович під час переписування його колегою клятви для приведення до присяги волосного старшини, під час зачитування тим тексту вголос на фразі щодо наступника престолу, сказав, що цей наступник — незаконний та незаконнонароджений. Цей вчинок був незрозумілий зрештою як слідству, так і колегам, котрі підозрювали його у алкогольному сп'янінні та вкрай невдалій спробі пожартувати (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3101. Арк. 3, 22).

Варто зазначити, що діапазон охоплених юридичною практикою випадків фіксації образу царя й членів його родини охоплювали навіть місця позбавлення волі. Так, до прикладу, Л. Петерсон, перебуваючи в Одеській тюрмі визнав себе винним у неодноразових лайливих виразах в сторону особи царя (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3096. Арк. 19).

Загальна тенденція до протидії владі, зокрема через бунти чи страйки, та зріст соціальної ентропії, лише сприяли проявам до тоді латентного гніву щодо влади загалом, та монаршої родини, як її уособлення зокрема. В певних

випадках звучить, з-посеред іншого, ледь прихована віра в успіх спротиву та страх перед застосуванням силових методів придушення.

Так про настрої як з-посеред селян, так і у військовому середовищі свідчить випадок матроса селянського походження П. Савченка, котрий, перебуваючи у короткій відпустці у рідному селі Семенастому, Херсонської губернії, розповідав, що матроси та козаки воюватимуть проти царя через те, що той віддавав землю євреям. Тут доречно зазначити, що козачі полки переважно сприймалися як «оплот» самодержавства і їх позиція, як і мотивація свідчить про втрату авторитету царя з-поміж найбільш йому відданих (Слепцов, 2024: 75).

Також, як засвідчують матеріали справи, П. Савченко додав, що буцім-то в Севастополі станеться бунт, як і у Києві, котрий війська відмовляться придушувати силою. Натомість та буде «як у Китаї», де імператора повалили, а згодом і царя обиратимуть на термін в три роки. Також додавав що студенти готові бунтувати, та й вони самі на флоті б влаштували бунт, але їм сухопутні війська заважають (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3092. Арк. 1-7).

За матеріалами слідства, селянин Т. Беленко з м-ка. Красна Кам'янка Херсонської губернії у суперечці в приміщенні канцелярії місцевого волосного управління закликав до силового вилучення землі у поміщиків, і на аргументи щодо незаконності такого діяння відповідав, що сам цар не по закону діє, адже відібрав у нього землю під будівництво залізниці та не віддав гроші (ЦДІАК. Ф. 419. Оп.1. Спр. 3084. Арк. 1-6).

Згідно іншої справи, селянин Ф. Самосей з Одеси, що працював двірником, розповідав своїй співмешканці, зокрема, що уряд боїться бунтів і збирає двірників міста, адже на Масляну в Одесі будуть заворушення. Після чого побажав смерті роду Романових та створення республіки як у Франції (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3097. Арк. 6).

Більш детально атмосферу в місті передає випадок в одеській лавці, де відставний працівник продовольчого магазину П-Я. Саре говорив, що «Ми царю служимо, а він нам землі не дає, а в поміщиків її багато.» та додавав, що після свята Покрова будуть тих бити, адже людей багато, а поміщиків мало, та якщо треба, то виставлять півтора мільйона людей і тепер не цар володіє землею, а студенти. Матеріали справи також зазначають, що після контраргументу стосовно армії, котра є в царя і не дасть бунтувати, звинувачуваний почав лаятись на царя останніми словами (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3090. Арк. 1-9).

Російсько-японська війна та, відповідно, мобілізація, стала потужним тригером для вербальних проявів ненависті на адресу самодержця. Сам же хід японської кампанії лише сприяв посиленню такого ставлення серед різних станів населення. Н. Коновалова (Коновалова, 2014: 44, 45) стверджує, що війни завжди були для селян Російської імперії певною перевіркою ролі самодержця як захисника держави. Втім, вона припускає, що Микола II дискредитував себе ще до початку російсько-японської війни.

Так міщанка, лавочниця Г. Караульник, із с. Пляшева Дубенського повіту Волинської губернії, отримала від відвідувачів листа, надісланого їй братом із

театру бойових дій російсько-японської війни. Невдовзі в ході розмови стосовно можливого нового призову, назвала царя душогубом, додавши, що в нього «люди як собаки зникають», бо «японець миритись хоче, а цар - ні» (ЦДІАК Ф. 318. Оп. 1. Спр. 380. Арк. 2). Інший міщанин - Е. Едельштейн з м. Овруча Волинської губернії в суперечці щодо російсько-японської війни вказав, що та виникла з вини імператриці Марії Федоровни, де назвав її сволотою, бродягою та сучою дочкою (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 379. Арк. 2).

Непопулярність війни з-поміж селянства була пов'язана як із соціальним контекстом, так і незрозуміла з точки зору пересічного хлібороба. Так селянин Т. Нешитий із с. Катич Суражського повіту Чернігівської губернії разом із своїм товаришем зайшли до подруги п'яними та принесли ще пляшку горілки. В ході бесіди за чаркою стосовно ходу російсько-японської війни, той на запитання, чи не достатньо царю полів, послав того «по матері» й додав, що той п'яних синів забрав, а землі так і не надав (ЦДІАК Ф. 318. Оп. 1. Спр. 404. Арк. 2).

Про своє ставлення до війни в контексті компетентності і якості влади засвідчив і селянин Г. Бевз м-ка Бистрик, Бердичівського повіту Київської губернії, котрий прямо в приміщенні місцевого волосного управління, риторично запитав: чи може взагалі закінчитись на користь Російської імперії російсько-японська війна, коли всі навкруги крадії, та навіть дядько царя Сергій Олександрович із дружиною вкрали гроші Червоного Хреста. Обґрунтовував він це чутками, що Великого Князя перевели у Царське Село за якийсь проступок (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 386. Арк. 2).

Інший селянин із с. Красносілки Чигиринського повіту, С. Оксанич, працюючи із односельчанами в полі під час розмови стосовно війни сказав, що якби Господь хотів - то може б царю щось там і дісталось, а так «нехай йому грець, щоб йому с стільки ж болячок чиряків в печінки, скільки він нам надавав», додавши «Дай Бог, щоб японець його завоював, тоді б він сам пішов працювати за 20 копійок на день» (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 2).

Вже у 1906 р. в м. Києві на схилах Дніпра до солдат Східно-Сибірського облогово-артилерійського полку підійшов селянин П. Печьонкін на підпитку. Під час розмови про тяжкість і безглуздість минулої війни, виказав побажання успіхів японцям, критикував за безлад царське керівництво, а коли мова зайшла за самого царя - покрив того відбірною матірною лайкою (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 411. Арк. 2).

Прикметним видається й той факт, що не тільки селяни із міщанами лаяли царя, хоч і становили переважну більшість з-поміж усіх фіксованих випадків, але й дворянський стан не був позбавлений такої звички. Так дворянка Є. Ширмо з м. Києва була звинувачена в лайці на царя. Адже на запитання своєї подруги щодо причин схуднення, та відповіла, що це все через стурбованість долею свого нареченого, котрого направили на російсько-японську війну, додавши, що цар дурень та сучий син буде вбитий так само як і його дядько Сергій (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 2, 19).

Як подекуди видно із згаданих раніше матеріалів, алкоголь був чи не найчастішим супутником лайки на царя. Доречним виглядає припустити, що в

стані алкогольного сп'яніння люди не лише менше контролюють свої слова, зокрема, послаблюючи уважність стосовно можливих наслідків, але й проявляють свою реальну думку, позбавившись самоцензури. Втім, в певних випадках спостерігається взаємозв'язок між системним вживанням алкоголю та антисистемною, контркультурною і противладною поведінкою. Натомість релевантною виглядає й думка, що алкоголь, так само як і психічні хвороби, використовувались як пом'якшуючі обставини, котрі могли значно вплинути на вирок. Зокрема М. Корнева (Корнева, Солнышкин, 2022: 399) надає дані стосовно того, що широко розповсюдженими у судовій практиці були випадки відсутності застосування чи значного пом'якшення покарання, зумовлені сильним алкогольним сп'янінням звинувачуваного.

Показовим випадком можна вважати справу затриманого у Перекопському повіті Таврійської губернії за лайку на адресу царя та агітацію місцевого населення проти чинної влади, котрий першопочатково називав себе запасним фейсверкером П. Парфьоновим. Під час слідчих дій він виявився Т. Саламатіним, рядовим Севастопольського піхотного полку. Наприкінці травня 1902 р. він приїхав із Євпаторії в с. Богай, де зупинився у квартирі місцевої мешканки. Там він став називати себе сином царя Романова, став розпитувати місцевих про їх життя й записував прізвища й дані в записник. Вже наступного дня він відбув у сусіднє село, де так само став розпитувати робітників. Через де-який час він з'явився вже у третьому селі, де також розпитував місцевих, сказавши, що він та ще 8 людей прибули із Петербурга, щоб дізнатися про стан справ (ЦДІАК. Ф. 419. оп. 1. Спр. 3089. Арк. 38). За іншими свідченнями він проголошував себе родичем царя, і що інші родичі були відряджені по селах до усіх бідняків, щоб їм розповісти, що можна забирати майно поміщиків, купців та багатіїв, як це було у Полтавській та Харківській губерніях (ЦДІАК. Ф. 419. Оп.1. Спр. 3089. Арк. 3–4). Після чого запропонував зібрати 200 людей, додавши, що скоро він повернеться та розповість хто він і для чого це все, наголосивши, що у Полтавській губернії був бунт, вбили двох поміщиків та зруйнували 17 маєтків, а солдати відмовились стріляти у бунтівників (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3089. Арк. 38).

Звісно подібна активність не залишилась непоміченою місцевими органами правопорядку. Під час слідства було з'ясовано, що Т. Саломатін мав вельми строкату біографію. Родом з с. Благодаті Тульської губернії, він поїхав на заробітки у Москву, де працював чорноробом та двірником, після чого мобілізувався рядовим до Севастопольського піхотного полку. Втім, вже через два роки почав сильно випивати, вкрав зброю, пограбував людей та вкрав коня. Внаслідок таких дій, можливо задля уникнення скандалу в полку, його відправили до психіатричної лікарні, де лікувався переважно ваннами й по результатам був визнаний непридатним до служби із діагнозом алкоголізм та, схоже, пасивна меланхолія. Повернувшись на Масляну в рідне село, він знову вкрав коня в братів і відбув у Таврійську губернію, де його і затримали. Під час затримання Т. Саломатін неодноразово лаяв царя, вимагав дати йому міністра Куропаткіна та, ймовірно, зрозумівши, що вдавання душевнохворого може спрацювати й у цей раз, активно симулював розлади особистості. Так він

розповідав, що страждає випадками, ховає від себе гострі предмети, іноді починав бити вікна й меблі та жував яєчне мило щоб викликати піну із роту (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3089. Арк. 81, 92, 93).

Іншою показовою, хоч і дещо суперечливою в даному контексті, виглядає справа міщанина Н. Рушковського з Миколаєва Херсонської губернії, котрий був звинувачений у лайці в сторону персон царя й цариці. Лаявся він багато, матірно, вигадливо й неодноразово. Зокрема вигукуючи фрази на кшталт «Я тобі покажу, як видавати такі закони. Я тебе знищу», «Хто тебе такого дурня поставив царювати? Кому ти зробив добро?» і «Я сам стану царем і буду правити», «Що він мені таке? Я сам буду гроші робити». За свідченнями очевидців також казав, що він підмовить все військо і ті під час бунту кинуть зброю, називав царя дурнем та арештантом. Додавав, що Празький полк вже його й половина полку не підніме зброю під час бунту. Ба більше, називав міністрів крадіями та розповідав, що якби його поставили царем - то всім було б добре, адже він зробить як за кордоном - республіку, а царя обиратимуть на 3 роки, як старшина.

Під час бесіди щодо селянських зборів він дав пораду, щ взяти в руки револьвера та застрелити того, хто заважає їх, селянській, справі, а саме земського управника Білоусова, та влаштувати бунт як у Полтавській та Харківській губерніях.

Також звинувачуваний заявляв, що одного міністра вбили, а треба було й царя вбити, тоді б самі вирішували що робити. На прохання ж трохи притримати коней і не говорити вголос такі речі, він відповідав, що нічого йому зробити не зможуть, адже він вдасть душевнохворого й вийде на волю (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3129. Арк. 93–95). Зрештою, Херсонський окружний суд постановив, що той дійсно страждає розумовим розладом у формі хронічного алкоголізму (ЦДІАК. Ф. 419, Оп. 1. спр. 3129: 27). Втім, стан психіатрії, як і судово-медичної експертизи тих часів в сукупності із наявними матеріалами справи дозволяє припустити широкий спектр інших розладів. За даними ж свідків, сам Н. Рушковський був людиною інтелігентною, втім, його характер сильно змінився за рік до початку провадження, коли той почав сильно випивати, але лаявся на царя він як п'яним, так і тверезим (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3129. Арк. 30 об., 31).

Важко сказати які обставини стали тригером для системного погіршення психічного стану особи і чи було це погіршення реальним, але, позаяк цей випадок прикметний також і тим, що запалений розум особи не тільки химерно відображав наративи загального інфопростору часів соціо-політичних трансформацій, але й намагався раціонально використати пом'якшуючі обставини, як то душевна хвороба чи алкоголізм у спробі відстояти власну свободу слова.

Непривабливі для влади висловлювання лунали з уст представників етнічних меншин, зокрема євреїв та німців.

Так у Житомирі місцевий єврей В-В. Мошкович, зайшовши із друзями нетверезим у місцевий трактир, під час суперечки щодо солдатів запасу сказав, що ненавидить їх та перевішав би, адже вони били його прикладами. На

відповідь приятеля, котрий зауважив, що ті виконували накази, він відповів, що лише дурень міг такі накази віддати, а цар може прийти сам і поцілувати його в дупу (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 2).

Вельми прикметною і показовою є справа стосовно старости с. Петровки Одеського повіту, Херсонської губернії А. Фікса. В день коронації Миколи II селяни облаштували святковий майданчик, де поставили колони, котрі прикрасили квітами, прапорами й портретом нового царя. Після чого почали грати «в різні ігри», пити й грати на гармонях. Під вечір на це святкування прийшов сільський староста із місцевим сотським і зі словами «Ви що, росіяни, щоб святкувати день коронації царя руського?», надірвав портрет, відібрав гармоні, одну з котрих було розірвано і повалив колони. Прикметним є той факт, що всі учасники справи були німецькими поселянами лютеранського віросповідання (ЦДІАК. Ф. 419, Оп. 1. Спр. 3126. Арк. 27–35).

За даними справи свято влаштувала молодь 17-19 років, що вкрай не сподобалось як старості, так, судячи з усього, і більш широкому колу більш літніх односельчан (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3126. Арк. 1–37).

Обставини справи, як і склад її учасників дозволяє припустити свідоме пручання старшого покоління німецької спільноти асиміляції власної молоді, котра, втім, сприймала такі кроки цілком з позицій юнацького бунтарства, а саме як посягання на особисту свободу.

Таким чином мотиви, як і обставини за котрих лаяли царя та членів його родини надає широкий спектр даних, котрий потребує подальшого аналізу.

Висновки. Справи про образу чи лайку на адресу царя, що являв собою не лише символ влади, але й уособлював у собі державу, відображають широкий спектр причин невдоволення, з-поміж яких основними був як незадоволення законами, так і їх впровадженням, що особливо відчувалось в площині земельного законодавства. Іншим значущим аспектом виступала російсько-японська війна та пов'язана із нею мобілізація, так само як і невтішні результати цієї війни.

Широка географія злочинів проти образу царя свідчить про те, що такий прояв суспільної критики не був суто локальним явищем, а охоплював значні території. Етнічна та станова складова звинувачуваннях дозволяє стверджувати, що десакралізація царської влади проявилась у свідомості українців, росіян, євреїв, німців найрізноманітніших станів і професій: дворян, міщан, селян, поселенців, а також чиновників, писарів, лавочників, чорноробів, заробітчан, солдат, матросів, в'язнів та ін.

Водночас наявність та специфіка справ, пов'язаних із лайкою самодержця фіксує руйнацію горизонтальних зв'язків у суспільстві, адже основою для початку провадження в усіх випадках були доноси. Важко не відмітити й загальну заполітизованість суспільства в період соціальної нестабільності, політичної поляризації та зростаючого протистояння ідеологічних концепцій. Важливо відмітити і загальну вразливість перед судовою системою за усні злочини людей із психічними порушеннями та алкогольною залежністю, котра, втім, подекуди використовувалась у власних цілях із метою пом'якшення вироку чи уникнення відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Колоницкий, 2010 – Колоницкий Б.И. Трагическая эротика: образы императорской семьи в годы Первой мировой войны. М., 2010. 664 с.
- Коновалова, 2014 – Коновалова Н. А. Об изучении проблемы оскорбления крестьянами особы Государя Императора в начале XX века. *Вестник Омского университета*. 2014 № 1. С. 42-47.
- Корнева, Солнышкин, 2022 – Корнева М. Н., Солнышкин А.А. «Оскорбление Его Величества дерзкими словами» как государственное преступление (на материалах Санкт-Петербургских архивов). *Научный диалог*. 2014. № 11(10). С. 388-409.
- Новое уголовное уложение, 1903 - Новое уголовное уложение, высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. 1903. Санкт-Петербург: Изд. Каменноостровского юрид. книжн. магазина В. П. Анисимова. 253 с.
- Слепцов, 2024 – Слепцов А. С. География оскорблений членов императорской семьи в Области войска Донского в начале XX века. *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*. 2014. № 1, С. 74–83.
- Таганцев, 1866 – Таганцев Н. С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. 5-е изд., доп. Санкт-Петербург. Типография М. Стасюлевича. 929 с.
- Kivistik, Luts-Sootak 2018 – Kivistik O., Luts-Sootak M. Limitation of Freedom of Speech and of the Press by Penal Law in the Final Decades of the Russian Empire. *Juridica International*. 2014. № 27. PP. 41–52.
- ЦДАІК – Центральний державний історичний архів України.

REFERENCES

- Kolonytskyi, 2010 – Kolonytskyi B. I. Tragicheskaya erotyka: obrazy imperatorskoi sem'i v gody Pervoi mirovoi voyny. [Tragic Eroticism: Images of the Imperial Family during the First World War]. M., 2010. 664 s. [in Russian].
- Konovalova, 2014 – Konovalova N. A. Ob izuchenii problemy oskorbleniia krest'ianami osoby Gosudaria Imperatora v nachale XX veka [On the Study of the Problem of Peasants' Insults against the Person of the Sovereign Emperor in the Early 20th Century]. *Vestnik Omskogo universiteta*. 2014. № 1. S. 42–47 [in Russian].
- Koreneva, Solnyshkin, 2022 – Koreneva M. N., Solnyshkin A. A. «Oskorblenie Ego Velichestva derzkimi slovami» kak gosudarstvennoe prestuplenie (na materialakh Sankt-Peterburgskikh arkhivov). [«Insulting His Majesty with Insolent Words» as a State Crime (Based on Materials from St. Petersburg Archives)]. *Nauchnyi dialog*. 2014. № 11(10). S. 388–409 [in Russian].
- Novoe ugovnoe ulozhenie, 1903 – Novoe ugovnoe ulozhenie, vysochaishche utverzhdennoe 22 marta 1903 g. [The New Criminal Code, Approved by the Emperor on March 22, 1903]. Sankt-Peterburg: Izd. Kamenoostrovskogo iurid. knizhn. magazina V. P. Anisimova, 1903. 253 s. [in Russian].
- Sleptsov, 2024 – Sleptsov A. S. Geografiia oskorblenii chlenov imperatorskoi sem'i v Oblasti voiska Donskogo v nachale XX veka. [The Geography of Insults toward Members of the Imperial Family in the Don Cossack Host Region at the Beginning of the 20th Century]. *Izvestiia vuzov. Severo-Kavkazskii region. Obshchestvennye nauki*. 2014. № 1. S. 74–83 [in Russian].
- Tagantsev, 1866 – Tagantsev N. S. Ulozhenie o nakazaniikh ugovolnykh i ispravitel'nykh 1885 g. [The Criminal and Correctional Punishments Code of 1885]. 5-e izd., dop. Sankt-Peterburg: Tipografiia M. Stasiulevicha, 1866. 929 s. [in Russian].
- Kivistik, Luts-Sootak, 2018 – Kivistik O., Luts-Sootak M. Limitation of Freedom of Speech and of the Press by Penal Law in the Final Decades of the Russian Empire. *Juridica International*. 2018. № 27. Pp. 41–52 [in English].
- TsDAIK – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv] [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.343988

УДК 94 (438)«1918–1939» В. Сальський

Михайло ЖУРБА,
orcid.org/0000-0001-9691-8913
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова,
(Україна, Київ)
m.a.zhurba@npu.edu.ua

Володимир КОМАР,
orcid.org/0000-0002-5475-5084
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії
Центральної та Східної Європи
і спеціальних галузей історичної науки,
Карпатського національного університету
імені Василя Стефаника,
(Україна, Івано-Франківськ)
volodymyr.komar@pnu.edu.ua

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА САЛЬСЬКОГО В 1917–1940 РР.

Стаття присвячена дослідженню невідомих сторінок в життєдіяльності Володимира Сальського, пов'язаних з його участю в прометеївському русі під керівництвом міжвоєнної Польщі, а також посередництві в польсько-японській співпраці зі створення українського Зеленого Клину на Далекому Сході. З 1926 р. його антибільшовицька діяльність розвивалася у руслі концепції прометеїзму Польщі прихильників Начальника держави Ю. Пілсудського. Вона була спрямована на розчленування СРСР на окремі національні республіки і подальшого їх об'єднання у федерацію з Польщею. У процесі реалізації цієї концепції сформувався прометеївський рух під керівництвом Польщі, учасниками якого стали грузинські, азербайджанські, кримськотатарські, козацькі та інші лідери національних республік, які внаслідок більшовицького вторгнення втратили державну незалежність.

З утвердженням режиму санації в Польщі в 1926 р., петлюрівській еміграції і, зокрема В. Сальському як міністру військових справ Української Народної Республіки (УНР), відводилася основна роль в реалізації концепції прометеїзму Польщі. У цьому напрямку його зусилля були сконцентровані на діяльності Генерального штабу Армії УНР на території Польщі, який розпочав приготування до війни з СРСР. Одночасно з цим, В. Сальський сприяв підготовці українських офіцерів у лавах союзного Війська Польського. Йому також належала ключова роль у налагодженні польсько-японської співпраці щодо створення Зеленої України. Слід відзначити, що протягом досліджуваного періоду В. Сальський залишився непримиреним борцем з більшовизмом за відновлення незалежності України.

Ключові слова: Володимир Сальський, українські національно-визвольні змагання, Український центральний комітет, прометеїзм, прометеївський рух, міжвоєнна Польща.

Mykhailo ZHURBA,
orcid.org/0000-0001-9691-8913
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of World History and Archaeology
Dragomanov Ukrainian State University,
(Ukraine, Kyiv)
m.a.zhurba@npu.edu.ua

Volodymyr KOMAR,
orcid.org/0000-0002-5475-5084
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of History of
Central and Eastern Europe
and Special Branches of Historical Science,
Vasyl Stefanyk Carpathian National University
(Ukraine, Ivano-Frankivsk)
volodymyr.komar@pnu.edu.ua

THE ANTI-BOLSHEVIK ACTIVITY OF VOLODYMYR Salsky IN 1917–1940

The article is devoted to the study of unknown pages of V. Salsky's life, connected with his participation in the Promethean movement under the leadership of Poland, as well as mediation in Polish-Japanese cooperation on the creation of the Ukrainian Green Wedge in the Far East. In 1917–1940, V. Salsky's military and political activities developed in opposition to the Bolshevik regime, which had established itself in most of the Ukrainian lands. It began

during the years of the liberation struggle, during which V. Salsky held the highest positions in the Central Rada, the Ukrainian State and the UNR. Having found himself in emigration in Poland in 1920, his anti-Bolshevik struggle continued in the activities of the Ukrainian Central Committee (UCC).

Since 1926, his confrontation with the Bolsheviks developed in line with the concept of Promethean Poland of the supporters of J. Pilsudski. It was aimed at the dismemberment of the USSR into separate national republics and their subsequent unification into a federation with Poland. In the process of implementing this concept, a Promethean movement was formed under the leadership of Poland, the participants of which were the Georgian, Azerbaijani, Crimean Tatar, Cossack and other leaders of the national republics that lost their state independence as a result of the Bolshevik invasion. The Petliura emigration and, in particular, V. Salsky as the Minister of Military Affairs of the UNR, were assigned a major role in the implementation of the concept of Promethean Poland. In this direction, his efforts were focused on the activities of the General Staff of the UNR Army on the territory of Poland, which began preparations for war with the USSR. In this regard, the UNR structures received organizational, technical and material assistance from the General Staff of Poland. Minister V. Salsky reported in a memo to the leadership of the General Staff of Poland about the connection between the UNR and the national liberation movement in Ukraine, which was a powerful revolutionary organization. With the help of the Petliurists, the Poles hoped to start an uprising in Greater Ukraine and collapse the USSR from the inside.

V. Salsky also played a key role in establishing Polish-Japanese cooperation on the creation of Green Ukraine. As the Minister of Military Affairs of the UNR, Petliurist émigrés living in Harbin were subordinate to W. Salski. Supporters of J. Pilsudski and Japanese militarists were interested in using Ukrainians in the upcoming Japanese-Soviet war. However, during consultations with the Petliurists, the Japanese military leadership became convinced of their unpreparedness to create a puppet Ukrainian state. The Petliurists and General V. Salsky, in particular, advocated the independence of Green Ukraine, which was not part of the plans of the Japanese militarists.

It should be noted that during the period under study, V. Salsky remained an irreconcilable fighter against Bolshevism for the restoration of Ukraine's independence.

Keywords: Volodymyr Salsky, Ukrainian national liberation struggles, Ukrainian Central Committee, Prometheanism, Promethean movement, interwar Poland.

Постановка проблеми. Народився Володимир Петрович Сальський 04.07.1885 р. у місті Острог Волинської губернії в дворянській сім'ї. Він успішно закінчив Острозьку гімназію та здобув престижну військову освіту: спочатку Віленське піхотне юнкерське училище (1906 р.), а пізніше Імператорську Миколаївську військову академію, яку закінчив за 1-м розрядом у 1912 р. У роки Першої світової війни він командував батальйоном, був заступником командира полка і офіцером Генерального штабу Київського військового округу імператорської армії Росії (Kolańczuk, 2019: 224). Він завершив війну у чині підполковника, був нагороджений Георгіївською зброєю, багатьма орденами Російської імперії та французьким орденом Почесного легіону (Тинченко, 2007: 384-385).

З листопада 1917 р. В. Сальський включився в антибільшовицьку боротьбу на посаді начальника штабу 1-ї Сердюцької дивізії військ Центральної Ради і опинився у вирі подій національно-визвольної боротьби: у кінці 1917 р. – начальник штабу командувача проти більшовицьких сил на Лівобережній Україні полковника Ю. Капкана; січні 1918 р. – начальник штабу отамана Ковенка; з 10.03.1918 р. – у комісії з формування української армії; з 22.06.1918 р. – 1-й помічник начальника відділу піших шкіл Головної шкільної управи Військового міністерства Української держави гетьмана П. Скоропадського; з кінця січня 1919 р. – начальник Головної шкільної управи Військового міністерства Української народної республіки (УНР); з кінця травня 1919 р. – командувач Запорізької групи Дієвої армії УНР; з 26.09.1919 р. – командувач Дієвої армії УНР; з 05.11.1919 р. – військовий міністр УНР; з 05.10.1920 р. – генерал-хорунжий; з 10.02.1921 р. – член вищої військової ради УНР (Тинченко, 2007: 385-386). У той час події розвивалися блискавично, а

В. Сальський перебував у їх епіцентрі. Так само швидко змінювалися його посади і зростала його військова кар'єра. Незмінним з цього часу залишалася лише політична орієнтація В. Сальського – боротьба за незалежну Україну, якій він присвятив, без остатку, все своє подальше життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній українській історіографії постать генерала В. Сальського розглядається в основному в контексті Української національної революції 20-х рр. ХХ ст. Я. Тинченко присвятив життєпису В. Сальського свою енциклопедичну статтю (Тинченко, 2007: 384–386). А. Руккас розкрив діяльність полковника В. Сальського на посаді міністра військових справ УНР в 1920 р. (Руккас, 2015). Р. Давидюк, аналізуючи діяльність української еміграції на території Волинського воєводства, неодноразово підкреслювала, що В. Сальський родом з Волині, який завжди з теплотою згадував своє перебування в Острозі (Давидюк, 2016). Про діяльність законспірованого розвідувального осередку «Гетьман», який підпорядковувався 2-й секції Генерального штабу (ГШ) Військового міністерства уряду УНР, й міністру В. Сальському зокрема, уперше в українській історіографії стало відомо з монографії В. Сідака і Т. Вронської (Сідак, Вронська, 2003).

Значний внесок у дослідження обраної теми внесли українці, громадяни Польщі. О. Вішка (Wiszka, 2001; Wiszka, 2005) розкрив діяльність В. Сальського і української петлюрівської еміграції загалом у контексті функціонування Українського центрального комітету в Польщі (УНК) (1921–1939 рр.). О. Колянчук доповнив політичну біографію українського генерала відомостями про його діяльність у санаційній період, зокрема у процесі відновлення ГШ Армії УНР на території Польщі (Kolańczuk, 2019).

У польській історіографії військово-політична діяльність В. Сальського знайшла відображення у працях Я.-Я. Бруського (Bruski, 2004; Bruski, 2010), Я. Пісулінського (Pisuliński, 2007), Р. Потоцького (Potocki, 1999; Potocki, 2003) та інших.

Заслугою американського історика, професора Єльського університету Т. Снайдера стало те, що він одним з перших в зарубіжній історіографії розкрив існування таємного розвідувального осередку «Гетьман», який діяв у столиці Радянської України – Харкові (Snyder, 2008: 79). Він підпорядковувався 2-й Секції ГШ Армії УНР. Керував цим осередком український фаховий розвідник полковник М. Чеботарів, який разом із В. Сальським навчався в академії, а на той час був його підлеглим.

Однак, вищезгадані дослідники з тих чи інших причин недостатньо висвітлили участь В. Сальського у польському прометеївському русі, зокрема його ролі у польсько-японській ініціативі зі створення українського Зеленого Клину на Далекому Сході. Тому розкриття цього аспекту досліджуваної теми становить наукову новизну у нашому дослідженні. Важливе значення у контексті нашого дослідження мають праці В. Сальського (Сальський, 1920; Сальський, 1921), а також спогади М. Чеботаріва (Визвольні змагання, 2003).

Мета статті – проаналізувати малодосліджений аспект політичної діяльності В. Сальського, який був пов'язаний із його участю в міжнародному

прометеївському русі та посередництвом у польсько-японській ініціативі зі створення Зеленої України, й доповнити його біографію, спираючись, в основному, на документи і матеріали з польських архівів.

Виклад основного матеріалу. Від 21.11.1920 р. В. Сальський в еміграції в Польщі. У штаб-квартирі Державного Центру (ДЦ) УНР у Тарнові він виконував обов'язки начальника Генерального штабу. В еміграції державні структури УНР продовжувала зберігати свою організаційну єдність. У таборах розгорнулася інтенсивна культурно-освітня праця. Ініціативні таборяни почали засновувати різноманітні курси і товариства. Зорганізовано бібліотеки, початкові школи, гімназії і університет. Засновано хори, оркестри і театральні групи, організовувалися спортивні змагання, видавалися книжки, брошури й українські часописи. Найбільше газет виходило в таборах у Каліші, Вадовицях, Александрові Куявському, Стшалкові й Тухолі (Wiska, 2001: 315). Перебуваючи в Тарнові, у 1921 р. В. Сальський опублікував брошури: «Наші воєнні завдання на майбутнє і воєнна наука»; «До зброї» (у співавторстві з П. Шандрук, та П. Опаренко), екземпляри яких серед інших зберігаються в Національному архіві в Кракові (AN).

Після підписання Ризького мирного договору 17 березня 1921 р. і його ратифікації 15 квітня 1921 р. у Сеймі було офіційно заборонено функціонування ДЦ УНР на території Польщі та його керівних органів (Голови Директорії, Ради Міністрів і утвореної вже в еміграції Ради Республіки), які були змушені законспірувати свою діяльність. Також на вимогу радянського керівництва з Польщі мали бути депортовані найбільш одіозні діячі української еміграції. Серед українців до списку потрапили Головний отаман С. Петлюра і генерали – В. Зелінський, М. Омелянович-Павленко і Ю. Тютюнник (Bruski, 2004: 266-268). В. Сальського не було в цьому списку і він легалізувався на території Польщі.

У квітні 1921 р. В. Сальський став співпрацівником новоствореного Українського центрального комітету в Польщі (УЦК), який розпочав свою діяльність у Варшаві й об'єднав переважну більшість українських політичних емігрантів навколо ідеології УНР. Представники УЦК були в усіх воєводствах і повітах Польщі, в яких проживали петлюрівські емігранти. Комітетові була підпорядкована Українська станиця в Каліші, яка була притулком для німеччин ветеранів армії УНР. З 1924 р. УЦК залишився єдиним легальним представницьким органом УНР в Польщі (BN, mf. 68755: 59-61).

З 1924 р. В. Сальський став міністром військових справ уряду УНР у вигнанні й залишався на цій посаді до кінця життя. У Польщі діяли військові організації УНР, які знаходилися в Каліші: «Товариство колишніх запорожців у Польщі»; «Товариство колишніх вояків Армії УНР», «Союз військових інвалідів», «Військово-історичне товариство» тощо. Тут друкувалася петлюрівська газета «Табір». Українські військові організації за кордоном були підпорядковані військовому міністрові УНР генералові В. Сальському й міністрові закордонних справ О. Шульгіну, який перебував у Парижі (SAW, I.303.4.5562: 38).

З утвердженням влади Ю. Пілсудського в Польщі після травневого

перевороту 1926 р. відновилися спроби реалізації концепції прометеїзму, яка була спрямована на розчленування Радянського Союзу на окремі національні республіки з перспективою їх об'єднання у федерацію з центром у Варшаві. У ході її реалізації утворився так званий прометеївський рух, активними учасниками якого стали емігранти з Азербайджану, Грузії, Криму, Північного Кавказу та інших, але головну роль у ньому відводилася українській петлюрівській еміграції (САW, I.303.4.5562: 41).

Українське питання, з огляду на людський і економічний потенціал України, відігравало ключову роль у реалізації концепції прометеїзму. Створення незалежної України над Дніпром та інтеграція західноукраїнських земель до складу Польщі були складовими цієї політичної концепції. В структурі прометеївського руху українцям-петлюрівцям відводилася роль координаторів діяльності еміграційних організацій. Найактивнішими серед українців у прометеївському русі були: у Варшаві – А. Лівіцький, Р. Смаль-Стоцький, В. Сальський, П. Шандрук та інші (САW, I.303.4.5561: 62).

Спроби відновлення польсько-українського військового союзу розпочалися після вбивства С. Петлюри 25 травня 1926 р. в Парижі, яке за офіційною версією, «було помстою за єврейські погроми» (Визвольні змагання..., 2003: 83). Більшість політиків, які вважалися фахівцями з українського питання, сумнівалися в правдивості офіційної версії. Певні факти у цій справі вказували, що «вбивство було приготоване особами, пов'язаними з совітами» (AAN, MSZ, sygn. 5315: 31). Після загибелі С. Петлюри, згідно з конституцією УНР, влада перейшла до голови ради міністрів УНР А. Лівіцького. Він сформував уряд УНР у вигнанні, до якого увійшли: голова В. Прокопович, а також міністри О. Лотоцький, О. Шульгін, В. Сальський і М. Юнаків (Ibid., sygn. 5321: 35).

4 серпня 1926 р. А. Лівіцький і В. Сальський через полковника В. Славека передали доповідну записку Ю. Пілсудському, в якій обґрунтовували необхідність політичної та військової активізації ДЦ УНР в еміграції. До цього додавався план майбутньої польсько-української військової співпраці в антирадянському напрямку. Ця пропозиція дістала підтримку з боку вищого політичного і військового керівництва Польщі, оскільки збігалася з прометеївськими планами Ю. Пілсудського. З допомогою петлюрівців поляки сподівалися розпочати повстання на Великій Україні й за допомогою сепаратистських рухів інших народів розвалити СРСР з середини (САW, I.303.4.5404: 4). У цей період посередником між урядами Польщі й УНР був Р. Смаль-Стоцький, а у військовій співпраці – генерал В. Сальський (САW, I.303.4.5740: 101-102).

Для реалізації цих задумів 1 лютого 1927 р. на території Польщі був створений Генеральний штаб Міністерства військових справ УНР. Він позиціонувався як штаб союзницької армії, що тимчасово вимушено перебуває на території Польської держави. У зв'язку з цим структури УНР отримували організаційну, технічну й матеріальну допомогу ГШ Польщі. Першим начальником українського ГШ став генерал-хорунжий В. Куц, який підпорядковувався міністрові В. Сальському. Згодом генерал-хорунжого

В. Куца було замінено на призначеного Відділом II ГШ Польщі генерал-хорунжого П. Шандрука (CAW, I.303.4.5740: 68). Міністр В. Сальський у доповідній записці керівництву ГШ ВП повідомляв про зв'язок між УНР і національно-визвольним рухом в Україні, який існував в Україні і представляв собою потужну революційну організацію. Кінцевою метою діяльності під проводом УНР він визначав створення незалежної самостійної Української держави (Ibid.: 72).

У 1928 р. керівництво прометеївським рухом перейшло до так званої Експозитури 2 Відділу II ГШ ВП. Однак з метою приховання цього факту у Варшаві у кінці 1928 р. було створено Клуб «Прометей», який очолив український професор Р. Смаль-Стоцький, а генерал В. Сальський увійшов до його керівних органів (Wiszka, 2005: 152). Важливою легальною сферою діяльності Клубу «Прометей» була пропаганда, яка проводилася з великим розмахом у трьох магістральних напрямках: 1) у середовищі так званої прометеївської еміграції; 2) серед громадян Польщі; 3) для формування західноєвропейської суспільної думки. З цією метою організовувалися лекції, дискусійні вечори, видавалися газети і журнали мовами народів СРСР. Найбільше уваги приділялося молодому поколінню, яке готували для керівництва майбутніми національними республіками. Зокрема, 23 січня 1930 р. у централі Клубу «Прометей» відбулася лекція Т. Тесляра «Мистецтво збройного бунту», в якій він охарактеризував приготування СРСР до всесвітньої революції. В її обговоренні серед інших брав участь В. Сальський (CAW, I.303.4.5477: 116-119).

Діяльність петлюрівців за кордоном зустрічала спротив з боку українських націоналістичних угруповань. Публікації в журналах «Немезіда» та «Український ветеран», за даними польської «двуйки», були пов'язані з діяльністю в 1935 р. опозиції до екзильного уряду УНР в Польщі. Її представляли генерал А. Вовк, Д. Дідченко-Задунайський, брати Євтимовичі, С. Сидоренко-Сапорай і Б. Монкевич. У згаданих друкованих виданнях вони закликали до фізичної ліквідації керівників УНР, зокрема А. Лівицького і В. Сальського [Сідак, Вронська, 2003: 118-119]. З конфіскованого польською владою другого номера «Немезіди» звучали заклики до українського суспільства протидіяти федерації «самозванця Андрія Лівицького» (AAN, MSZ, sygn. 5321: 19). Підкреслювався провокаційний і зрадницький характер діяльності еміграційного центру УНР. Професор Р. Смаль-Стоцький, який доповідав у цій справі представникам Експозитури 2, закликав польських союзників «вислати комуністичних агентів з «Немезіди» до Берези Картузької» (Ibid.: 17). Дописувачі згаданих журналів та їх таємні покровителі були переконані в тому, що уряд УНР відстоює польські державні інтереси.

Водночас посилення радянської влади в СРСР у 30-х рр. XX ст. змусили Експозитуру 2 змінити тактику. Вона полягала в консервації агентурної мережі в СРСР і очікуванні слушного моменту для антибільшовицького повстання, зокрема, у випадку війни проти СРСР. Робота уенерівської спецслужби почала гальмуватися. За наказом військового міністра УНР В. Сальського була припинена діяльність 2-ї Секції (Сідак, Вронська, 2003: 58). Вона була

ліквідована 1 січня 1936 р., але В. Змієнко й надалі продовжував працювати під керівництвом В. Сальського. Помер В. Змієнко у 1938 р. у Варшаві.

Після цих розпоряджень польської влади «розтанули» надії колишніх вояків і старшин армії УНР повернутися на батьківщину. В еміграції вони переживали не найкращі свої часи. Це були вже немолоді, позбавлені можливості заробляти на прожиття люди, які нерідко переживали злидні й голод. Вони зверталися з проханням до польського уряду визнати їх учасниками боротьби за незалежність нарівні з польськими відставниками. Однак, польська влада не задовольнила це прохання, адже надання матеріальної допомоги солдатам і старшинам Армії УНР могло б створити небажаний прецедент для інших груп і військових формувань (генерала Булак-Балаховича, генерала Перемикіна тощо), а це лягло б непосильною ношею на й так обмежений бюджет держави (САW, I.303.4.5476: 39).

У цей нелегкий для еміграції УНР період генерал В. Сальський став ключовою фігурою у польсько-японських відносинах, основою яких стало створення української держави під назвою Зелений Клин, на якій зійшлися інтереси санаційної Польщі та імператорської Японії. Польські прометеїсти прагнули використати національно-визвольний рух українців Далекого Сходу, створити маріонеткову Зелену Україну й залучити її у федерацію з Польщею. Японські мілітаристи хотіли загарбати Далекий Схід і створити тут квазідержаву на зразок Маньчжоу-Го. Здійснення цих далекосяжних планів залежало також від генерала В. Сальського, якому підпорядковувалися емігранти – прихильники ідеології УНР, які проживали в Харбіні. (САW, I.303.4.5500: 81; Світ, 1972: 99). Метою цих контактів була активізація сепаратистських рухів українців Далекого Сходу.

Генерал В. Сальський налагодив контакти з японським військовим аташе у Варшаві, якому регулярно надсилав інформацію про суспільно-політичне становище на Далекому Сході. Японські військові були зацікавлені у використанні українців у майбутній японсько-радянській війні. Однак, під час консультацій із представниками петлюрівської еміграції в Харбіні, японське військове керівництво зробило висновок про їх неготовність до створення маріонеткової української держави. Петлюрівці виступали за незалежність Зеленої України, що не входило в плани японських мілітаристів. З посиленням впливів Організації українських націоналістів (ОУН) в Маньчжурії після 1937 р. прихильники прометеїзму й В. Сальський, зокрема, втратили свій вплив на маньчжурську еміграцію (САW, I.303.4.5515: 24).

Напад Німеччини на Польщу і початок Другої світової війни призупинили реалізацію польських прометеївських планів. Опинившись в німецькій окупації, В. Сальський пережив ці часи у стані важкої депресії. Він помер у 1940 р. та похований у Варшаві на цвинтарі Воля.

Висновки. Таким чином, у 1917–1940 рр. військово-політична діяльність В. Сальського розвивалася у протистоянні з більшовицьким режимом, який встановився на більшості українських земель. Вона розпочалася у роки визвольних змагань, під час яких В. Сальський перебував на найвищих посадах у Центральній Раді, Українській державі гетьмана П. Скоропадського і УНР.

Опинившись у еміграції на території Польщі в 1920 р., його антибільшовицька боротьба продовжувалася в ідеологічно-пропагандистській сфері й діяльності УЦК. З утвердженням режиму санації в Польщі, петлюрівській еміграції і, зокрема В. Сальському як міністру військових справ УНР, відводилася основна роль в реалізації концепції прометеїзму Польщі. У цьому напрямку його зусилля були сконцентровані на діяльності Генерального штабу Армії УНР на території Польщі, в якому відбувалися приготування до війни з СРСР. Одночасно з цим, В. Сальський сприяв підготовці українських офіцерів у лавах союзного Війська Польського. Йому також належала ключова роль у налагодженні польсько-японської співпраці щодо створення Зеленої України. Слід відзначити, що протягом досліджуваного періоду В. Сальський залишився непримиреним борцем з більшовизмом за відновлення незалежності України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- AAN, MSZ – Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
AN – Archiwum Narodowe w Krakowie, Zespół – Materiały zw. z dział. Rządu URL w Tarnowie, sygn. 29/1971/166. b.n.s.
BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie.
CAW – Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Głównego.
Визвольні змагання, 2003 – Визвольні змагання очима контрозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): науково-документальне видання. К., 2003. 288 с.
Давидюк, 2016 – Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: Склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів – Рівне, 2016. 704 с.
Руккас, 2015 – Руккас А. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (Структура, організація, чисельність та уніформа). К., 2015. 480 с.
Сальський, 1920 – Сальський В. Аналіз стратегічно-політичного становища на Україні в 1919 р. Варшава, 1920. 28 с.
Сальський, 1921 – Сальський В. Наші воєнні завдання на майбутнє і воєнна наука. Тарнів–Львів, 1921. 32 с.
Світ, 1972 – Світ І. Українсько-японські взаємини. 1903–1945. Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк, 1972. 371 с.
Сідак, Вронська 2003 – Сідак В. С., Вронська Т. В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. К., 2003. 240 с.
Тинченко, 2007 – Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Наукове видання. К., 2007. 535 с.
Bruski, 2010 – Bruski J. J. Między prometeizmem a realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926. Kraków, 2010. 415 s.
Bruski, 2004 – Bruski J. J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Kraków, 2004. 600 s.
Kolańczuk, 2019 – Kolańczuk A. Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym w II RP. Przemyśl, 2019. 389 s.
Pisuliński, 2007 – Pisuliński J. Polityka władz polskich wobec Centrum Państwowego Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie po preliminariach ryskich (1920–1923). *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemyśl, 2007. Nr 13. S.77.
Potocki, 2003 – Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939. Lublin, 2003. 440 s.
Potocki, 1999 – Potocki R. Idea restytucji Ukrainńskiej Republiki Ludowej (1920–1939). Lublin, 1999. 383 s.
Snyder, 2008 – Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę, Kraków, 2008. 344 s.
Wiszka, 2005 – Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń, 2005. 752 s.
Wiszka, 2001 – Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. Toruń, 2001. 358 s.

REFERENCES

- AAN, MSZ – Archiwum Akt Nowych [Archives of Modern Records], Ministerstwo Spraw Zagranicznych [Ministry of Foreign Affairs] [in Polish].
AN – Archiwum Narodowe w Krakowie [National Archives in Kraków], Zespół – Materiały zw. z dział. Rządu URL w Tarnowie [Collection – Materials related to the Government Department of the Tarnów National Archives], sygn. [reference number] 29/1971/166. b.n.s. [in Polish].
BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie [National Library in Warsaw] [in Polish].

- CAW – Centralne Archiwum Wojskowe [Central Military Archives], Oddział II Sztabu Głównego [Department II of the General Staff] [in Polish].
- Vyzvolni zmahannia - Vyzvolni zmahannia ochyma kontrozvidnyka (Dokumentalna spadshchyna Mykoly Chebotariva): naukovo-dokumentalne vydannia. [Liberation struggles through the eyes of a counterintelligence officer (Documentary heritage of Mykola Chebotarev): scientific and documentary publication.]. Kyiv. Tempora. 2003. 288 s. [in Ukrainian].
- Davydiuk, 2016 – Davydiuk R. Ukrainska politychna emihratsiia v Polshchi: Sklad, struktura, hromadsko-politychni praktyky na terytorii Volynskoho voievodstva [Ukrainian political emigration in Poland: Composition, structure, socio-political practices in the territory of the Volyn Voivodeship.]. Lviv – Rivne. 2016. 704 s. [in Ukrainian].
- Rukkas, 2015 – Rukkas A. «Razom z polskym viiskom»: Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1920 r. (Struktura, orhanizatsiia, chyselnist ta uniforma) [«Together with the Polish Army»: Army of the Ukrainian People's Republic in 1920 (Structure, organization, numbers and uniforms).]. Kyiv. 2015. 480 s. [in Ukrainian].
- Salskyi, 1920 – Salskyi V. Analiz stratehichno-politychnoho stanovyshcha na Ukraini v 1919 r. [Analysis of the strategic and political situation in Ukraine in 1919.]. Varshava. 1920. 28 c. [in Ukrainian].
- Salskyi, 1921 – Salskyi V. Nashi voienni zavdannia na maibutnie i voienna nauka [Our military tasks for the future and military science.]. Tarniv–Lviv. 1921. 32 c. [in Ukrainian].
- Svit, 1972 – Svit I. Ukrainsko-yaponski vziaymyny. 1903–1945. Istorychnyi ohliad i sposterezhennia [Ukrainian-Japanese relations. 1903–1945. Historical review and observations]. Niu-York. 1972. 371 s. [in Ukrainian].
- Sidak, Vronska, 2003 – Sidak V. S., Vronska T. V. Spetssluzhba derzhavy bez terytorii: liudy, podii, fakty [The secret service of a state without territory: people, events, facts.]. K. Tempora. 2003. 240 s. [in Ukrainian].
- Tynchenko, 2007 – Tynchenko Ya. Ofiterskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921): Naukove vydannia [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921): Scientific Edition.]. K. 2007. 535 s. [in Ukrainian].
- Bruski, 2010 – Bruski J. J. Między prometeizmem a realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowietckiej 1921–1926 [Between Prometheus and Realpolitik. The Second Polish Republic and Soviet Ukraine 1921–1926.]. Kraków. 2010. 415 s. [in Polish].
- Bruski, 2004 – Bruski J. J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924) [Petliurovtsy. State Center of the Ukrainian People's Republic in exile (1919–1924).]. Kraków. 2004. 600 s. [in Polish].
- Kolańczuk, 2019 – Kolańczuk A. Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym w II RP. [Ukrainian political emigrants in scientific, cultural, social and economic life in the Second Polish Republic.]. Przemyśl, 2019. 389 s. [in Polish].
- Pisuliński, 2007 – Pisuliński J. Polityka władz polskich wobec Centrum Państwowego Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie po preliminarzach ryskich (1920–1923) [The policy of the Polish authorities towards the State Centre of the Ukrainian People's Republic in exile after the Riga preliminaries (1920–1923)]. *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemyśl. 2007. Nr 13 [in Polish].
- Potocki, 2003 – Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939 [The policy of the Polish state towards the Ukrainian question in the years 1930–1939.]. Lublin, 2003. 440 s. [in Polish].
- Potocki, 1999 – Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939) [The idea of restitution of the Ukrainian People's Republic (1920–1939)]. Lublin. 1999. 383 s. [in Polish].
- Snyder, 2008 – Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę [The Secret War: Henryk Józewski and the Polish-Soviet Struggle for Ukraine]. Kraków. 2008. 344 s. [in Polish].
- Wiszka, 2005 – Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 [Ukrainian emigration in Poland 1920–1939.]. Toruń. 2005. 752 s. [in Polish].
- Wiszka, 2001 – Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939 [The press of Ukrainian emigration in Poland 1920–1939.]. Toruń, 2001. 358 s. [in Polish].

DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.343985

УДК 94(477) «1941-1944»

Оксана САЛАТА,
 orcid.org/0000-0003-2498-1483
 докторка історичних наук, професорка,
 завідувачка кафедри історичної
 та громадянської освіти
 Інституту післядипломної освіти
 Київського столичного університету
 імені Бориса Грінченка
 (Україна, Київ)
 o.salata@kubg.edu.ua

ВИСВІТЛЕННІ ОКУПАЦІЙНОЮ ПЕРІОДИКОЮ ТА КІНЕМАТОГРАФОМ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ ДЛЯ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ В НІМЕЧЧИНІ У 1941-1943 РР.

Метою статті є виявлення ролі періодичних видань та кінематографу у висвітленні процесу депортації українських робітників для примусової праці в Німеччині у 1941-1943 рр. Методологія дослідження процесу агітації серед українців до примусової праці у Третньому Рейху включає контент-аналіз архівних періодичних видань та аналіз документів, свідчень очевидців для визначення ролі періодики у впливі на рішення мешканців окупованих територій щодо виїзду на працю до Німеччини. Виявлено, що для пропаганди та агітації було залучені всі засоби масової інформації, зокрема періодичні видання та кінематограф. Незважаючи на активну пропаганду і величезну агітаційну роботу, українці дуже швидко розчарувались у такій перспективі, тому було запроваджено примусовий виїзд на роботу до Німеччини, що погіршило відносини з місцевим населенням.

Ключові слова: Другова світова війна, Третій райх, вербувально-агітаційна кампанія примусова праця, східні робітники.

Oksana SALATA,
orcid.org/0000-0003-2498-1483
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of History
and Civic Education
at the Institute of Postgraduate Education
of the Boris Grinchenko Kyiv Metropolitan University
(Ukraine, Kyiv)
o.salata@kubg.edu.ua

COVERAGE BY OCCUPATION-ERA PERIODICALS AND CINEMA OF THE DEPORTATION OF UKRAINIAN WORKERS FOR FORCED LABOR IN GERMANY IN 1941-1943

The article shows the propaganda and agitation of the occupation authorities through periodicals aimed at mobilizing labor resources in the occupied territories of Ukraine and their transfer to Germany to ensure the further advancement of the Third Reich army and the expansion of the occupation of other territories. The aim of the article is to determine the role of periodicals in the territories of Ukraine occupied by the German army and cinema in covering the process of deportation of Ukrainian workers for forced labor to Germany in 1941-1943. The methodology for studying the process of agitation among Ukrainians for forced labor to the Third Reich includes content analysis of periodicals and analysis of documents and testimonies, eyewitness letters to determine the role of periodicals and their impact on the moral and psychological state of the population and the decisions of residents of the occupied territories to go to work in Germany in 1941-1943.

An analysis of periodicals published in various regions of occupied Ukraine and film materials created for active propaganda and agitation reveals the information policy of the occupation authorities and its activities aimed at the forced deportation of Ukrainians, especially young people, to Nazi Germany for work. All printed media were used for propaganda and agitation, including periodicals such as magazines, newspapers, brochures and leaflets. The occupation administration paid special attention to educating young people to be ready to go to Germany to work. During April-September 1942, in order to strengthen the moral and psychological impact on the local population, the German occupation administration in all regions of Ukraine published periodicals produced directly in Germany. The occupation administration also actively used cinema in its propaganda activities, since it had a more effective impact on the consciousness of the population. Thanks to eyewitness accounts and the memories of Ostarbeiters, it was revealed that the reports contained in periodicals and films did not reflect the real life of Ukrainian workers in Germany. The true picture of the work of Ukrainian workers leaked to the occupied territories. It is shown that, despite the active propaganda and enormous agitation work carried out by the leadership of the Third Reich and the administration of the occupied territories, Ukrainians very quickly became disappointed in the prospect of work in Germany. This led to the introduction of forced labor in Germany and the deterioration of the policy of the occupation authorities in Ukraine.

Keywords: World War II, Third Reich, recruitment and propaganda campaign, forced labor, Eastern workers, labor resources.

Постановка проблеми. Події Другої світової війни займають важливе місце в українській та світовій історіографії. Серед питань, які викликають

найбільший інтерес є питання трудової політики, яку намагалась впроваджувати нацистська Німеччина на окупованих територіях України. Незважаючи на те, що нацистська окупаційна адміністрація декларувала введення «нового порядку» вона доклала всіх зусиль щоб зберегти вже існуючий, сформований радянською владою робітничий потенціал та змусити українських громадян працювати, безпосередньо, на території самої Німеччини. Активізація трудових ресурсів повинна була забезпечити подальше просування армії Третього рейху та розширення окупації інших територій.

Аналіз досліджень. Проблему примусової праці на окупованих територіях України вивчали українські історики: Т. Пастушенко, Д. Титаренко, Т. Турчин та Ю. Скрипниченко (Пастушенко, 2012; Титаренко, 2012; Турчин, 2012, Скрипниченко, 2023). У своїх дослідженнях вони показують основні засади трудових відносин на окупованій німецькою армією території України у 1942-1944 рр.; аналізують пропагандистське забезпечення для вербування оstarбайтерів та агітацію населення міст і сіл їхати на роботу до Німеччини.

Систему трудових відносин та примусової праці вивчали також й німецькі дослідники. Серед них, Пітер Руггенталер, Гюнтер Фрідріх та Клаус-Дітер Мюллер (Ruggenthaler, 2009; Friedrich, 1941; Müller, 2021). Вони виявили складність процесу депортації для українських примусових робітників та значення примусової праці українців для існування Третього рейху. У своїх працях вони також вивчали явище колабораціонізму та діяльність місцевих окупаційних адміністрацій.

Отже, **метою статті** є виявлення ролі періодичних видань та кінематографу у висвітленні процесу депортації українських робітників для примусової праці в Німеччині у 1941-1943 рр.

Виклад основного матеріалу. З метою поширення необхідної інформації на захоплених німецькою армією територіях України у німецького командування виникла потреба створити адміністративні структури, які б слугували ефективним інструментом пропаганди та переконання місцевого населення. Одним із таких структурних підрозділів Третього Рейху стало Міністерство східних окупованих територій, яке сформувало власний відділ просвіти і пропаганди. Цей відділ визначав основні політичні лінії для діяльності пропагандистів (Ruggenthaler, 2008).

Одним із основних напрямків діяльності відділу просвіти і пропаганди міністерства була робота серед оstarбайтерів, які прибували з території України. На початковому етапі це була робота серед тих оstarбайтерів, які добровільно погоджувались їхати працювати до Німеччини. Але концепція, яка була сформульована керівниками Третього Рейху щодо ставлення до східних робітників не була реалізована. Більшість роботодавців ставилися до своїх східних працівників, як до рабів, застосовуючи тілесні покарання і навіть убивства. У такій ситуації вести пропагандистську діяльність, схиляючи їх до співпраці, було неможливо (Ruggenthaler, 2008).

З метою збільшити потік робітників необхідних військовій промисловості та сільському господарству Німеччини у березні 1942 року було створено центральний орган влади для координації розгортання робочої сили.

Генеральним уповноваженим з питань розгортання робочої сили було спеціальне агентство, яке очолив гауляйтер Фріц Заукель (Müller, 2021: 199). Плани Заукеля для України були надто амбітними; він вимагав 225 000 робітників протягом останніх трьох місяців 1942 р. та таку ж кількість протягом перших чотирьох місяців 1943 року (Müller, 2021: 199) Він наказав провести справжні полювання на людей і доручив Вермахту оточувати ринки та громадські площі, заарештовувати всіх, кого там знаходили, та депортувати їх до Німеччини. У сільській місцевості часто забирали все молоде населення села. Як реакція, відбувалися масові акти самокалічення (Berkhoff, 2021: 259). Метою було вже не «вербувати» відповідних робітників, а вербувати якомога більше, і з 1942 р. місцеві адміністрації також мали реєструвати не конкретну кількість людей, а всіх людей певного року чи віку.

Попит на робочу силу зростав. Прикладом стала ситуація, яка виникла у Харкові. Так, у цьому місті, попит на робочу силу призвів до посилення конкуренції між німецькими агентствами за решту доступного працездатного населення. Заукель отримав повноваження та персонал від Міністерства праці, а на окупованих територіях також були створені бюро зайнятості, які були підзвітні йому (Berkhoff, 2021: 259-260).

Безпосередньо на окупованій території України здійснювались пропагандистські настанови щодо виховання молоді таким чином, щоб у неї виникало бажання добровільно їхати працювати до Німеччини. У цьому контексті, розгорнувся виховний процес у закладах середньої та професійної освіти, які ще працювали на окупованій території. У періодичних виданнях давалися рекомендації для вчителів щодо того як саме потрібно виховувати українську молодь. В одному з часописів, що видавались на окупованій території України вчителям історії та літератури пропонувалось виховувати українського юнака та дівчину не на прикладах псевдогероїв, яких визначали більшовики, а на звитязних героях-українцях. Учителі повинні виховувати дітей, здатних до самопожертви, використовувати нові методики навчання дітей порядку та слухняності (Вінницькі вісті, 1942: 3)

Очевидно, що такі нововведення здійснювались для того, щоб юнаки і дівчата привчалися до покори і самопожертви заради Рейху, щоб їх легше було переконати їхати на роботу до Німеччини. Такі статті на сторінках окупаційних газет відображали справжню політику окупаційної адміністрації щодо виховання української молоді.

Щоб підтвердити цю думку варто звернути увагу на те, що в періодичних виданнях, які видавались під опікою окупаційної адміністрації часто публікувались статті, присвячені пропаганді гарного життя та працевлаштування молоді в Німеччині. У таких статтях, як правило, розповідається про те, як обладнані робочі місця українських працівників на підприємствах Німеччини, який веселий і безтурботний у них відпочинок: постановка художніх святкових вистав рідною мовою, німецькі видавництва випускають книжки для українських робітників українською мовою і забезпечують ними табори з українськими робітниками, які веселі вечори та спортивні змагання влаштовуються для них та ін. (Сумський вісник, 1943: 4).

Часописи друкували не лише статті, а й пропагандистські фотознімки та відеоматеріали, які були підготовлені Міністерством народної освіти пропаганди. На них показували мальовничі пейзажі Німеччини, а також відправлених на роботу до Німеччини українців: гарно вдягнені, усміхнені, щасливі, з радістю працюють за верстатами та відпочивають після трудового дня. Це справляло більше враження на населення, оскільки фото були вражаючими та привабливими. У цих же періодичних виданнях публікували листи українських робітників з Німеччини з певними коментарями, закликами приєднатися до них й інших молодих людей заради майбутнього України (Гальчак, 2004: 57).

Вражаюча картина щасливого і безтурботного життя та праці українських робітників представлена, також на сторінках часопису «Українське слово», що видавався у Києві. Тут міститься повідомлення, де зазначається, що «Німеччина є майже єдиною країною в світі, де належно поставлено справу робітництва. Тут робітник має відповідну пошану й опіку... Через Німецький фронт праці (ДАФ) Німецька держава піклується про своїх робітників. Особливу увагу ДАФ приділяє важливій справі охорони здоров'я й прагне, щоб фабрики і заводи були обладнані так, як цього вимагають інтереси охорони здоров'я робітника (Українське слово, 1941: 6).

Фотознімки про життя німецьких робітників і селян, українських робітників у Німеччині, які розміщувались у періодичних виданнях виготовляв один із відділів Міністерства східних окупованих територій. Ці фотознімки призначалися для використання в німецькій періодичній пресі для населення Німеччини, а також у газетах, що видавалися російською мовою для жителів тимчасово окупованих областей СРСР. Серед них знімки робітників промислових підприємств, що стоять біля верстатів і демонструють продукцію, яку вони виготовляють; селяни, які з радістю працюють на пшеничному полі, робітники з України, які радісно працюють і проводять дозвілля: читають книжки, грають у футбол, святкують дні народження в колі друзів та ін. (Писцьо, 2009: 74).

Про те, як українські робітники та селяни сприймають поїздку на роботу до Німеччини пише автор статті у часописі «Нове життя», що видавався у Старокостянтинові: «Рівне. 14 українців з Київської генеральної округи виїхали у середу з Києва до Берліна, щоб під час 14-денної подорожі пізнати нову Німеччину. Це головно керівники громадських господарств, які з особливим успіхом виконали свою працю і тепер, в нагороду за те, відбувають подорож через Німеччину. Вони під час свого 14 денного перебування в Німеччині матимуть нагоду познайомитись з господарствами німецьких селян. Радісне хвилювання охопило також їх, бо вони ж послухають від власних краян, як виглядає націонал-соціалістична Велика Німеччина та як живе і працює німецький селянин (Нове життя 1942: 4).

Читаючи такі статті та дивлячись на запропоновані знімки складалось враження, що українські робітники, й справді, їдуть в найрозвинутішу країну Європи, де вони можуть розвинути свій культурний та освітній рівень. Автори статей намагались створити ілюзію щастя в країні, яка прийшла знищувати їх.

Як приклад, у часописі «Нове українське слово» ми читаємо повідомлення про те, що «...на київському вокзалі зранку: особливо людно. Рум'яні від морозу й хвилювання обличчя молоді підкреслюють радість природи, яка починає оживати. Не треба питати цих людей, чому вони зібралися тут, на пероні вокзалу. Відповідь ви можете прочитати, глянувши на їх щасливі обличчя, послухавши їх розмови. Відповідь одна: Ми їдемо працювати до Великої Німеччини! Ми їдемо туди, де сяє сонце справжньої європейської культури, науки, де праця є символ радості і щастя! (Нове українське слово, 1942: 6)

Або інше повідомлення в іншому номері цього ж часопису: «Прибулих зустрічає голова пан Ковтунівський, вітає їх короткою промовою про те, що тисячі киян уже працюють в Німеччині. За кілька днів і ви будете в цій чудовій країні, де праця в найбільшій пошані, де працюючі оточені найкращим піклуванням... Серед від'їжджаючих багато молодих хлопців. Вони горять нетерпінням скоріше пройти медичний огляд, щоб остаточно знати, що їх мрії напевне здійсняться» (Нове українське слово, 1942: 4).

Насправді ж, праця українських робітників і селян на роботах у Німеччині була дуже важкою, а умови жахливими. Усе залежало від двох важливих факторів: місця, куди потрапляв робітник, та господаря чи керівника підприємства, на якому він працював. Зі свідчень рейхсміністра озброєнь і боєприпасів А. Шпеєра ми бачимо, як примусово перевозили робітників з усіх окупованих країн та розподіляли по підприємствах, у яких жахливих умовах їм доводилося працювати, а тих, хто порушував умови праці, відправляли до концентраційних таборів (Balmann, 2008: 329).

Справжню картину умов, в яких змушені були працювати українські робітники змальовують у своїх спогадах жителі с. Виноградне Мурованоктуриловецького району Вінницької області, яких вивезли на роботу до Німеччини. Вони показують, що умови проживання були надзвичайно тяжкі, насправді, нелюдськими, табір, де вони жили, був обнесений чотириметровою огорожею з колючого дроту, підключеною до електромережі, щоб робітники не тікали. Годували дуже погано та ще й постійно били. Фашистські охоронці зауважували: «Ви не люди, а бидло. Чим швидше ви здохнете, тим краще і для вас, і для нас». І, це була правда. Вмирили робітники з України щоденно. Їх вивозили візком і скидали до ями, яку часто забували навіть прикидати землею (ДАКО. Ф. Р-6022. Оп. 1. Спр. 13. 21 арк.: 7).

Такі ж спогади жителів Немирівського району Вінницької області, яких німці забрали до Німеччини в березні 1942 р. Вони розповідають, що «жили в місті Штатгарт, у бараці, де помістили 12 осіб, бо ніхто з господарів не брав на роботу. Там пробули 6 місяців. Їжа була дуже бідна: уранці – 2 брукви та 1 кружка чаю, удень – «киричик» хліба на 10 осіб. Дітей, які постійно хворіли відвідував лікар, пізніше їх відправили назад додому» (ДАКО. Ф. Р-6022. Оп. 1. Спр. 13. 21 арк.: 7).

У перший період німецько-радянської війни вербувальна кампанія ще якось проводилася, але вже на початку 1942 р. відправити добровільно когось із молоді чи людей старшого віку до Німеччини було практично неможливо, і

тому періодичні видання стали одним із найважливіших засобів агітації та пропаганди за виїзд на роботу до цієї країни.

Періодичні видання не стали єдиним інструментом завдяки якому здійснювалась пропаганда серед населення окупованих територій. Протягом квітня-вересня 1942 р. з метою посилення морально-психологічного впливу на місцеве населення, гітлерівське командування чи не в усіх клубах Поділля почало демонструвати агітаційний кінофільм «Дорога до Німеччини» (Гальчак, 2004: 59). Щоб привернути увагу населення, у найпопулярніших серед населення місцях почали облаштовувати фотовітрини, відкривали пересувні виставки, які вихваляли «нацистський рай», розповідали про щасливе життя робітників зі Сходу.

Яскравим прикладом пропагандистських намірів окупаційної адміністрації може слугувати пропагандистський фільм, призначений для демонстрації населенню окупованих територій СРСР, про українську молодь, вивезену на роботи до Німеччини. Фільм розповідає як добре живуть дівчата та хлопці в Німеччині. Дівчата працюють у господарствах німецьких хазяїв, де доглядають їх дітей та працюють на присадибній ділянці, а хлопці працюють на сучасних, добре обладнаних підприємствах... (ЦФО, УФА, Арх. № 3254. ЦФО, УФА (Німеччина) Кіножурнал, 1942).

Про працю робітників, вивезених з Донеччини та Харківщини, розповідає кіножурнал «Німецький тижневий огляд» № 615, 1943 р. Перед глядачем відкривається величезний цех, з великою кількістю важких верстатів, за якими працюють українські спеціалісти: токарі, зварювальники. Хоча їхні обличчя стомлені й виснажені, диктор розповідає про те, що тут вони опановують нові професії, які потім зможуть застосувати в рідній країні, про те, як робітникам з України добре працюється та відпочивається (ЦФО, УФА, Арх. № 3254. ЦФО, УФА (Німеччина) Кіножурнал, 1942).

Знаходилися люди, які в перші місяці війни вірили такій пропаганді, вірили тому, що українським робітникам добре живеться в Німеччині і вони працюють на підприємствах пліч-о-пліч з німецькими робітниками, але згодом, коли вдавалося поспілкуватися з утікачами, населення окупованих територій зрозуміло, яким є насправді «гітлерівський рай». Ось декілька свідчень очевидців, які самі були вивезені до Німеччини, але їм вдалось утекти. Про подорож оstarбайтерів вони свідчили: «Вони помирають у поїздах. Жінки народжують у дорозі і новонароджених дітей викидають у вікна... Ті, хто помирає, лежать у товарних вагонах навіть без соломи, а іноді мертві випадають із вагонів і залишаються на залізничному полотні» (Прошу вас, 2009: 22-23).

Згодом стало зрозуміло, що мало хто з місцевих жителів хоче добровільно поїхати до Німеччини. Гітлерівці почали насильно відправляти молодь та працездатних жителів окупованих територій. На окупованій території партизани розповсюджували листівки, які закликали не їхати до Німеччини: «Хто поїде до Німеччини – того чекає загибель». У листівках друкувалися справжні листи від оstarбайтерів, які доходили на Батьківщину підпільними шляхами. У них автори змальовували справжню страшну картину

життя робітників зі Сходу в Німеччині. Листівки вказували населенню окупованих територій, як уникнути відправки до Німеччини, закликали не з'являтися до пунктів зібрання і байкотувати німецькі закони (Гальчак, 2004: 64).

Не всі українці вірили пропаганді щасливого життя в Німеччині. Так, наприклад, якщо вірити інформації з доповідної начальника охоронної групи «Схід» таємної польової поліції, котра охороняла під Вінницею ставку Гітлера «Вервольф», унтерштурмфюрера СС К. Даннера начальника Імперської служби безпеки та особистої охорони Й. Ратенхуберу, відправка на працю до Німеччини молодих українців віком від 21 до 23 років відбувалася дуже погано. Цей факт, дійсно, мав місце, адже основна маса населення не піддавалася на пропагандистські заклики окупантів (Гальчак, 2004: 67).

Висновки. Отже, протягом усієї війни німецька промисловість та сільське господарство дуже потребувало великої кількості робочої сили, яку намагались вилучити з окупованих територій, у тому числі й України. Для пропаганди та агітації було залучені всі засоби масової інформації, зокрема періодичні видання та кінематограф. Здійснювати морально-психологічний примус населення та підштовхувати його до рішення їхати на роботу до Німеччини допомагали статті та повідомлення, розміщені в окупаційній періодиці. Кінематограф також став інструментом агітації серед населення цієї ідеї. Незважаючи на активну пропаганду і величезну агітаційну роботу, українці дуже швидко розчарувались у такій перспективі, тому було запроваджено примусовий виїзд на роботу до Німеччини і політика окупаційної влади різко змінилась. Ця проблема лежить значно глибше і вимагає більш детального дослідження ролі радіо та інших засобів масової інформації у переконанні українського населення до виїзду на роботи до Німеччини у 1942-1943 рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- «Прошу вас мене не забувати», 2009 – «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Х.: Право, 2009. 208 с.
- Balman, 2008 – Peter Balman. Verbrechen gegen die Menschlichkeit? Der Wiederaufbau des Justizsystems und die frühen NS-Prozesse in Nordwestdeutschland. 2008. 480 S.
- Berkhoff, Karel, 2004 – Berkhoff, Karel C.: Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule, Cambridge 2004. P. 463. S. 259.
- Gunter, 2008 – Gunter Friedrich. Kollaboration in der Ukraine im Zweiten Weltkrieg. Die Rolle der einheimischen Stadtverwaltung während der deutschen Besetzung Charkows 1941 bis 1943. 2008. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://hss-opus.ub.ruhr-uni-bochum.de/opus4/frontdoor/deliver/index/docId/1583/file/diss.pdf>
- Klaus-Dieter Müller, 2021 – Klaus-Dieter Müller / Dietmar Wendler unter Mitarbeit von Rainer Ritscher NS-Zwangsarbeit und Kriegswirtschaft 1939–1945 Ausländereinsatz im Deutschen Reich und in Sachsen. Dresden. 2021. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.slpb.de/fileadmin/media/Publikationen/Ebooks/NS-Zwangsarbeit_und_Kriegswirtschaft_1939-1945_komprimiert.pdf
- Ruggenthaler, 2009 – Peter Ruggenthaler. Die Deportation ukrainischer Zwangsarbeiter auf das Gebiet des heutigen Österreich während des Zweiten Weltkriegs und ihre (Zwangs) Repatriierung in die Sowjetunion. 2009. P. 153-170. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://journals.pan.pl/Content/134060/Jahrbuch_Band_12_09.pdf
- Великонімецьчина кличе до праці, 1942 – Великонімецьчина кличе до праці! *Нове українське слово*, №46, 28.02.1942. С. 6.
- Вінницькі вісті, 1942 – Вінницькі вісті. 1942. №53, 05.07.1942. С. 4
- Гальчак, 2004 – Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: Документи, нацистська каторга, опір поневолювачам. Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» та ін. Вінниця: Книга-Вега, 2004. 343 с.
- ДАВО - Державний архів Вінницької області.
- Пастушенко, 2012 – Пастушенко Т. В. Використання праці радянських військовополонених в економіці

- Третього району. Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові працівники з України в окупації Європи: *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, м. Київ, 27 весна 2012 р. Український національний пам'ять; Інститут історії України НАН України К.: НВЦ «Пріоритет», 2012. 230 с.
- Писцьо, 2009 – Писцьо В. Українські оstarбайтери: особливості підневільної праці в промисловості Німеччини. *Волинські історичні записки*. Том 3. 2009 р. С. 58-64.
- Селянство – на працю, 1942 - Селянство – на працю до Німеччини. 1942. *Нове українське слово*. №55. 11.03.1942. С. 4.
- Скрипниченко, 2023 – Скрипниченко Юрій. Українські оstarбайтери в роки Другої світової війни очима Марії Сосновської. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2023. Вип. 44. С. 134-141. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-134-141>.
- Сумський вісник, 1943. - Сумський вісник. 1943. № 13.
- Титаренко, 2012 – Титаренко Д. М. Німеччина чекає на Вас...! : пропагандистське забезпечення вербування оstarбайтерів на теренах зони військової адміністрації. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. К.: НВЦ Пріоритет, 2012. с. 65-74.
- Турчин, 2012 – Турчин Т. Р. Українська легальна преса Станіславщини як джерело до вивчення примусової праці населення Прикарпаття під час нацистської окупації 243 краю (1941–1944 рр.). *Вісник Прикарпатського університету*. Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2012. Вип. 21. С. 200–205.
- Турчин, 2013 – Турчин Т. Р. Документи з історії примусової праці українців Прикарпаття в роки нацистської окупації. Гілея. К., 2013. № 4. С. 289–294. 526.
- Українське слово, 1941 – Українське слово (Київ), №52, 08.11.1941. С. 6
- Українські селяни їдуть до Німеччини, 1942 - Українські селяни їдуть до Німеччини. *Нове життя* (Старокосятинів), №35, 30.07.1942. С. 4
- Центральний державний кінофотофоноархів України, 1942 – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Арх. № 3254. ЦФО, УФА (Німеччина) Кіножурнал, 1942 р.

REFERENCES

- «Proshu vas mene ne zabuvaty», 2009 – «Proshu vas mene ne zabuvaty»: usni istorii ukrainskykh ostarbaiteriv [«I beg you not to forget me»: oral histories of Ukrainian Ostarbeiters]/ hol. red. H. Hrinchenko; uporiad. I. Yastreb, T. Pastushenko ta in. Kh.: Pravo, 2009. 208 s. [in Ukrainian].
- Balman, 2008 – Peter Balman. Verbrechen gegen die Menschlichkeit? Der Wiederaufbau des Justizsystems und die frühen NS-Prozesse in Nordwestdeutschland [Crimes against humanity? The reconstruction of the justice system and the early Nazi trials in Northwest Germany]. 2008. 480 S. [in German].
- Berkhoff, Karel, 2004 – Berkhoff, Karel C.: Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule [Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule]. Cambridge 2004. P. 463. S. 259 [in German].
- Gunter, 2008 – Gunter Friedrich. Kollaboration in der Ukraine im Zweiten Weltkrieg. Die Rolle der einheimischen Stadtverwaltung während der deutschen Besetzung Charkows 1941 bis 1943 [Collaboration in Ukraine during World War II: The role of the local city administration during the German occupation of Kharkiv from 1941 to 1943]. 2008. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://hss-opus.ub.ruhr-uni-bochum.de/opus4/frontdoor/deliver/index/docId/1583/file/diss.pdf> [in German].
- Klaus-Dieter Müller, 2021 – Klaus-Dieter Müller / Dietmar Wendler unter Mitarbeit von Rainer Ritscher NS-Zwangsarbeit und Kriegswirtschaft 1939–1945 Ausländereinsatz im Deutschen Reich und in Sachsen [Dietmar Wendler, with the collaboration of Rainer Ritscher: Nazi Forced Labor and War Economy 1939–1945: Deployment of Foreigners in the German Reich and in Saxony]. Dresden. 2021. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://www.slpb.de/fileadmin/media/Publikationen/Ebooks/NS-Zwangsarbeit_und_Kriegswirtschaft_1939-1945_komprimiert.pdf [in German].
- Ruggenthaler, 2009 – Peter Ruggenthaler. Die Deportation ukrainischer Zwangsarbeiter auf das Gebiet des heutigen Österreich während des Zweiten Weltkriegs und ihre (Zwangs) Repatriierung in die Sowjetunion [The deportation of Ukrainian forced laborers to the territory of present-day Austria during the Second World War and their (forced) repatriation to the Soviet Union]. 2009. P. 153-170. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://journals.pan.pl/Content/134060/Jahrbuch_Band_12_09.pdf [in German].
- Velykonimechchyna klyche do pratsi! 1942 – Velykonimechchyna klyche do pratsi! [Greater Germany calls to work!] *Nove ukrainske slovo*, №46, 28.02.1942. S. 6 [in Ukrainian].
- Vynnytski visti, 1942 – *Vynnytski visti*. 1942. №53, 05.07.1942. S. 4 [in Ukrainian].
- Halchak, 2004 – Halchak S.D. «Skhidni robitnyky» z Podillia u Tretomu reikhu: Dokumenty, natsystska katorha, opir ponevolivucham. Ukrainyskyi natsionalnyi fond «Vzaïmorozuminnia i prymyrennia» ta in. [«Eastern Workers» from Podolia in the Third Reich: Documents, Nazi Hard Labor, Resistance to the Enslavers. Ukrainian National Foundation «Mutual Understanding and Reconciliation»] Vinnytsia: Knyha-Veha, 2004. 343 s. [in Ukrainian].
- DAVO – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archives of Vinnytsia Region] [in Ukrainian].
- Pastushenko, 2012 – Pastushenko T. V. Vykorystannia pratsi radianskykh viiskovopolonenykh v ekonomitsi Tretoho raikhu. Viina. Okupatsiia. Pam'iat: Prymusovi robitnyky z Ukrainy v okupovaniï Yevropi [The use of labor of Radian

prisoners of war in the economy of the Third Reich. War. Occupation. Memory: Forced laborers from Ukraine in the occupation of Europe]: *Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*, m. Kyiv, 27 veresnia 2012 r. Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K.: NVTs «Priorytety», 2012. 230 s. 126 [in Ukrainian].

Pystso, 2009 – Pystso V. Ukrainski ostarbaitery: osoblyvosti pidnevylnoi pratsi v promyslovosti Nimechchyny [Українські оstarбайтери: особливості підневільної праці в промисловості Німеччини]. *Volynski istorychni zapysky*. Tom 3. 2009 r. S. 58-64 [in Ukrainian].

Selianstvo – na pratsiu, 1942 – Selianstvo – na pratsiu do Nimechchyny [Peasants – to work in Germany]. *Nove ukrainske slovo*. №55. 11.03.1942. S. 4 [in Ukrainian].

Skrypnychenko, 2023 – Skrypnychenko Yurii. Ukrainski ostarbaitery v roky Druhoi svitovoi viiny ochyma Marii Sosnovskoi [Ukrainian Ostarbeiters during World War II through the eyes of Maria Sosnovska]. *Naukovi zapysky VDPUs imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Seria: Istorii. 2023. Vyp. 44. S. 134-141. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-134-141> [in Ukrainian].

Sumskyi visnyk. 1943 – *Sumskyi visnyk*. 1943. № 13 [in Ukrainian].

Tytarenko, 2012 – Tytarenko D. M. Nimechchyna chekaie na Vas...!l: propahandystske zabezpechennia verbuvannia – ostarbaiterivl na terenakh zony viiskovoi administratsii [Germany is waiting for you...!l: propaganda support for the recruitment of - Ostarbeiterl in the military administration zone] // *Viina. Okupatsiia. Pamiat: Prymusovi robitnyky z Ukrainy v okupovanii Yevropi: Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*, m. Kyiv, 27 veresnia 2012 r. / Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy; uporiad.: R. I. Pyliavets, V. M. Yaremenko. K.: NVTs Priorytetyl, 2012. s. 65 74 [in Ukrainian].

Turchyn, 2012 – Turchyn T. R. Ukrainska lehalna presa Stanislavshchyny yak dzherelo do vyvchennia prymusovoi pratsi naselennia Prykarpattia pid chas natsystskoi okupatsii 243 kraiu (1941–1944 rr.) [The Ukrainian legal press of Stanislav region as a source for studying forced labor of the population of Precarpathia during the Nazi occupation of the region (1941–1944).]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu*. Ivano-Frankivsk: Prykarpatskyi nats. un-t im. V.Stefanyka, 2012. Vyp. 21. S. 200–205 [in Ukrainian].

Turchyn, 2013 – Turchyn T. R. Dokumenty z istorii prymusovoi pratsi ukrainsiv Prykarpattia v roky natsystskoi okupatsii [Documents on the history of forced labor of Ukrainians in the Carpathian region during the Nazi occupation]. *Hileia*. K., 2013. № 4. S. 289–294. 526 [in Ukrainian].

Ukrainske slovo, 1941 – *Ukrainske slovo* [Ukrainian word] (Kyiv), №52, 08.11.1941.S. 6 [in Ukrainian].

Ukrainski seliany yidut do Nimechchyny, 1942 – Ukrainski seliany yidut do Nimechchyny [Ukrainian peasants are going to Germany]. *Nove zhyttia (Starokostiantyniv)*, №35, 30.07.1942. S. 4 [in Ukrainian].

Tsentrалnyi derzhavnyi kinofotofonoarkhiv, 1942 - Tsentrалnyi derzhavnyi kinofotofonoarkhiv Ukrainy imeni H.S.Pshenychnoho. Arkh. № 3254. TsFO, UFA (Nimechchyna) [Central State Film, Photo and Phono Archive of Ukraine, 1942 – Central State Film, Photo and Phono Archive of Ukraine named after G.S. Pshenichny. Archiv. No. 3254. Central Federal District, Ufa (Germany)] *Kinozhurnal*, 1942 r. [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.343990

УДК 27-277:2-246]:2-726.1Бог:2-756(477-25)](045)

Владислав ЯШИН,

orcid.org/0009-0007-5999-2154

здобувач III (освітньо-наукового) рівня вищої освіти

за спеціальністю 032 Історія та археологія

Уманського державного педагогічного

університету імені Павла Тичини

(Україна, Умань)

mega_ukrainian333@ukr.net

НОВОЗАВІТНІ СТУДІЇ АРХІЄПІСКОПА ВАСИЛЯ (БОГДАШЕВСЬКОГО) В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ

Стаття присвячена дослідженню одного з пріоритетних напрямів науково-богословської і викладацької діяльності архієпископа Василя (Богдашевського) – вивченню, тлумаченню та викладанню Нового Завіту в Київській духовній академії. Проаналізовано формування його інтересу до біблійної екзегези в контексті академічної богословської традиції кінця XIX ст. – початку XX ст. Метою статті є з'ясувати особливості новозавітних студій архієпископа Василя, відображених у різних напрямках його наукової діяльності, а також оцінка його внеску в розвиток православної біблеїстики. Значну увагу приділено наявності в архієрея наукових публікацій та їх тематичному спрямуванню в контексті вивчення Нового Завіту, а також його участі у тлумаченні новозавітних текстів, підготовці ним різних навчальних

матеріалів, методиці та стилю викладання тощо. У статті на основі опрацьованої джерельної бази, що стосується досліджуваної проблематики, продемонстровано вплив його науково-педагогічної діяльності на формування богословської школи Київської духовної академії.

Ключові слова: Православна церква, синодальний період, Київська духовна академія, Святе Письмо, Новий Завіт, богослов'я, архієпископ Василь (Богдасhevський).

Vladyslav YASHYN,
orcid.org/0009-0007-5999-2154
postgraduate student of the III (educational and scientific)
level of higher education, specialty
032 History and Archeology
at Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
mega_ukrainian333@ukr.net

NEW TESTAMENT STUDIES OF ARCHBISHOP VASYL (BOGDASHEVSKY) AT THE KYIV THEOLOGICAL ACADEMY

The article highlights various aspects of Archbishop Vasyl (Bohdashevsky)'s research into the New Testament books, which became one of the leading areas of his scientific, theological, and pedagogical activity. An analysis of the main stages of the formation of his scientific interest in the New Testament was carried out - from his student years to teaching at the Kyiv Theological Academy. Respect is given to his dissertations - candidate's, master's and doctoral, which were awarded various prizes and took away the sparks from the side of academic excellence. The main idea of the article is that the activity of Archbishop Vasyl in the field of studying the New Testament at the Kiev Theological Academy combined a deep theological tradition with scientific and academic approaches, in various studies, scientific activities, discussions, lecture courses, etc. It became a major contribution to the development of academic biblical studies on the Ukrainian territory from the end of the 19th century until the beginning of the 20th century.

Special attention is paid to the study of his scientific and theological work, the contents of which are placed in two archival files of funds 175 and 191 of the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. His first scientific works were published in the journal of the Volyn Diocese «Volynskie Eparchialnye Vedomosti». Most of his scientific works were published in the journal of the Kyiv Theological Academy «Trudy KDA», others - in the Orthodox Theological Encyclopedia, the journals «Missionary Review», «Soul-Beneficial Reading», etc. As a result of the analysis of individual publications, it can be stated that they contain key elements of his biblical hermeneutics, exegesis, and the desire to comprehend theological teaching through the prism of New Testament texts. In the context of the educational activities of Archbishop Vasyl, it is appreciated that he prepared various initial materials for students of the Kiev Theological Academy, in particular lecture programs on the subject of the Holy Scriptures of the New Testament for various courses, lecture materials that clearly demonstrate the connections between academic knowledge and educational practice, exam papers that were directly related to the content of lectures.

Thus, the New Testament studies of Archbishop Vasyl (Bogdashevsky) at the Kyiv Theological Academy became a significant scientific and theological achievement, which was reflected in the development of the study of the New Testament at the said educational institution at the beginning of the 20th century. Archbishop Vasyl not only left a significant mark in the field of New Testament research, but also formed an example of a theologian-teacher capable of combining scientific experience with teaching skills. His activities are a significant contribution to the formation of domestic Orthodox biblical studies, and the materials he has compiled remain a valuable source for further research into the history of theological education in Ukraine.

Keywords: Orthodox Church, synodal period, Kyiv Theological Academy, Holy Scripture, New Testament, theology, Archbishop Vasyl (Bogdashevsky).

Постановка проблеми. Новий Завіт як навчальна дисципліна є невід'ємною складовою з вивчення Святого Письма в будь-кому духовному закладі, тому Київська духовна академія не стала виключенням. Наприкінці ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. вивчення Нового Завіту викликало особливий інтерес в середовищі церковних дослідників. Це стало стимулом для глибшого вивчення ними церковної богословської спадщини.

Архієпископ Василь (Богдасhevський), не зважаючи на інтерес до всіх загальнодисциплін в Київській духовній академії, предметом більшості своїх

подальших досліджень обрав Новий Завіт, який став темою його багаторічних богословських досліджень. Свідченням цього є активна його діяльність на кафедрі Святого Письма Нового Завіту, яка супроводжувалася дослідженнями, тлумаченням новозавітних текстів, викладанням Нового Завіту, складанням навчальних програм, екзаменаційних білетів, написанням праць та церковних проповідей за обраним напрямом. Упродовж років викладання архієпископа Василя в Київській духовній академії більшість його науково-богословських напрацювань знайшли відображення на сторінках академічного часопису «Труды КДА», деякі праці були опубліковані в Православній богословській енциклопедії, журналах «Миссионерское обозрение», «Душеполезное чтение» тощо.

Аналіз досліджень. З огляду на наявну історіографію цієї проблеми слід зауважити, що вона має різноплановий характер. Окреслена тема не залишила осторонь сучасних дослідників. Вивченню окремих аспектів досліджень архієпископа Василя (Богдашевського) щодо Нового Завіту частково присвячені монографії С. Головащенко (Головащенко, 2012) і Н. Шип (Шип, 2010), а також окремі публікації щодо досліджуваної проблематики наявні у М. Ткачук (Ткачук, 2012) та Л. Пастушенко (Пастушенко, 2011). Варта уваги публікація архієпископа Сильвестра (Стойчева), де автор виклав суть богословської дискусії, яка виникла між професором кафедри морального богослов'я Московської духовної академії М. М. Тарєєвим й архієпископом Василем (Богдашевським), який на той час був ще світським професором (Стойчев, 2012).

Мета статті зумовлена необхідністю дослідження новозавітних студій архієпископа Василя (Богдашевського), а також особливостей його викладання та навчально-методичної роботи в Київській духовній академії на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Зі студентських років архієпископ Василь (Богдашевський) виявляв глибокий інтерес до вивчення Нового Завіту, що згодом стало одним із провідних напрямів його наукової і викладацької діяльності. Його кандидатська, магістерська та докторська дисертації були присвячені новозавітній тематиці, зокрема ісагогіці, екзегетиці й герменевтиці деяких книг Святого Письма Нового Завіту.

Його кандидатська дисертація на тему: «Лжеучения, обличаемые в Первом послании ап. Иоанна» була визнана найкращою на курсі і удостоєна Йосифівської премії. Принагідно варто зауважити, що премія імені митрополита Литовського Йосифа (Семашко) присуджувалася за рішенням академічних рад найкращим кандидатським творам випускників православних духовних академій (Ткачук, 2012: 33). Після захисту дисертації архієпископ Василь (Богдашевський) 24 липня 1886 р. був затверджений у ступені кандидата богослов'я з правом отримання ступеня магістра без нового усного екзамену через представлення дисертації і її публічного захисту. 16 серпня 1886 р. він був залишений професорським стипендіатом на кафедрі історії давньої і нової філософії. 16 серпня 1887 р. призначений цю ж кафедру в.о. доцента до здобуття наукового ступеня магістра. 8 листопада 1890 р. за дисертацію на тему: «Лжеучители, обличаемые в Первом послании св. ап. Иоанна», на підставі

рішення Ради академії, указом Св. Синоду за № 4146, затверджений в ступені магістра богослов'я (ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 1. Спр. 10902. Арк. 2).

2 лютого 1897 р. архієпископ Василь подав на ім'я тодішнього ректора Київської духовної академії єпископа Сильвестра (Малеванського) прохання про перехід на кафедру Святого Письма Нового Завіту. Він так описав своє бажання і доцільність переходу: «Смію, при цьому, думати, що спеціальне вивчення історії філософської думки принесе мені немало користь, після переходу на прохану мною кафедру, так як дасть, вважаю, можливість краще проникнути і зрозуміти дух і силу Писань і тим успішніше протистояти різним перетлумаченням слова Божого» (ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 2364. Арк. 1). 4 лютого цього ж року, відповідно до поданого прохання, його було переведено рішенням Ради Київської духовної академії з кафедри історії філософії на кафедру Святого Письма Нового Завіту (ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 1. Спр. 10902. Арк. 3).

За дисертацію на тему: «Послание св. ап. Павла к Ефессянам. Исагогико-екзегетическое исследование» йому було присуджено ступінь доктора богослов'я (ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 1. Спр. 10902. Арк. 3-4). Ця праця була відзначена премією імені митрополита Макарія (Булгакова). У своєму відгуку рецензент докторської дисертації архієпископа Василя В. Екземплярський (на момент написання відгуку – в.о. доцента) високо відзначив цю працю, зазначивши такі коментарі: «Завдяки цьому ця праця професора Д. І. Богдашевського виявляється необхідною, можна сказати, настільною книгою для кожного богослова» (Отзывы о сочинении, 1905а: 153) та «Це дослідження безперечно є результатом багаторічної праці автора – праці, виконаної з любов'ю до справи, яка відчувається на кожній сторінці й стає джерелом особливого задоволення під час читання твору Д. І. Богдашевського. [...] Нарешті, й зовнішній бік твору – його стиль і мова – цілком відповідають суті обраної теми та меті, поставленій автором, і можуть бути названі бездоганними» (Отзывы о сочинении, 1905а: 155–156). Другий рецензент професор К. Попов так охарактеризував цей твір: «[...] він за всебічністю дослідження Послання до Ефесян, за рясною ерудицією, виявленою в ньому автором, докладним вирішенням ісагогічних питань у строго церковному традиційному дусі, критичним оглядом тексту Послання та його варіантів становить працю високої науково-богословської цінності, що повністю відповідає меті, для досягнення якої він був складений» (Отзывы о сочинении, 1905b: 169). Його інші праці протягом 1900–1915 рр. були 12 разів відзначені преміями імені єпископа Курського Михаїла (Лузіна) (Ткачук, 2012: 36).

У своїй «Записке о курсе наук, преподаваемых в православных духовных академиях и о характере их преподавания» архієпископ Василь визначив таку роль вивчення Святого Письма Нового Завіту в Київській духовній академії: «Основними і фундаментальними богословськими науками потрібно вважати ті, які вивчають першоджерела християнського знання. Такими першоджерелами є Святе Письмо і Священне Передання. Звідси найголовнішими науками академічного викладання є Святе Письмо Старого і Нового Завіту та Патрологія» (ІР НБУВ. Ф. 191. Спр. 105. Арк. 3).

Доволі змістовно описує у своїй статті архієпископ Сильвестр (Стойчев) богословську полеміку, яка виникла між професором Московської духовної академії М. М. Тарєєвим та професором Київської духовної академії архієпископом Василем (Богдашевським) (станом на період дискусії ще світським професором Д. І. Богдашевським), щодо перекладу та тлумачення окремих фрагментів Євангелія від Іоанна (Ін. 8:44 та Ін. 10:12-13). Тарєєв критикував синодальний переклад, пропонуючи нові варіанти, засновані на грецькому тексті. Архієпископ Василь у 1904 р. виступив із критикою цих тлумачень, назвавши їх «ненатуральними» й такими, що суперечать духу Писання. Дискусія швидко набула особистісного характеру й стала виявом протистояння консерватизму й богословського новаторства. Жодна зі сторін не поступилася і суперечка залишилася відкритою (Стойчев, 2012: 74-79).

З архівних матеріалів стало відомо про участь представників професорсько-викладацького складу Київської духовної академії, зокрема архієпископа Василя (Богдашевського), у підготовці наукового видання слов'янського перекладу Біблії (ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 3751. Арк. 1. зв.). Ініціатором цього проєкту виступив ординарний професор Петроградської духовної академії І. Є. Євсєєв. Безпосередньою підставою для участі архієпископа Василя зі своїми колегами по духовній академії в цьому проєкті став указ Святішого Синоду від 11 вересня 1914 р. за № 15207 на ім'я митрополита Київського і Галицького Флавіана (Городецького), який передав цей указ у Раду Київської духовної академії для ознайомлення (ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 3751. Арк. 2). Як зазначено в «Записке о научном издании славянского перевода Библии и проекте означенного издания» професора Івана Євсєєва, приуроченій 200-літтю з часу першого царського указу про удосконалення слов'янського тексту Біблії: «До складу учасників видання повинні увійти передусім філологи-славісти зі складу духовних академій і університетів, а також особи, близькі до цієї справи за своїми заняттями й науковими інтересами – богослови-екзегети та патрологи» (ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 3751. Арк. 18). Цілком можна стверджувати, що участь архієпископа Василя в такому проєкті свідчить про високий рівень довіри до його наукового авторитету та фахової компетентності у сфері дослідження новозавітних книг Біблії.

Окремо варто розглянути присвячений новозавітній тематиці творчий доробок архієпископа Василя (Богдашевського), який доволі об'ємний і демонструє широку обізнаність архієрея із предметом свого дослідження. Поділ його доробку доцільно продемонструвати так, як це міститься в двох архівних справах фонду 175 (ІР НБУВ Ф. 175. Спр. 1202. 11 арк.) та фонду 191 (ІР НБУВ Ф. 191. Спр. 78. 14 арк.) Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, що розкривають перелік більшості наукових напрацювань архієпископа Василя. Слід зауважити, що такий перелік найменувань праць, що знаходяться у двох архівних справах, є досить схожим за змістом.

Його праці розподілені таким чином:

Трактати та дослідження. Цей розділ у великій мірі присвячений

новозавітним питанням. В архівних матеріалах міститься інформація про понад 40 найменувань публікацій такого характеру, які видав архієпископ Василь, починаючи з 1885 р. Із назв праць можна зробити попередній висновок, що в них розкрито мораль та суть різних притч, розтлумачено важкі для розуміння місці в Посланнях і Євангеліях тощо. Праці поміщені не лише на сторінках академічного часопису Київської духовної академії «Труды КДА», а й в інших журналах та одній енциклопедії, наприклад: «Объяснительные замечания к наиболее трудным местам соборного послания св. Апостола Иакова» (опублікована в 1894 р. у № 9 журналу «Труды КДА»), «Учение о пастырстве в поучениях и посланиях русских митрополитов и епископов XIII–XIV в.» (опублікована в 1885 р. у № 34–36, част. неоф. журналу «Волинские Епархиальные Ведомости»), «Противосектантское объяснение Иак. 1, 1–18» (опублікована в 1897 р. у журналі «Миссионерское Обозрение»), «Послание св. Апостола Павла к Ефесеянам» (опублікована в 1903 р. у № 7–8 журналу «Душеполезное чтение»). У Православній богословській енциклопедії, що видавалася у Санкт-Петербурзі, вміщені п'ять його публікацій, що відносяться до цього тематичного розділу: «Св. Апостол Иаков Праведный и его послание» (опублікована в 1905 р. у Т. VI, с. 42–55), «Св. Апостол Иоанн Богослов и его Евангелие» (опублікована в 1905 р. у Т. VI, с. 822–837), «Иуда Апостол и его послание» (опублікована в 1906 р. у Т. VII, с. 520–528), «Канон новозаветный» (опублікована в 1907 р. у Т. VIII, с. 294–315), «Клеопа» (опублікована в 1910 р. у Т. XI, с. 54–56) (ІР НБУВ. Ф. 175. Спр. 1202. Арк. 4).

Критико-бібліографічні праці. До цього тематичного розділу відносяться понад 10 найменувань публікацій із вказівкою на місце та час їх видання. Розпочалося видання такого типу праць архієреєм з 1892 р. Більшість таких праць були опубліковані у «Трудах КДА». У цьому розділі розглядаються праці архієпископа Василя (Богдасhevського), присвячені дослідженням та критичному аналізу наукових праць інших дослідників. Особливу увагу він приділяв богословським акцентам і науковій значущості окремих праць, що стосуються інтерпретації текстів Нового Завіту. Викликають зацікавлення критико-бібліографічні праці, які є своєрідними коментарями-відповідями на публікації іноземних та вітчизняних церковних дослідників і письменників. Наприклад, варто навести найменування таких праць: «Итальянский поэт-пессимист», яка була написана у відповідь на працю В. Штейна «Граф Джакомо Леопарди и его теория *infelicità*», «В защиту метафизики ума» – відповідь на працю М. Г. Дебольського «Философия феноменального формализма», «Здравая метафизика» – відповідь на працю П. І. Ліницького «Пособие к изучению вопросов философии (элементы философского мирозерцания)», «Новый труд по истории философии» – відповідь на працю Ю. Бергмана «*Geschichte der philosophie*» тощо (ІР НБУВ. Ф. 175. Спр. 1202. Арк. 4).

Слова і промови. Варто підкреслити, що у цьому розділі значна частина слів і промов є проповідями, виголошеними під час богослужінь або інших заходів. Вони є досить різноплановими і присвячені як євангельським подіям, питанням, що стосуються духовного життя людей, так і подіям різного

характеру. Такі промови і проповіді є важливими для ознайомлення задля з'ясування того, як архієпископ Василь осмислював такі події крізь призму євангельського вчення. Є значна кількість проповідей, присвячених Христу Спасителю, Пресвятій Богородиці, питанням, що стосувалися чистоти віри, духовній християнській боротьбі, молитві, християнському терпінню, християнському смиренню тощо (ІР НБУВ. Ф. 175. Спр. 1202. Арк. 5–5. зв.). В архівних справах наявні найменування достатньої кількості промов, присвячених пам'яті померлих професорів Київської духовної академії. Насамперед це промови в дні поховання професорів С. М. Сольського, М. О. Олесницького, П. І. Ліницького, М. Ф. Ястребова, А. І. Булгакова, А. О. Олесницького, а також промови, виголошені перед панахидами за спочилими професорами Київської духовної академії, зокрема у день річного поминання преосвященного Сильвестра (Малеванського) (перебував на посаді ректора Київської духовної академії з 1883 по 1898 рр.), на сороковий день після смерті професора В. Ф. Певницького, в день похорону архієпископа Херсонського і Одеського Димитрія (Ковальницького) (ІР НБУВ. Ф. 175. Спр. 1202. Арк. 5. зв.), митрополита Флавіана (Городецького) (опублікована у 1915 р. у № 12, с. 368–371 журналу «Труды Императорской Киевской Духовной Академии») тощо. Міститься інформація про наявність найменувань промов, виголошених архієпископом Василем у день його наречення в єпископа Канівського в Благовіщенській церкві Києво-Печерської лаври 5 серпня 1914 р., перед початком навчання (під час молебню 16 вересня 1914 р.), з нагоди зустрічі імператора в Києві (27 січня 1915 р.) (ІР НБУВ. Ф. 175. Спр. 1202. Арк. 6), з нагоди зустрічі імператриці Марії Федорівни (ІР НБУВ. Ф. 191. Спр. 78. Арк. 12). В архівних матеріалах переважна більшість виявлених назв проповідей і промов має верхню хронологічну межу 1915 р. включно. Однак тексти промов подібного характеру, виголошені пізніше, були опубліковані в пізніших випусках журналів, що встановлено завдяки аналізу випусків «Трудов Императорской Киевской Духовной Академии» за 1916–1917 рр.

Окрему увагу становлять промови архієпископа Василя, виголошені з нагоди різних суспільно-політичних подій. Аналіз текстів цих звернень дозволяє зробити висновок, що архієрей послідовно осмислював актуальні події крізь призму євангельського вчення. До таких можна віднести матеріали: «Речь, произнесенная на собрании выборщиков Подольского участка 26 января 1907 г.» (ІР НБУВ. Ф. 191. Спр. 68. 8 арк.), «Слово епископа Василия, ректора Киевской Духовной Академии / Д. И. Богдашевского / о войне с немцами до победного конца» (ІР НБУВ. Ф. 191. Спр. 120. 2 арк.).

Переклади. В архівних матеріалах зазначено, що в «Трудах КДА» вміщені переклади архієпископа Василя праць видатного ранньохристиянського письменника, богослова та апологета Тертуліана на такі теми: «О молитве», «О крещении», «О покаянии», «О терпении» (ІР НБУВ. Ф. 175. Спр. 1202. Арк. 6).

Окрім цього, варто розглянути підхід архієпископа Василя до навчально-методичної роботи в Київській духовній академії. Слід зауважити, що аналіз деяких навчальних матеріалів свідчить про те, що вони скрупульозно

підготовлені та характеризуються якісністю і методичною й дидактичною виваженістю.

В «Программы и билеты по курсу святого писання Нового Завета», передбачених для студентів 4-го курсу можна спостерігати цілком логічну і продуману структуру. З 1 по 2 аркуш розписана сама програма, з 3 по 4 аркуш розписана програма читань зі Святого Письма Нового Завіту в 1903–1904 н. р., перелік екзаменаційних білетів займає 156 аркушів (з 5 по 160 аркуш), конспект лекцій займає обсяг 56 аркушів (з 161 по 216 аркуш), окремо винесено розділ Св. Письмо (з 217 по 238 аркуш) (ІР НБУВ. Ф. 191. Спр. 110. 238 арк.).

Програми лекцій для студентів 3-го курсу в 1913–1914 н. р. та в 1914–1915 н. р. зі Святого Письма Нового Завіту мають характер глибокої наукової виваженості та дидактичної цілісності. Цілком доцільно буде навести зразок навчальних програм та екзаменаційних білетів, складених ним для студентів 3-го та 4-го курсів. Екзаменаційні білети формувалися на основі річної програми лекцій, підготовленої архієпископом Василем. Це засвідчує тісний зв'язок між навчальним процесом і підсумковим контролем знань. На аркушах, де подано програму лекцій, зазначено позначки на кшталт «Б. 1», «Б. 2» тощо, які вказують на відповідність конкретних тем сформульованим екзаменаційним білетам. Така система відображає продуману методичну побудову курсу та прагнення забезпечити змістову узгодженість між лекційним матеріалом і контролем знань студентів. Прикладом цього може слугувати «Программа чтений по Священному Писанию Нового Завета студентам III курса в 1911/12 учебном году».

Наприклад, білет № 1 є частиною вказаної вище програми читань і містить такі питання: «Вступ; Встановлення назви науки про священні книги Нового Завіту; Завдання науки; Важливість її серед інших богословських наук; Святоотцівська, писемність західна і російська наука з вивчення Євангелій; І. Про новозавітну писемність загалом; Походження новозавітної писемності; Питання про втрачені новозавітні писання; Сенс найменування: «Новий Завіт»; Порядок новозавітних писань у давніх кодексах (ІР НБУВ. Ф. 191. Спр. 50. Арк. 1).

Подібну структуру мала «Программа чтений по Священному Писанию Нового Завета студентам III курса в 1913/1914 учебном году». Окрім неї, у документі вартими уваги є також доповнення у вигляді зазначення нових тем для глибшого вивчення окремих аспектів попередніх розділів, наприклад, доповнення до програми читань про Євангеліє від Матфея. В цьому доповненні архієпископ Василь вказав необхідність екзегетичного аналізу цієї книги за 14-ма пунктами (ІР НБУВ. Ф. 191. Спр. 111. Арк. 1–12).

Тематика курсових робіт також демонструвала серйозну заглибленість архієпископа Василя в досліджуваний предмет. Наприклад, у 1913–1914 н. р. для студентів 4-го курсу Київської духовної академії ним було запропоновано такі теми: «Вчення св. апостола Павла про шлюб і безшлюбність / екзегетичний аналіз 1 Коринф. 7, 1–40», «Вчення св. апостола Павла про християнську свободу / екзегетичний аналіз 1 Коринф. 8, 1–10, 1–33», «Вчення св. апостола Павла про таїнство Євхаристії / екзегетичний аналіз 1 Коринф. 11, 20–34», «Походження другого послання св. апостола Павла до Коринтян», «Значення хресної жертви

Христа Спасителя за вченням послання св. апостола Павла до Євреїв» (ІР НБУВ Ф. 191. Спр. 51. Арк. 2).

Теми рефератів теж демонстрували продуманість. Аналіз тематики рефератів на 1910–1911 н. р. для студентів 3-го курсу показав, що цього навчального року архієпископ Василь присвятив теми рефератів вивченню студентами наявної святоотцівської, російської та зарубіжної літератури з Нового Завіту. Наприклад, серед святоотцівської літератури були наявні такі теми на вибір: «Св. Іоанн Златоуст як тлумач Євангелія від Матфея», «Св. Іоанн Златоуст як тлумач Євангелія від Іоанна», «Тлумачні праці на Євангелія Феофілакта Болгарського». Серед російської літератури, вивчення якої він розділив на два блоки – наукову і навчальну, – наявні такі теми: «Праці проф. М. Д. Муретова з вивчення Євангелій», «Праці проф. М. Н. Глубоковського з вивчення Євангелій» (ІР НБУВ. Ф. 191. Спр. 49. Арк. 1), «Навчальний посібник до читання Євангелій Д. Боголепова та оцінка цієї праці» (ІР НБУВ. Ф. 191. Спр. 49. Арк. 1. зв.). В контексті вивчення студентами зарубіжної літератури значну увагу було відведено працям іноземних церковних дослідників та необхідності оцінки їх творів з православної точки зору.

Заглиблене вивчення текстів Нового Завіту, втілене у наукових працях, лекційних курсах, практичних завданнях для студентів, становило підґрунтя не лише для особистих богословських пошуків архієпископа Василя, а й для майстерності його викладацької діяльності. Саме тому доцільним є розглянути особливості його викладацької майстерності крізь призму спогадів очевидців його занять в Київській духовній академії.

Як зазначає дослідниця М. Ткачук, про рівень викладання матеріалу архієпископом Василем свідчить відгук тодішнього архієпископа Волинського і Житомирського Антонія (Храповицького), який відвідав лекції архієпископа Василя під час ревізії Київської духовної академії навесні 1908 р. Дослідниця принагідно наводить цитату, де архієпископ Антоній в своєму звіті не без щирого захоплення писав: «Це безумовно блискучий професор: він говорить лекцію напам'ять, говорить із захопленням, з ентузіазмом. Величезна перевага його викладання, що рідко трапляється в представників цієї кафедри, полягає в повній освоєності й широкому користуванні біблійним паралелізмом. Маючи в голові Біблію і розпоряджаючись підбором біблійних висловів напам'ять, як досвідчений музикант клавішами рояля, п. Богдашевський без зусиль 1) спростовує теорії про несправжність і пізніше походження тієї чи іншої біблійної книги; 2) розтлумачує найзаплутаніші за змістом вислови; 3) встановлює час і місце написання св. книги. Щоправда, і він, мабуть, більше приділяє уваги ісагогіці, але й екзегетику не оминає, – саме, пояснює найважчі місця кожного Послання та Євангелія. Особливо відродно те, що напрямок його тлумачення строго церковний. Він виступає на кафедрі не тільки як апологет Нового Завіту, а й як апологет суворо церковного його розуміння, відродно і те, що студенти особливо жваво цікавляться його лекціями, і хоча їхнє захоплення виражається нерідко в нелегальній формі оплесків, але це можна пробачити, зважаючи на настільки гідний предмет їхнього галасливого схвалення» (Ткачук, 2012: 38–39). У публікації Л. Пастушенко міститься текст листа професора Київської

духовної академії С. Єпіфановича до свого колеги архієпископа Василя. Наведена нею цитата такого змісту: «Ваші вихованці з гордістю згадують Вас, як професора. Ті, кого мені доводилось бачити в нашій глушині, з пристрасстю віддаючись академічним споминам, завжди згадували про вас багато доброго, світлого, відрадного, на превелику мою втіху. Пам'ятаю, між іншим, як підкреслювали, що і сам тон промови у Вас на кафедрі був завжди інакшим, ніж під час звичайної бесіди, що входячи на кафедру, Ви одразу нібито преображались, самою інтонацією даючи зрозуміти всю висоту постави професора, що здійснює свою велику справу» (Пастушенко, 2011: 158–159).

Висновки. У підсумку можна стверджувати, що архієпископ Василь (Богдашевський) послідовно поєднував ґрунтовну наукову працю над текстами Нового Завіту з плідною викладацькою діяльністю в Київській духовній академії. Його дослідження, зокрема кандидатська, магістерська та докторська дисертації, засвідчують високий рівень богословської культури й текстологічної майстерності. Творчий доробок архієпископа Василя (Богдашевського) вирізняється глибиною богословського аналізу, системністю викладу та вірністю церковній традиції. Його праці засвідчують високий рівень наукової підготовки й активну участь у формуванні богословської думки в Київській духовній академії. Усе це дозволяє розглядати його спадщину як вагомий внесок у розвиток українського православного богослов'я синодального періоду.

Скрупкульозно підготовлені лекційні курси та програми демонструють як змістову глибину, так і дидактичну продуманість. Значну увагу він приділяв підготовці навчальних матеріалів і формуванню у студентів навичок самостійного мислення через тематику курсових робіт. Його викладацька діяльність вирізнялася чіткою методикою, логічною побудовою змісту й живим зацікавленням студентської аудиторії. Відгуки сучасників свідчать про глибоку повагу до нього як до науковця й педагога. Досвід і спадщина архієпископа Василя залишаються важливою сторінкою в історії богословської освіти в Україні кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Головащенко, 2012 – Головащенко С. І. Дослідження та викладання Біблії в Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст.: монографія. Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2012. 356 с.
- ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
- Отзывы о сочинении, 1905a – Отзывы о сочинении экстраординарного профессора Киевской Духовной Академии, магистра богословия Димитрия Богдашевского под заглавием: «Послание святого Апостола Павла к Ефесеянам» (Киев, 1904), представленном на степень доктора богословия. Труды КДА. 1905. № 3. Приложение. Извлечения из протолов Совета КДА. 1904. 12 сентября. III. а) В. Экземплярский. С. 132–144.
- Отзывы о сочинении, 1905b – Отзывы о сочинении экстраординарного профессора Киевской Духовной Академии, магистра богословия Димитрия Богдашевского под заглавием: «Послание святого Апостола Павла к Ефесеянам» (Киев, 1904), представленном на степень доктора богословия. Труды КДА. 1905. № 3. Приложение. Извлечения из протолов Совета КДА. 1904. 12 сентября. III. б) К. Петров. С. 165–169.
- Пастушенко, 2011 – Пастушенко Л. А. Архієпископ Канівський Василь (Дмитро Іванович Богдашевський): матеріали до життєпису. *Труди Київської духовної академії*, 2011. № 15. С. 156–166.
- Стойчев, 2012 – Сильвестр (Стойчев), игумен. Из истории богословских дискуссий: профессора М. М. Тареев и Д. И. Богдашевский. *Труди Київської духовної академії*. 2012. № 16. С. 74–79.
- Ткачук, 2012 – Ткачук М. Л. «Академию бесконечно люблю...»: архієпископ Василь (Богдашевський) как студент, профессор и ректор Киевской духовной академии. *Труди Київської духовної академії*. 2012. № 16. С. 27–56.
- ІЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Шип, 2010 – Шип Н. А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819-1919): монографія. Київ: Фенікс, 2010. 436 с.

REFERENCES

- Holovashchenko, 2012 – Holovashchenko S. I. Doslidzhennia ta vykladannia Biblii v Kyivskii dukhovnii akademii XIX – pochatku XX st. [Study and Teaching of the Bible at the Kyiv Theological Academy in the 19th and Early 20th Centuries]: monohrafiia. Kyiv: Vydavnychi viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy, 2012. 356 s. [in Ukrainian].
- IR NBUV – Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [The Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine] [in Ukrainian].
- Otzyvy o sochinenii, 1905a – Otzyvy o sochinenii ekstrordinarnoho professora Kievskoy Dukhovnoy Akademii, magistra bogosloviia Dimitriia Bogdashevskogo pod zaglaviem: «Poslanie sviatogo Apostola Pavla k Ephesianam» (Kiev, 1904), predstavlenno na stepen doktora bogosloviia [Reviews on the dissertation of Extraordinary Professor of the Kiev Theological Academy, Master of Theology Dmitry Bogdashevsky, entitled: «The Epistle of St Paul the Apostle to the Ephesians» (Kiev, 1904), submitted for the degree of Doctor of Theology]. *Trudy Kievskoy Dukhovnoy Akademii*. 1905 [in Russian].
- № 3. Prilozhenie. Izvlechenie iz protokolov Soveta KDA. 1904. 12 sentiabria. III. a) V. Ekzemplarskyi. S. 132–156 [in Russian].
- Otzyvy o sochinenii, 1905b – Otzyvy o sochinenii ekstrordinarnoho professora Kievskoy Dukhovnoy Akademii, magistra bogosloviia Dimitriia Bogdashevskogo pod zaglaviem: «Poslanie sviatogo Apostola Pavla k Ephesianam» (Kiev, 1904), predstavlenno na stepen doktora bogosloviia [Reviews on the dissertation of Extraordinary Professor of the Kiev Theological Academy, Master of Theology Dmitry Bogdashevsky, entitled: «The Epistle of St Paul the Apostle to the Ephesians» (Kiev, 1904), submitted for the degree of Doctor of Theology]. *Trudy Kievskoy Dukhovnoy Akademii*. 1905 [in Russian].
- № 4. Prilozhenie. Izvlechenie iz protokolov Soveta KDA. 1904. 12 sentiabria. III. b) K. Petrov. S. 156–169 [in Russian].
- Pastushenko, 2011 – Pastushenko L. A. Arkhiiepyskop Kanivskiy Vasylii (Dmytro Ivanovych Bohdashevskiy): materialy do zhyttiepysu [Archbishop of Kaniv Vasyl (Dmytro Ivanovych Bohdashevsky): Materials for a Biography]. *Trudy KDA*, 2011. № 15. S. 156–166 [in Ukrainian].
- Stoichev, 2012 – Sylvestr (Stoichev), yhumen. Yz ystoryy bohoslovskykh dysskusyi: professora M. M. Tareev y D. Y. Bohdashevskiy. [From the History of Theological Discussions: Professors M. M. Tareev and D. I. Bogdashevsky]. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii*. 2012. № 16. S. 74–79 [in Russian].
- Tkachuk, 2012 – Tkachuk M. L. «Akademyiu beskonechno liubliu...»: arkhiepyskop Vasylyi (Bohdashevskiy) kak student, professor y rektor Kyeviskoi dukhovnoi akademii. [«I Love the Academy Infinitely...»: Archbishop Vasyl (Bohdashevsky) as a Student, Professor, and Rector of the Kyiv Theological Academy]. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii*. 2012. № 16. S. 27–56 [in Russian].
- TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv] [in Ukrainian].
- Shyp, 2010 – Shyp N. A. Kyivska dukhovna akademiia v kulturno-osvitianskomu prostori Ukrainy (1819-1919) [The Kyiv Theological Academy in the Cultural and Educational Space of Ukraine (1819–1919)]: monohrafiia. Kyiv: Feniks, 2010. 436 s. [in Ukrainian].

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.343992

УДК 94(438)«1945/1989»(045)

Zbigniew WÓJCIK,

orcid.org/0000-0003-1578-3119

doktor habilitowany nauk o kulturze fizycznej

Wyższa Szkoła Administracji w Bielsku-Białej,

Wydział Pedagogiczny

(Polska, Bielsko-Biała)

zbigniew-wojcik@o2.pl

ROZWÓJ SPORTU ZAPAŚNICZEGO W POLSCE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ (1945–1989)

Zapasy wśród ludów pierwotnych były walką o przetrwanie i dlatego inspirowały do stałego rozwoju. Z powyższych względów zaliczane są do najstarszych sportów świata. Pierwsze eksponaty z tym związane pochodzą z przełomu IV i III tysiąclecia p.n.e. Dowodem na powyższe jest odnaleziona w Egipcie w miejscowości Gebel el-Ark płaskorzeźba kości słoniowej w rękojeści noża kamiennego przedstawiająca postacie zapaśników. Natomiast malowidła i ryciny z tego okresu ukazują, że już wówczas praktykowano określone zachowania w walce wręcz. W rozumieniu ludów starożytnych rozwijały one zarówno ciało jak i psychikę, a najlepsi atleci cieszyli się niezwykłym prestiżem i szacunkiem. Dlatego w roku 708 p.n.e. zapasy włączono do programu igrzysk olimpijskich. Wraz z rozwojem cywilizacji mocowanie się postrzegano jako doskonałą formę kształtowania ciała, zdrowia i ducha. Uprawiał je m.in. wielki myśliciel i filozof za którego powszechnie uznawany jest Platon. O doniosłej roli zapaśnictwa w historii ludzkości świadczą też piękne posągi Fidiasza czy Praksytelesa. Na ziemiach polskich pionierem w wychowaniu przez rekreację fizyczną i sport był lekarz Henryk Jordan (1842–1907). Natomiast początki zapaśnictwa zawodowego sięgają końca XIX wieku i związane były z estradą cyrkową, ale pierwsze mistrzostwa kraju w zapasach rozegrano dopiero w 1925 roku. Do wybuchu II wojny światowej organizowano je systematycznie. W drugiej połowie lat czterdziestych XX wieku sport zapaśniczy uprawiali już mieszkańcy trzech regionów Polski północno-wschodniej: Pomorza Gdańskiego, Podlasia oraz Warmii i Mazur. Z uwagi na potencjał gospodarczy, dostęp do stosownej infrastruktury i opiekę specjalistycznych kadr szkoleniowych największe sukcesy odnosili zawodnicy z dawnego województwa gdańskiego. Dobrym tego przykładem jest wychowanek Związkowego Klubu Sportowego «Spójnia» Gdańsk Bernard Knitter. W swojej kategorii wagowej był on wielokrotnym medalistą w rywalizacji krajowej, parokrotnie uczestniczył w mistrzostwach Europy, świata i Igrzyskach Olimpijskich (Rzym 1960, Tokio 1964). Ukoronowaniem jego kariery okazało się powołanie go na stanowisko trenera reprezentacji Polski. Uprawiający zapasy w dwóch pozostałych regionach wyraźnie im ustępowali zarówno w rywalizacji ogólnopolskiej jak i międzynarodowej. Największe zasługi w rozwoju tej dyscypliny na Podlasiu przypisać należy trenerowi Antoniemu Dąbrowskiemu. Na Warmii i Mazurach za najbardziej zaangażowanego uchodził natomiast Zenon Rydziński.

Słowa kluczowe: zapasy, klub, współzawodnictwo, regiony, mistrzostwa.

Zbigniew WÓJCIK,

orcid.org/0000-0003-1578-3119

Habilitation in Physical Culture Sciences

University of Public Administration in Bielsko-Biała,

Faculty of Pedagogy

(Poland, Bielsko-Biała)

zbigniew-wojcik@o2.pl

THE DEVELOPMENT OF WRESTLING IN NORTH-EASTERN POLAND (1945–1989)

Wrestling among indigenous peoples was a fight for survival and therefore it was inspired for constant development. For the above reasons, it is considered one of the oldest sports in the world. The first exhibits related to it come from the turn of the 4th and 3rd millennium B.C.E. Evidence of the above is an ivory bas-relief found in the

handle of a stone knife in the town of Gebel el-Ark in Egypt, depicting figures of wrestlers. On the other hand, paintings and engravings from that period show that certain behaviors in hand-to-hand combat were already practiced at that time. In the understanding of ancient peoples, they developed both the body and the psyche, and the best athletes enjoyed extraordinary prestige and respect. That is why in 708 BC wrestling was included in the program of the Olympic Games. *With the development of civilization, wrestling was perceived as an excellent form of shaping the body, health and spirit. It was cultivated inter alia by a great thinker and philosopher that Plato is generally considered to be. The important role of wrestling in the history of humanity is also evidenced by the beautiful statues of Phidias and Praxiteles. In Poland, the pioneer in education through physical recreation and sport was doctor Henryk Jordan (1842–1907). Whereas, the beginnings of professional wrestling date back to the end of the 19th century and were associated with the circus stage, but the first national wrestling championships were only held in 1925. Until the outbreak of World War II, they were organized systematically. In the second half of the 1940's, wrestling was practiced by inhabitants of three regions of north-eastern Poland: Gdańsk Pomerania, Podlasie and Warmia and Mazury. Due to the economic potential, access to appropriate infrastructure and the care of specialist training staff, the most successful players were from the former Gdańsk Voivodeship. A good example of this is Bernard Knitter, a graduate of the Union Sports Club "Spójnia" Gdańsk. In his weight category, he was a multiple medalist in national competitions, participated several times in European and world championships and the Olympic Games (Rome 1960, Tokyo 1964). The crowning achievement of his career was his appointment as the coach of the Polish national team. Those practicing wrestling in the other two regions were in no way inferior to them both in national and international rivalry. The greatest merits in the development of this discipline in Podlasie should be attributed to coach Antoni Dąbrowski. In Warmia and Mazury, Zenon Rydziński was considered the most committed.*

Key words: wrestling, club, rivalry, regions, championships.

Określenie problemu. Źródła historyczne wskazują, że «siłowanie się» towarzyszyło homo sapiens prawdopodobnie od początków istnienia gatunku. Początkowo była to walka wręcz, często także o życie. Ludom pierwotnym umiejętności te ułatwiały dalszą egzystencję, w tym m.in. zdobywanie pożywienia i ustanawianie pozycji w grupie plemiennej. Współczesne zapasy w swej pierwotnej wersji były więc walką o przetrwanie i dlatego inspirowały do ciągłego doskonalenia (Chełmecki, Głaz, Lipski, 2012). Zaliczane są do jednych z pierwszych form współzawodnictwa. Z powyższych względów zapasy nie mają swego odkrywcy, wynalazcy, jak wiele nowoczesnych dyscyplin sportowych. Są przejawem formowanej przez wieki ludzkiej twórczości (Dmowski, Skubis, 1976). Najstarszy zabytek z tym związany pochodzi z Egiptu. Jest to płaskorzeźba w kości słoniowej rękojeści noża kamiennego, odnaleziona w miejscowości Gebel el-Ark. Pochodzi z przełomu IV i III tysiąclecia p.n.e. i przedstawia postacie zapaśników (Gostkowski, 1959).

W starożytności zapasy traktowano jako znakomity sprawdzian umiejętności nie tylko młodzieży, ale też wodzów i władców. Egipskie malowidła, ryciny i płaskorzeźby z drugiej połowy trzeciego tysiąclecia p.n.e. ukazują uniwersalny charakter pojedynków, w których stosowano już określone zachowania w walce wręcz (Gostkowski, 1959). Prestiż jaki zyskały na obszarze Bliskiego Wschodu, okazał się także trwałą cechą w miastach-państwach greckich (Chełmecki, Głaz, Lipski, 2012). Wraz z rozwojem cywilizacji, Grecy zaczęli postrzegać mocowanie się jako doskonałą formę kształtowania ciała, zdrowia i ducha. Zapasy (w j. greckim - pale) cieszyły się bardzo dużą popularnością także jako sport i podstawowy środek wychowania fizycznego młodzieży (Głaz, 1982). Jako jedna z pięciu konkurencji wchodziły także w skład pentatlonu, poetycko opisanego przez Jana Parandowskiego w «Dysku Olimpijskim». Zarówno w okresie klasycznym jak i helleńskim, umiejętność prowadzenia walk zapaśniczych traktowano jako test na przynależność do kultury helleńskiej, dowód człowieka wyedukowanego i światłego, a rywalizacja dwóch osób przybierała formę pojedynku opartego na jasno

określonych regułach (Chełmecki, Głaz, Lipski, 2012). Postępowi Grecy dostrzegali w tych zmaganiach także istotny walor militarny i umiejętnie wykorzystywali ten fakt w edukacji wojskowej.

Zapasy były dyscypliną sportu najczęściej wspominaną w literaturze greckiej. Dariusz Słapek w dziele «Sport i widowiska w świecie antycznym» podaje, że były nie tylko rodzajem umiejętności, ale przede wszystkim sztuką i kwintesencją sportu. Walki w rozumieniu starożytnych społeczności rozwijały zarówno ciało jak i psychikę, a najlepsi atleci cieszyli się niezwykle wysokim prestiżem i szacunkiem. Między innymi z powyższych powodów w roku 708 p.n.e. włączono je do programu igrzysk olimpijskich. Spośród zapaśników tamtych lat, największą sławą cieszył się Milon z Krotony, ale za utalentowanych uchodzili także Herkules, Tezeusz oraz uczeń Sokratesa - Arystokles (427–347 p.n.e.) (Gąsiorowski 1994). Zapaśnictwo uprawiał on m. in. pod kierunkiem Aristona z Agros. Z powodu masywnej budowy ciała i rozbudowanych (szerokich barków), co po grecku oznacza (*πλατύς*, *platýs* – szerokość, obszerność, rozległość) nadano mu przydomek Platon. Przez wisko to, przylgnęło do Aristona i nawet kiedy porzucił już sport, i uchodził za wielkiego myśliciela-filozofa, nazywano go Platonem. Starożytna cywilizacja pozostawiła światu nie tylko sławne imiona ówczesnych herosów, legendy o ich sile, ale także piękne posągi Fidiasza czy Praksytelesa (Dmowski 1981).

Cel artykułu. Celem artykułu jest zaprezentowanie ewolucji sportu zapaśniczego w trzech regionach Polski północno-wschodniej: Pomorza Gdańskiego, Podlasia oraz Warmii i Mazur. Badaniami objęto okres od zakończenia działań II wojny światowej do czasu wprowadzenia gospodarki wolnorynkowej (1945–1989).

Analiza badań. Jednym z pierwszych teoretyków, który odniósł się do zagadnień sportu zapaśniczego w badanym okresie był kapitan Ludowego Wojska Polskiego Władysław Wiro-Kiro (Wiro-Kiro, 1948). Były to zalecenia o charakterze instruktażowym ukierunkowanym na potrzeby organizacji paramilitarnej. Literaturę przedmiotu lat powojennych zdominowało opracowanie Witolda Nowakowskiego i Józefa Grotkowskiego (Nowakowski, Grotkowski, 1955). Dziewięć lat później na rynku wydawniczym ukazała się kolejna pozycja poświęcona tej dyscyplinie sportu (Borejsza, 1964). Natomiast w roku 1976, w ramach serii Biblioteki Szkolnego Klubu Sportowego Zygmunt Dmowski wraz Jackiem Skubisem wydali również interesującą książkę (Dmowski, Skubis, 1976). Kilka lat później (1981), wykorzystując doświadczenia ze współpracy z Międzynarodową Federacją Zapaśniczą i pracy w charakterze arbitra na trzech kolejnych Igrzyskach Olimpijskich (Monachium 1972, Montreal 1976, Moskwa 1980), Z. Dmowski napisał kolejną książkę o tematyce omawianej w niniejszym artykule (Dmowski, 1981). Okresowo swoimi doświadczeniami z pracy trenerskiej dzielił się znany powszechnie w środowisku zapaśniczym Janusz Tracewski. W latach siedemdziesiątych XX wieku opracował i zaprezentował szereg tematycznych materiałów szkoleniowych. Jego dziełem jest także 16 filmów metodycznych traktujących o tej dyscyplinie sportu (Chełmecki, Lipski, Głaz, 2012). W latach późniejszych wydał także książki (Tracewski, 2010) oraz (Tracewski, 2017). Wspomniane pozycje zaliczane są do specjalistycznych opracowań związanych z doświadczeniami autora z prowadzeniem reprezentacji Polski. Wspomnieć należy także o zeszytach wydawanych przez Polski

Związek Zapaśniczy, w których jego etatowi pracownicy, trenerzy, a okresowo także naukowcy publikowali na potrzeby środowiska interesujące materiały szkoleniowe. Ich autorami byli m. in.: Krystyna Anioł-Strzyżewska, Andrzej Głaz, Lech Krzysztof, Ryszard Klimas, Jerzy Lipski, Stanisław Lis, Eugeniusz Najmark, Włodzimierz Starosta i Andrzej Wojda. Reasumując, należy podkreślić, że w zakreślonej cezurze czasowej związanej z niniejszym tematem, ukazało się także kilka szczególnie cennych artykułów i monografii naukowych, autorstwa byłego zawodnika, trenera i późniejszego wykładowcy Zamiejscowego Wydziału Wychowania Fizycznego poznańskiej Akademii Wychowania Fizycznego w Gorzowie Wielkopolskim Piotra Godlewskiego. Z bogatego dorobku tego autora na uwagę zasługują poniższe opracowania: (Godlewski, 1987 a), (Godlewski, 1987 b), (Godlewski, 1988) oraz (Godlewski, 1990). W wyżej wymienionych monografiach naukowych, autor prezentuje zapaśnictwo z historycznego punktu widzenia, szczególnie przydatnego dla niniejszej publikacji. Wspomnieć należy, że P. Godlewski 1987 roku opublikował także dwa inne opracowania (Godlewski, 1987 c) oraz (Godlewski, 1987 d). Odnosiły się one do prognozowania, doboru i selekcji, odnowy biologicznej oraz aspektów fizjologicznych sportu zapaśniczego.

Przedstawienie głównego materiału. W minionych wiekach wielu uczonych, pedagogów i ludzi sztuki wysoko oceniano zapasy, uznając je za podstawową formę wychowania fizycznego młodzieży. Tak ich walory postrzegali m. in. wspomniany Platon, jego uczeń Arystoteles, ale także Vittorino da Veltre, Johan Guts Muts, Adolf Spies, Jan Amos Komeński i Jędrzej Śniadecki (Głaz, 1982). Warto zauważyć, iż na ziemiach polskich pionierem w wychowaniu pozaszkolnym poprzez rekreację fizyczną i sport, był uchodzący za wybitnego pedagoga, lekarz Henryk Jordan. W roku 1889 założył on na krakowskich Błoniach pierwszy w Europie publiczny ogród zabaw i gier ruchowych, który nazwano Parkiem Miejskim im. dr Henryka Jordana. Naczelną zasadą wychowawczą pomysłodawcy, było wszechstronne kształcenie jednostki pod względem fizycznym, umysłowym, moralnym, estetycznym oraz zaprawa do życia w zespole (Badora, Marzec, 1999). Natomiast początki zapaśnictwa zawodowego w Polsce sięgają końca XIX wieku i związane były z estradą cyrkową (Godlewski, 2004). W roku 1896 włączono je do programu pierwszych nowożytnych igrzysk olimpijskich. W okresie międzywojennym na terenie kraju omawiana dyscyplina sportowa najbardziej dynamicznie rozwijała się na Górnym Śląsku. Wspominany powyżej Godlewski dowodzi, że walki zapaśnicze były w tym regionie stałym punktem programu różnych imprez i festynów. Z powyższych względów w dniu 23 października 1920 roku powołano Górnośląski Związek Ciężkiej Atletyki, a w roku następnym rozegrano pierwsze oficjalne mistrzostwa Śląska (Godlewski, 2004). Ciężką atletykę z powodzeniem uprawiano również w Warszawie, Wielkopolsce, na Pomorzu, w Łodzi, Krakowie, Lwowie i Białymstoku. Cieniem na dalszym rozwoju kładły się długotrwałe właśnie między działaczami Śląska i Warszawy. Mimo tych niedogodności w Igrzyskach VIII Olimpiady w Paryżu (1924), uczestniczyło już dwóch reprezentantów odradzającej się II Rzeczypospolitej. Jednakże pierwsze oficjalne mistrzostwa Polski rozegrano dopiero w grudniu następnego roku. Od tej pory, aż do wybuchu II wojny światowej, organizowano je systematycznie.

Po wyzwoleniu najszybciej zorganizowali się działacze powstającej ze zgliszcz Warszawy. Już w dniu 3 maja 1945 roku w Parku Skaryszewskim odbyły się pierwsze zapaśnicze zawody propagandowe. W ślad za tym wydarzeniem, w regionach o bogatej przedwojennej tradycji zawiązywały się nowe stowarzyszenia. W listopadzie tegoż roku w Janowie Miejskim rozegrano mecz pomiędzy Klubem Sportowym «Legia» Kraków, a Robotniczym Klubem Sportowym «Siła» Mysłowice (Godlewski 2004). Okazał się on inspiracją do reaktywowania wielu innych stowarzyszeń na terenie kraju. W zaistniałej sytuacji zachodziła konieczność koordynacji dalszych poczynań. Dlatego wiosną roku następnego reaktywowano Polski Związek Atletyczny (Chelmecki, Głaz, Lipski, 2012). Wkrótce potem, z jego inicjatywy wznowiono rywalizację w mistrzostwach Polski (Łódź 31.VIII–1.IX.1946). Ogłoszenie wyników i informacja o tym wydarzeniu w środkach masowego przekazu były silnym impulsem do konsolidacji środowisk sportowych i zawiązywania się kolejnych klubów i sekcji zapaśniczych. Proces ten w oparciu o metodologię badań historycznych zanalizowano szczegółowo w trzech regionach Polski północno wschodniej: Pomorzu Gdańskim, Podlasiu oraz Warmii i Mazurach. W toku prowadzonych badań ustalono, że pierwszą z nich dzięki zaangażowaniu kapitana Adama Skorupskiego, absolwenta Centralnego Instytutu Wychowania Fizycznego w Warszawie powołano w Wojskowym Klubie Sportowym (WKS) «Flota» Gdynia. Podstawą działalności był zatwierdzony 4 maja 1946 roku przez dowódcę Marynarki Wojennej statut klubu (Wójcik, 2021). Oficerowie i zarząd klubu mieli pełną świadomość, że Wojsko Polskie musi na szeroką skalę kształtować tężyznę fizyczną w swoich szeregach. Dlatego sport stał się jednym z głównych czynników w procesie wychowawczym nie tylko poborowych. W owym czasie na Wybrzeżu Gdańskim podobną działalność prowadziły już stowarzyszenia cywilne Yacht Klub Polski i Kolejowy Klub Sportowy «Grom» w Gdyni (Gebert, 1970). Treningi zapaśnicze w odgruzowanej sali gimnastycznej prowadził Kazimierz Zorn. Od początku preferowano styl klasyczny, a pierwsze zawody towarzyskie rozegrano w ostatnich dniach stycznia 1947 roku. Trzy lata później zapaśnicy «Floty» uczestniczyli już w pierwszych mistrzostwach Wybrzeża i triumfowali w dwóch kategoriach wagowych. Następnie rywalizowano w mistrzostwach Polski i turniejach międzynarodowych. WKS «Flota» interesowali się także partnerzy europejscy. W roku 1947 zapasy w Polsce w 53 klubach uprawiało już 745 zawodników. Na terenie Wybrzeża Gdańskiego w przyjętej w badaniach cezurze czasowej takich ośrodków było łącznie 12. Najdłużej i zarazem najprężniej działającym był jednak Spółdzielczy Klub Sportowy «Zryw» Gdańsk, który z uwagi na reformy systemu organizacji i zarządzania sportem w Polsce parokrotnie zmieniał swą nazwę. Sympatykom zapasów utrwalił się w pamięci jako Związkowy Klub Sportowy «Spójnia».

Treningi prowadził wywodzący się z Klubu «Ognisko» Koleje Państwowe Wilno instruktor Władysław Szyłański, który po wojnie osiedlił się w Gdańsku. W «Spójni» wychowało się wielu medalistów mistrzostw Polski, a okazjonalnie także uczestników mistrzostw Europy i świata. Na kartach historii w sposób szczególny zapisali się olimpijczycy Jan Kuczyński (Rzym 1960), Bernard Knitter (Rzym 1960 i Tokio 1964) i Edward Wojda (Meksyk 1968 i Monachium 1972).

Fot. 1. Zapaśnicy Związkowego Klubu Sportowego «Spójnia» Gdańsk przed meczem w Elblągu w roku 1950. Od lewej stoją: Ludwik Walinowicz, Zdzisław Szewczyk, Czesław Kowalewski, Henryk Kozor, Lucjan Sobieraj, Gracjan Marciniak, Czesław Tyburcy. Źródło: J. Kuczyński, *Rozwój zapaśnictwa na Wybrzeżu Gdańskim* (praca magisterska), Warszawa 1976, s. 45 a.

Na Podlasiu natomiast sport zapaśniczy zaistniał dzięki Antoniemu Dąbrowskiemu, mistrzowi Wilna z 1930 roku. To on po zakończeniu działań II wojny światowej założył w Białymstoku w 1947 roku Kolejowy Klub Sportowy z pierwszą w regionie sekcją zapaśniczą.

Fot. 2. Białystok, początek lat pięćdziesiątych. Podopieczni trenera Antoniego Dąbrowskiego przed pokazem walk zapaśniczych na stadionie w Białymstoku. Od lewej stoją: NN, Jan Zajczuk, Włodzimierz Raczkowski, trener A. Dąbrowski, Tadeusz Kalko, Józef Stepanczenko i Antoni Danieluk. Źródło: W. Kierdelewicz, *Rozwój zapaśnictwa w Białymstoku w latach 1926–1991* (praca dyplomowa), Gorzów Wlkp. 1991, s. 12.

Warto podkreślić, że z jego doświadczeń korzystali nieco później także pionierzy tej dyscypliny sportu na Warmii i Mazurach, o czym będzie mowa w dalszej części. Zaangażowanie działaczy i wyniki sportowe podopiecznych publikowane w «Gazecie Białostockiej» przyczyniły się do powoływania kolejnych

stowarzyszeń. Najwięcej spośród nich utworzono z inicjatywy Rady Wojewódzkiej Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe i z tych powodów związane były one ze środowiskiem wiejskim. W okresie objętym badaniami w różnym przedziale czasowym na Podlasiu funkcjonowało łącznie 8 ośrodków zapaśniczych. Pod względem organizacyjno-sportowym wyróżniał się Dzielnicowy Międzyzakładowy Ludowy Klub Sportowy «Starosielce» (APB. Zespół. Akt Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej nr 149. Rejestr stowarzyszeń i związków z lat 1950-1973. Sygn. 579. k. 172-173). Powstały w grudniu 1965 roku przechodził podobnie jak wspomniane podmioty na Wybrzeżu Gdańskim przez szereg zmian organizacyjnych, a na kartach historii sportu w Polsce najbardziej zapisał się jako Wojewódzki Ludowy Klub Sportowy «Podlasie» Białystok. Edukacją zapaśniczą z dużym powodzeniem przez szereg lat zajmował się także syn Antoniego Dąbrowskiego – Jerzy. Dzięki temu już dwa lata później (1967) rozegrano w Białymstoku po raz pierwszy mistrzostwa Polski juniorów. W roku 1968 Podlasie gościło zapaśników z Estońskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Często rywalizowano też z klubami Kowna i Grodna (Białystok-Kowno, 1971). Międzynarodowa współpraca skutkowała wzrostem poziomu wyszkolenia i sukcesami w rywalizacji ogólnopolskiej, często także w mistrzostwach Europy i świata (juniorów). Szkolni sportowcy reprezentujący swój klub, region a niekiedy także Polskę przez grono pedagogiczne i lokalną prasę przedstawiani byli jako wzór do naśladowania. W grupie tej w sposób szczególny wyróżniano utalentowanych: Ryszarda Grzegorzewskiego, Jerzego Choromańskiego, Wiesława Joszczyka i Roberta Kwasiborskiego.

Z analizy zebranych dokumentów wynika, że proces ten podobnie przebiegał na Warmii i Mazurach, lecz w porównaniu do omawianych powyżej regionów zainicjowali go urzędnicy Wojewódzkiego Komitetu Kultury Fizycznej w Olsztynie dopiero w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych minionego wieku (Dwa rekordy, 1954). Początkowo były to tylko pokazy wyszkolenia technicznego propagujące rozwijający się w kraju sport zapaśniczy. Od 1952 olsztyńskich pasjonatów wspierali wywodzący się z Wybrzeża Gdańskiego trener II klasy państwowej Jan Majewicz oraz absolwent Oficerskiej Szkoły Wojsk Inżynieryjnych z Wrocławia ppor. Zenon Rydziński. Ostatniemu z wymienionych przypisać należy największe zasługi w rozwoju tej dyscypliny na Warmii i Mazurach.

W początkowym okresie zawody towarzyskie najczęściej rozgrywano z drużyną stworzoną przez A. Dąbrowskiego w Białymstoku (Zawody zapaśnicze, 1953). Po zdobyciu niezbędnego doświadczenia ppor. Z. Rydziński – podobnie jak nieco wcześniej kpt. A. Skorupski w Gdyni - w 1954 roku za zgodą przełożonych utworzył profesjonalną sekcję w koszarach macierzystej jednostki wojskowej w garnizonie olsztyńskim (APO, Wojewódzki Komitet Kultury Fizycznej, Plany pracy, protokoły z narad aktywu partyjno-sportowego. Sygn. 70/VII/401/402. Referat oceniający realizację zadań za I półrocze 1954 roku na terenie województwa olsztyńskiego. k. 157). W nawiązaniu do specjalizacji wojskowej nadano jej nazwę «Saper». Za najbardziej utalentowanych uchodzili wówczas żołnierze Marian Nogat, Stanisław Okólski i Janusz Zieliński. Rozgrywane częściej zawody zapaśnicze i rozwój tej dyscypliny na terenie kraju skutkowały powoływaniem podobnych sekcji w stowarzyszeniach cywilnych. W badanym okresie było ich 14 (Уманська

старовина, вип. 8). Tak jak w omawianych powyżej regionach Polski północno-wschodniej ich czas funkcjonowania a zatem i wyniki edukacyjno-sportowe były nieporównywalne. Wyróżniał się pod tym względem Robotniczy Klub Sportowy «Budowlani» Olsztyn, Międzyzakładowy Ludowy Klub Sportowy «Motor» Lubawa oraz Ludowy Klub Sportowy «Agrokompleks» Kętrzyn. W pierwszym z wymienionych szkolenie od 1958 roku prowadził po rozstaniu się z «Saperem» przywoływany już Z. Rydziński. Równie ważnym czynnikiem było to, że finansowaniem «Budowlanych» zajmowały się przedsiębiorstwa państwowe skupione w tej branży. Dlatego stosunkowo szybko (1965) pojawiły się sukcesy na arenie ogólnopolskiej i nominacje do reprezentacji Polski (juniorów). Pionierami byli: Mirosław Hajduczenia, Waław Pińczuk, Władysław Świętochowski, Zbigniew Reterski i Henryk Zbrojny (Brawo zapaśnicy, 195). Obozy sportowe organizowano już nie tylko w krajowych kurortach, ale także w ośrodkach zagranicznych. Tak jak w przypadku zapaśników z Wybrzeża Gdańskiego i Podlasia zawodnicy «Budowlanych» uczestniczyli w imprezach międzynarodowych. Przykładowo w 1975 roku macierzysty klub sportowy oraz Polskę w mistrzostwach Europy reprezentował syn trenera Justyn Rydziński. Rywalizowano także w turniejach międzynarodowych z Bułgarią, Rumunią i usytuowanym po sąsiedzku Obwodem Kaliningradzkim Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (Archiwum ZKS, Dokumentacja Okręgowego Związku Zapaśniczego w Elblągu,teczka Wyniki – Zapasy 1970-1981, S. 42).

Współpraca z Kaliningradem była szczególnie owocna, ponieważ w ekipie trenera Wiktora Gułagi walczyli bracia bliźniacy Siergiej i Anatolii Biełogłazow uchodzący za szczególnie utalentowanych, a potwierdzają to ich późniejsze tytuły mistrzowskie z najbardziej prestiżowych zawodów międzynarodowych. Ponadto, poziom wyszkolenia zawodników Związku Radzieckiego był znacząco wyższy, a to stwarzało możliwości dalszego rozwoju (Gliniczikowa, 2006). Jednak prawdziwym wyzwaniem był wyjazd do stolicy Dagestanu – Machaczkały na Międzynarodowy Turniej im. Ali Alijewa (1975) (Уманська старовина, вип. 8/2021) oraz towarzyski turniej z ekipą amerykańską z Colorado (1978) (Archiwum RKS, Fotokronika Sekcji Zapaśniczej, k. 89).

Do grona najlepszych zapaśników z tego regionu obok wspomnianego J. Rydzińskiego zaliczyć należy Jerzego Kachniarza («Agrokompleks» Kętrzyn i Jacka Fafińskiego («Motor» Lubawa). Za całokształt działalności edukacyjno-sportowej minister Oświaty i Wychowania wyróżnił w 1983 roku «Budowlanych» medalem Komisji Edukacji Narodowej (Janka, 1989). Były to efektowne formy promocji sportu oraz Warmii i Mazur.

W podsumowaniu należy stwierdzić, że najwięcej sukcesów w mistrzostwach Polski w kategorii juniorów w latach 1945–1989 zdobyli zawodnicy z Wybrzeża Gdańskiego. Wywalczyli łącznie 60 medali. Rezultatem tym wyraźnie zdystansowali zapaśników z Warmii i Mazur (43 medale) oraz Podlasia (23 medale). W kategorii seniorów różnice te były jeszcze większe. Podobnie przedstawiała się sytuacja w rywalizacji międzynarodowej, w tym w uczestnictwie w igrzyskach olimpijskich. Podyktowane to było stopniem rozwoju gospodarczego wspomnianych regionów,

gęstością zaludnienia, kwalifikacjami kadry instruktorsko-trenerskiej, stanem infrastruktury sportowej i dostępnością do ośrodków nauki i kultury.

Fot. 3. Dyplom za zajęcie VI miejsca przez Edwarda Kalskiego z Ludowego Klubu Sportowego «Agrokompleks» Kętrzyn w Międzynarodowym Turnieju Zapasniczym im. Ali Alijewa rozegranym w Machaczkałe (ZSRR) w dniu 30.V.1975 roku. Źródło: z prywatnych zbiorów byłego zawodnika.

Wnioski. Uprawianie zapasów grecko-rzymskich (styl klasyczny) i wolnoamerykańskich (styl wolny), umożliwiała opanowanie skomplikowanej i przebogatej techniki indywidualnej wszystkim ćwiczącym. Szkolni sportowcy wykorzystywali nabyte umiejętności podczas walki w celu położenia rywala na łopatki (dotknięcie plecami przeciwnika maty przez jedną sekundę), bądź zwycięstwo przez przewagę punktową. Wśród uczęszczających na zajęcia dominowały takie cechy charakteru, z którymi trudno byłoby uprawiać z zapalem gimnastykę, łyżwiarstwo figurowe czy pływanie. Innymi słowy zapasnictwo, to «twarda» szkoła charakterów kształtująca męstwo, odwagę, odporność na trudy życia codziennego, czerpiąca wiele przymiotów z etosu przeminionego już rycerstwa.

To m.in. z powyższych względów sport zapasniczy był czynnikiem aktywizacji młodzieży szkolnej. W drodze do zwycięstwa, każdy z zawodników stosuje różne chwytty. W stylu klasycznym można je wykonywać wyłącznie rękami, chwytając przeciwnika od pasa w górę. Natomiast w stylu wolnym dopuszcza się użycie nóg i wiele technik wykonuje się kończynami dolnymi. W żadnym przypadku nie wolno stosować uderzeń, duszeń i dźwigni. Niedopuszczalne są działania zagrażające zdrowiu czy życiu, bądź też mające na celu umyślne spowodowanie bólu w trakcie walki. Współcześnie, pojedynki odbywają się na miękkiej macie gwarantującej rywalom bezpieczeństwo. Prowadzi się je w pozycji stojącej lub w tzw. parterze

(jeden zawodnik wykonuje klęk podparty, drugi atakuje go z góry). Pozycja ta nie jest przymusowa i wynika z sytuacji określonej przepisami. Czas walki (w minionym okresie było wiele zmian) wynosi obecnie dla seniorów i juniorów 2 x 3 minuty. Kadeci (14–16 lat) oraz młodzicy (12–14 lat) walczą 2 x 2 minuty. We wszystkich grupach obowiązuje między rundami 30 sekundowa przerwa (Dmowski, Skubis, 1976).

BIBLIOGRAFIA

- APB – Archiwum Państwowe w Białymstoku [State Archives in Białystok] [in Poland].
- APO – Archiwum Państwowe w Olsztynie [State Archives in Olsztyn] [in Poland].
- Archiwum ZKS – Archiwum Związkowego Klubu Sportowego Olimpia Elbląg [Archives of the Olimpia Elbląg Association Sports Club] [in Poland].
- Archiwum RKS – Archiwum Robotniczego Klubu Sportowego Budowlani w Olsztynie [Archives of the Budowlani Workers' Sports Club in Olsztyn] [in Poland].
- Badora, Marzec, 1999 – Sylwia Badora, Danuta Marzec. Twórcy polskiej pedagogiki opiekuńczej. Wybrani przedstawiciele [Creators of Polish care pedagogy. Selected representatives]. Częstochowa, 1999. 219 s. [in Poland].
- Białystok-Kowno, 1971 – Białystok-Kowno. O rewanżowych walkach zapaśników i dżudoków [Białystok-Kaunas. About the rematch of wrestlers and judokas]. *Gazeta Białostocka*. 1971. Nr 351–352. S. 2 [in Poland].
- Borejsza, 1964 – Czesław Borejsza. Władysław Pytłasiński i jego trening zapaśniczy [Władysław Pytłasiński and his wrestling training]. Warszawa, 1964. 64 s. [in Poland].
- Brawo zapaśnicy, 1965 – Brawo zapaśnicy. 4 w finałach Polski, 5 w kadrze narodowej [Well done wrestlers. 4 in the Polish finals, 5 in the national team]. *Głos Olsztyński*. 1965. Nr 63. S. 5 [in Poland].
- Chełmecki, Głaz, Lipski, 2012 – Chełmecki Jerzy, Głaz Andrzej, Lipski Jerzy. Historia Polskich zapasów 1922–2012 [History of Polish stocks 1922–2012]. Warszawa, 2012. 345 s. [in Poland].
- Dmowski, Skubis, 1976 – Dmowski Zygmunt, Skubis Jacek. Zapasy judo [Judo wrestling]. Warszawa, 1976. 133 s. [in Poland].
- Dmowski, 1981 – Dmowski Zygmunt. I ty zostaniesz olimpijczykiem [And you will become an Olympian]. Warszawa, 1981. 80 s. [in Poland].
- Gebert, 1970 – Gebert Jerzy. Z gdańskich boisk i stadionów [From the pitches and stadiums of Gdańsk]. Gdańsk, 1970. 376 s. [in Poland].
- Gliniczikowa, 2006 – Gliniczikowa Larisa. Він буде розвивати фізичну культуру, показану в системі зображень у Східному Росії та Калінінградській області [We will develop physical culture, shown in the image system of the Russian Federation and the Kaliningrad region]. A. S. Prządowski (red.), «Kenigsberg-Kaliningrad» Kaliningrad, 2006. S. 588–589 [in Russian].
- Głaz, 1982 – Andrzej Głaz. Uwagi metodyczne o mini-zapasach w Szkole Podstawowej [Methodological notes on mini-wrestling in primary school]. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1982. Nr 1. S. 35 [in Poland].
- Godlewski, 1987a – Godlewski Piotr. Rozwój organizacyjny sportu zapaśniczego w pierwszych latach Polski Ludowej [Organizational development of wrestling sport in the first years of People's Poland]. W: Monografia AWF, Poznań, 1987. Nr 235. S. 233–242 [in Poland].
- Godlewski, 1987b – Godlewski Piotr. Cyganiewicz, Szczerbiński a sprawa polonii argentyńskiej w latach 1933–1935 [Cyganiewicz, Szczerbiński and the case of the Argentine Polish community in the years 1933–1935]. Poznań, 1987. 270 s. [in Poland].
- Godlewski, 1987c – Godlewski Piotr. Mini-zapasy [Mini-wrestling]. *Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna*. 1987. Nr 8. Warszawa, 1987. S. 5–12 [in Poland].
- Godlewski, 1987d – Godlewski Piotr. Aktualne problemy badań w zapasach [Current Issues in Research in Wrestling]. Warszawa, 1987. 59 s. [in Poland].
- Godlewski, 1988 – Godlewski Piotr. Zarys dziejów polskiego zapaśnictwa profesjonalnego [An outline of the history of Polish professional wrestling]. Gorzów Wielkopolski, 1988. 64 s. [in Poland].
- Godlewski, 2004 – Godlewski Piotr. Polski Związek Zapaśniczy 1922–2004 [Polish Wrestling Association 1922–2004]. Gorzów Wielkopolski, 2004. 239 s. [in Poland].
- Godlewski, 1989 – Godlewski Piotr. Emigracja zarobkowa zapaśników i bokserów polskich przed 1939 rokiem [Economic emigration of Polish wrestlers and boxers before 1939]. Poznań, 1990. 373 s. [in Poland].
- Gostkowski, 1959 – Rajmund Gostkowski. Sport w starożytności [Sports in ancient times]. Warszawa, 1959. 187 s. [in Poland].
- Gąsiorowski, 1994 – Andrzej Gąsiorowski. Historia wychowania. Słownik biograficzny [History of Education. Biographical Dictionary]. Olsztyn, 1994. 144 s. [in Poland].
- Janka, 1989 – Lech Janka. Klub Sportowy Budowlani w Olsztynie 1949–1989 [Budowlani Sports Club in Olsztyn 1949–1989]. Olsztyn, 1989. 106 s. [in Poland].
- Nowakowski, Grotkowski, 1955 – Nowakowski Witold, Grotkowski Józef. Zapasy klasyczne [Classic wrestling]. Warszawa, 1955. 90 s. [in Poland].

- Tracewski, 2010 – Tracewski Janusz. Zapasy. W drodze do mistrzostwa [Wrestling. On the way to the championship]. Warszawa, 2010. 153 s. [in Poland].
- Tracewski, 2017 – Tracewski Janusz. Polska szkoła zapasów [Polish school of wrestling]. Warszawa, 2017. 128 s. [in Poland].
- Wagner, 2001 – Wagner Hubert. Henryk Jordan: prekursor wychowania fizycznego. [Henryk Jordan: a pioneer of physical education]. *Prace naukowe. Pedagogika 1999-2000-2001*, nr 8-9-10. Warszawa, 2001. S. 809-811 [in Poland].
- Wiro-Kiro, 1948 – Wiro-Kiro Władysław. Zapasy i samoobrona dla hufców Powszechnej Organizacji «Służba Polsce» [Supplies and self-defense for the units of the General Organization «Service to Poland»]. Warszawa, 1948. 52 s. [in Poland].
- Wójcik, 2021 – Wójcik Zbigniew. Sport zapaśniczy w Polsce północno-wschodniej jako czynnik aktywizacji społecznej i młodzieży szkolnej 1945-1989. Studium historyczno-pedagogiczne [Wrestling in North-Eastern Poland as a Factor of Social and School Youth Activation 1945-1989. Historical and Pedagogical Study]. Poznań, 2021. 531 s. [in Poland].
- Wójcik, Boraczyński, Boraczyński, 2021 – Wójcik Zbigniew, Boraczyński Tomasz, Boraczyński Michał. Edukacyjno wychowawcza działalność klubów i sekcji zapaśniczych w polskim regionie Warmia i Mazury (1945-1989) [Educational and upbringing activities of wrestling clubs and sections in the Polish region of Warmia and Mazury (1945-1989)]. *Уманська старовина*. Вип. 8. 2021. S. 94-115 [in Ukrainian].
- Zawody, 1953 - Zawody zapaśnicze w Białymstoku [Wrestling competition in Białystok]. *Gazeta Białostocka*. 1953. Nr 138. S. 6 [in Poland].

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.343998
УДК 930.251:94(477.46-21)(092)Фут](045)

Ольга СКУС,
orcid.org/0000-0001-5063-451X
кандидат історичних наук,
професор кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
solhav2018@gmail.com

Максим КАРАДЖІЄВ,
orcid.org/0009-0009-1691-0387
здобувач III (освітньо-наукового) рівня
вищої освіти за спеціальністю
032 Історія та археологія
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
maksym.karadzhiev@udpu.edu.ua

АРХІВНО-СЛІДЧА СПРАВА ФУТЕРНИКА ЯКОВА КИСЕЛЬ-ВОЛЬФОВИЧА

Статтю присвячено аналізу архівно-слідчої справи Якова Кисель-Вольфовича Футерника, завідувача Уманського райфінвідділу, репресованого у 1937 р. за звинуваченням у «контрреволюційній діяльності» та шкідництві. На основі матеріалів слідства та пізніших перевірок розкриваються механізми фабрикації обвинувачень, тиск органів НКВС на свідків, використання репресій для особистих розправ і помсти. Встановлено, що вирок ґрунтувався на сфальсифікованих доказах та свідченнях, отриманих під примусом. Попри засудження, Яків Футерник активно домагався перегляду своєї справи, що дало змогу простежити хід обвинувачення й реабілітаційних процедур. Дослідження цієї справи дозволяє глибше зрозуміти природу радянських політичних репресій, виявити роль корупційних і особистих чинників у процесах, оцінити масштаби та глибину порушень законності у період «великого терору».

Ключові слова: «великий терор», НКВС, репресії, виправно-трудова табори, фальсифікація, архівно-слідча справа.

Olha SKUS,
orcid.org/0000-0001-5063-451X
PhD in History, Professor of the History of Ukraine Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
solhav2018@gmail.com

Maksym KARADZHIEV,
orcid.org/0009-0009-1691-0387
postgraduate student of the III (educational and scientific)
level of higher education, specialty
032 History and Archeology
at Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
maksym.karadzhiev@udpu.edu.ua

ARCHIVAL INVESTIGATIVE CASE OF YAKOV KYSEL-VOLFOVYCH FUTERNYK

The article is devoted to the study of the archival-investigative case of Yakov Kisel-Volfovych Futernyk, which serves as an example of the typical mechanisms of Soviet repressions during the «Great Terror» of 1937–1938. It analyzes the course of the investigation, the activities of the Uman District Department of the NKVD, as well as the trial of Y. Futernyk, demonstrating violations of the principles of legality and the use of physical and psychological pressure to obtain the required «testimonies». The main thesis of the article is that Futernik's case provides evidence of systemic falsifications and groundless repressions by the Soviet authorities.

Particular attention is paid to the investigation process, the trial, and the accusatory verdict, which were based on unverified testimonies, falsified documents, and pressure from NKVD investigators. Despite the sentence, Y. Futernyk did not surrender and continued to fight for his rehabilitation, appealing to military and state authorities for a review of the case. This aspect allows for a detailed reconstruction of the investigative mechanisms and shows how, from the perspective of the accused, evidence was fabricated and witnesses manipulated to achieve political goals.

The study highlights the role of individual officials, notably the head of the Uman District NKVD, Borisov, in using his position for personal enrichment and exerting pressure on other state employees. Examples of illegal seizure of funds and property, physical violence, and psychological pressure on witnesses and the defendant are provided. Examining these aspects makes it possible to assess the scale of violations and the impunity of repressive apparatus employees in the region.

The article also analyzes the various stages of Y. Futernyk's rehabilitation, when the decision of the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR annulled the 1937 verdict, and the case was closed due to the absence of a crime. It is shown that positive witness characterizations, verification of archival materials, criminal liability of the head of the Uman District NKVD, and the establishment of evidence falsifications became key arguments in proving Futernyk's innocence. Attention is drawn to the fact that, despite his rehabilitation, Futernik faced difficulties in obtaining compensation for confiscated property.

The main arguments are supported by the analysis of pressure on the accused, the unreliability of testimonies, illegal actions of officials, falsification of interrogation protocols, and violations of procedural norms during the trial. The study demonstrates that the history of Y. Futernyk's case is a valuable source for a better understanding of the specifics of Soviet repressions during the «Great Terror» and the abuse of power by local NKVD authorities in the Uman District.

Key words: «Great Terror», NKVD, repressions, corrective labor camps, falsification, archival investigative case.

Постановка проблеми. ХХІ ст. для української історичної науки, серед іншого, стає періодом зростання уваги до локальної та регіональної історії, що сприяє активному розвитку краєзнавства як важливої складової національної пам'яті та ідентичності. Дослідження «великого терору» 1937–1938 рр. на регіональному рівні є важливим для формування повної картини історії Уманщини. Попри значну кількість ґрунтовних досліджень загальноукраїнського рівня, місцеві аспекти репресій потребують подальшого висвітлення – встановлення всіх імен жертв, реконструкція подій та аналіз діяльності місцевих репресивних органів. В умовах екзистенційної російсько-української війни зростає суспільна потреба висвітлення усіх історичних злочинів російської державності проти нашого народу.

Аналіз досліджень. У другому десятилітті ХХІ ст. зростає кількість наукових досліджень, присвячених вивченню окремих аспектів періоду «великого терору» – формування репресивної машини на місцях, репресії проти окремих соціальних, політичних, етнічних груп, регіональні масштаби та стратифікація репресованих і т. д. Наукові праці О. Бажана, присвячені діяльності уманських органів НКВС, (Бажан, 2016) є важливою основою для подальших досліджень репресованих жителів та уродженців Уманщини. Іншим важливим напрямом досліджень О. Бажана є репресії радянського режиму проти конкретних національних меншин (Бажан, 2020). Як приклад вивчення

репресій проти окремих соціально-професійних груп, варто виділити дослідження О. Скус архівно-слідчої справи уродження Уманщини, краєзнавця та археолога Т. Мовчанівського (Скус, 2021). Ю. Христова та В. Рец проаналізували механізм здійснення репресій «великого терору» у контексті «куркульської операції» (Христова, Рец, 2019).

Метою статті є аналіз кримінальної справи №5360 уродження м. Умань, уманця, Футерника Якова Кисель-Вольфовича, який став черговою жертвою репресивної радянської системи періоду «великого терору» 1937–1938 рр., але попри отримане несправедливе покарання у виправно-трудових таборах не здався, а продовжив боротьбу за власну реабілітацію. Це, у свою чергу, дозволяє розглянути кримінальну справу ще й з точки зору самого репресованого, отримавши нові, важливі дані, які доповнюють жахливу картину злочинів органів НКВС в Умані та Уманському районі.

Виклад основного матеріалу. 25 липня 1937 р. на основі 2-го п. 93 ст. та 108 ст. кримінально-процесуального кодексу (КПК) УРСР уповноваженим оперативно-слідчої групи Київського обласного управління (КОУ) НКВС УРСР Матвєєвим розпочато справу проти Футерника Якова Кисель-Вольфовича за звинуваченням у тому, що він є членом контрреволюційної організації «правих», згідно завдань якої проводив контрреволюційну, організаторську шкідницьку діяльність, що було порушенням ст. 54-7, 54-11 кримінального кодексу (КК) УРСР (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 1). Цього ж дня лейтенант держбезпеки (ДБ) Левін склав, затверджену капітаном ДБ Борисовим, постанову про арешт Я. Футерника та його утримання під вартою у в'язниці.

26 липня прокурор Уманського району Куник санкціонував арешт Футерника для утримання в Уманській в'язниці. Під час обшуку 26 липня у квартирі Футерника, серед вилученого майна заарештованого було виявлено: 150 рублів готівки, боргова квитанція на суму 1000 рублів, облігації 4-го випуску 2-ї п'ятирічки на суму 305 рублів та зберігальна книжка на суму 258 рублів 50 копійок (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 7).

10 серпня 1937 р. співробітник Уманського Районного відділу (РВ) НКВС Писанецький постановив усі вилучені кошти та облігації віддати на зберігання в касу Уманського РВ НКВС. Таким чином, ми отримуємо ще один доказ того, як масові репресії «великого терору» перетворювалися на спосіб масштабного «заробітку» для червоних катів.

Анкета, складена на заарештованого 29 серпня 1937 р. дає інформацію про його біографію. Народився Я. Футерник в м. Умані 30 серпня 1904 р. Проживав за адресою м. Умань, Дачний провулок, №3, кв. №1. До арешту працював завідувачем фінансового відділу Уманського району. Батько був «кустарним» кравцем. До «жовтневої революції» Я. Футерник на утриманні батьків; до 1929 р. – працював робітником, після – службовцем. Освіта домашня. За національністю – єврей. До складу жодних «банд» чи «нечервоних армій» не входив, переслідувань не зазнавав. Серед близьких родичів – мати, 62 роки. 26 липня 1937 р. виключений зі складу ВКП(б)У (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 12).

12 вересня 1937 р. оперуповноважений IV відділу Управління держбезпеки (УДБ) Матвеев постановив додати до справи Я. Футерника виписки протоколів допиту нібито учасників цієї ж організації «правих» Братко М. І. (від 25 серпня), Голуба І. М. (від 1 серпня), Чудновського І. Ф. (від 8 серпня), Близнюкова М. Д. (від 11 серпня), Каменщикова М. А. (від 16 серпня), в яких були «докази» участі Я. Футерника в організації правих та шкідницькій діяльності. Затвердив капітан ДБ Борисов.

Протокол допиту від 30 серпня 1937 р. містить надзвичайно детальний опис як «злочинів» обвинуваченого, так і його сфери діяльності загалом. На бездоказове звинувачення слідства в участі в антирадянській організації «правих» без жодних заперечень чи виправдовувань Я. Футерник відповідає: *«У пред'явлених мені звинуваченнях винним себе визнаю. Відповідаючи на дане запитання, вважаю необхідним слідству викласти, ким та при яких обставинах я був завербований в антирадянську організацію «правих» (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 17).* Подібне абсолютно неприродне формулювання відповіді на звинувачення уже викликає підозри щодо штучного створення тексту протоколу або застосування фізичних тортур задля отримання «правильних» відповідей.

Я. Футерник став завідувачем районного фінвідділу у 1933 р. при секретарі районного партійного комітету (райпарткому) Геращенко. З 1934 р. продовжив працювати при секретарі райпарткому Цицареві. У 1935 р. мав бути відправлений на річні курси при фінансовій академії м. Ленінград. Проте Цицарєв його не відпускав.

Футерник готувався перевестися працювати в інший район, проте Цицарєв вимагав, щоб він залишився в Умані. У 1936 р. між ним і Цицарєвим була розмова, під час якої Я. Футерник доповів про стан розповсюдження позик. Для виконання плану необхідно було розподілити по селах 300 тисяч рублів. У процесі розмови Цицарєв пояснив, що для колгоспників та одноосібників Уманського району ця сума зavelика, а тому треба зробити так, щоб план позик не був виконаний.

У серпні-вересні Футерник доповів, що план не виконано на 35 тисяч рублів. Цицарєв розповів, що виступав на засіданні секретарів райпарткомів, щоб домогтися зменшення плану хлібозакупівлі. Проте йому винесли догану, а план потрібно було виконати без зменшення. Цицарєв пояснив Я. Футернику, що така політика компартії стосовно села неправильна, що привело до важкого економічного становища селян. Проти такої політики треба боротися, що Цицарєв і робить на практиці.

«Цицарєв також повідомив мені, що в Уманському районі існує організація «правих», яка проводить шкідницьку діяльність з ціллю провалу роботи по колгоспам...» (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 18).

Основні напрямки діяльності цієї організації: робота по МТС, провал прибирання та посівної урожаю. Після цього Цицарєв запропонував приєднатися, на що Футерник дав згоду.

Згідно вказівок Цицарєва Я. Футерник нібито виконував в Умані та Уманському районі ряд завдань, серед яких: зрив плану розповсюдження позик

у 1936 р.; систематична невплата державних податків по птахокомбінату (кожного разу заборгованість затягувалася на суму 14-15 тисяч рублів); «розтрата» держкоштів на дитячі та медичні заклади (дитсадки, диспансер) за відсутності контролю з боку фінвідділу; зняття з однієї з артіль 14 тисяч рублів; дискредитація податкової політики та провокування невдоволення населення шляхом списання майна селян, що не сплачували податки. У цьому Я. Футерник використовував старшого інспектора фінвідділу з сільських платежів Кревського. Результатом всього цього стала заборгованість бюджету по Умані на рівні 55–60 тисяч рублів.

Неодноразово підривалася підготовка посівних та збору цукрового буряка. Згідно протоколу, Я. Футернику нібито було відомо про шкідницьку діяльність інших учасників організації «правих», яка привела до зриву планів обробки полів комбайнами та до зниження рівня урожайності. Навесні 1937 р. він нібито добре знав про шкідницьку діяльність, пов'язану з ремонтом та підготовкою сільськогосподарської техніки, що привело до зриву посівної. Цицарєв, зі слів Я. Футерника, не розповідав активно про інших учасників організації, проте про деяких останній все ж знав: Логвінов – завідувач районним комунальним господарством (райкомгоспом); Заславський – колишній голова міськради; Братко – колишній голова районного виконавчого комітету (райвиконкому); Щуковський – голова комісії по визначенню врожайності; Косяченко – директор Уманської ремонтно-транспортної станції; Близнюков – директор ремонтного заводу м. Умань (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 25, 26, 27).

Я. Футерник заявляє слідству, що нікого особисто не завербував, хоча намагався «обробляти» усіх, кого використовував для шкідництва. Серед таких: Кревський – старший інспектор районного фінвідділу; Байдерман – завідувач Районної зберігальної каси.

Жодних доказів вини Я. Футерника слідство не надає. Відповіді обвинуваченого чіткі, розгорнуті та абсолютно «механічні». Жодних спроб приховати інформацію, обдурити слідство або хоча б виправдати себе Я. Футерник не робить. Слідчі не роблять жодних спроб «зловити» обвинуваченого на невідповідності свідчень, не намагаються перевірити інформацію або задати уточнювальні запитання щодо шкідницької діяльності. Така шаблонність протоколу допиту тільки ще раз доводить штучність його створення.

У доданій до справи виписці із протоколу допиту Братко М. І. від 25 липня 1937 р. обвинувачений підтверджує Я. Футерника як учасника організації «правих», вказує що той був «своєю людиною» у колишнього завідувача фінвідділу області Теренецького, якого теж викрили як «правого» і «троцькіста» (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 38). Голуб І. М., Чудновський І. Ф., Близнюков М. Д., згідно виписок з їх протоколів, теж підтверджують участь Я. Футерника в організації «правих». Каменщиков В. А. даного «факту» не підтверджує, проте теж вважає Я. Футерника учасником організації. Жодна виписка не містить доказів, які б дозволяли перевірити свідчення обвинувачених.

2 жовтня 1937 р. спеціальною комісією було проведено обстеження роботи Уманського райфінвідділу. Комісія виявила порушення «революційної законності» за 1934–1936 рр. у фінансово-податковій сфері. Як приклад, наведено ситуацію з кулаком Марнером, який крім садиби та будинку, отримав будинок на знесення та був «укритий» від сплати податків. Йому ж був проданий колгоспний млин за 12 тисяч рублів та 2 бики за 4 тисячі рублів.

Щоб покрити витрати від кулака Марнера приймали продукцію за завищеними цінами (кисла капуста по 3 рублі за кілограм). Відбувалися постійні грошові стягнення з громадян при укладанні нотаріальних угод. У с. Войтівка (зараз – Родниківка) план «мобілізації» коштів виконувався за рахунок отримання грошей від окремих громадян, борги яким виплачували з бюджетних коштів. Я. Футерник нібито про все знав, але покривав.

Робилися спроби скласти фіктивні ліквідаційні акти на суму 70 тисяч рублів на площі посівів, які були втрачені не через страхові випадки, а через порушення посівного процесу. Розгляд страхових актів спеціально затримувався Я. Футерником на 1–2 місяці. Неправильне обкладення податками птахокомбінату привело його до тяжкого фінансового стану. Проводилися махінації зі зборами та позиками. Ігнорувалися факти безгосподарності та зловживань у колгоспах сіл Войтівка, Паланка, Дмитрушки, Кочубіївка, Собківка. Із 145 скарг платників податків лише 36 схвалено, 81 – відхилено, інші передано обласному фінвідділу (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 45, 46, 47). Перевірка результатів обстеження комісією **не робилася**.

Обвинувачувальний вирок за ст. 54-7, 54-8, 54-11 по справі Я. Футерника складено 30 вересня 1937 р.

«Обвинувачений ФУТЕРНИК визнав себе винним.

На підставі викладеного ОБВИНУВАЧУЄТЬСЯ: ФУТЕРНИК Яків Кисель-Вольфович, 1904 р. н., уродженець м. Умані, Київської області, за національністю єврей, громадянин СРСР, колишній член ВКП(б) з 1928 по 1937 рік, до арешту завідувач Уманським райфінвідділом. в тому, що:

а) Був активним учасником антирадянської, терористичної організації правих, яка ставила собі за мету боротьбу з компартією та радянською владою за реставрацію капіталізму в СРСР.

б) Знав і повністю розділяв контрреволюційні установки організації на проведення шкідницької підривної діяльності в галузі сільського господарства.

в) Особисто проводив контрреволюційну підривну шкідницьку роботу в системі фінансових органів, в галузі сільського господарства та обробляв для залучення до організації 2-х працівників райфінвідділу – КРЕВСЬКОГО та БАЙДЕРМАНА» (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244 п. Арк. 48, 49).

Протокол закритого судового засідання Воєнної колегії Верховного Суду від 14 жовтня 1937 р. демонструє протилежну протоколам допиту позицію Я. Футерника.

«Оголошуються витяги з показань: БРАТКА, ГОЛУБА, ЧУДНОВСЬКОГО, БЛИЗНЮКОВА та КАМЕНЩИКОВА.

Підсудний – Усі ці особи брешуть. Чому – не знає. Висновки експертизи йому відомі, і він їх вважає неправильними. В антирадянській

організації не перебував і шкідництвом не займався.

Судове слідство закінчено. В останньому слові підсудний заявляє, що ним дійсно виконувались шкідницькі вказівки ЦИЦАРЄВА, під вплив якого він цілком підпав. Просить при винесенні вироку врахувати його малограмотність» (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 52).

Вироком іменем СРСР виїзна комісія Воєнної колегії Верховного Суду від 14 жовтня 1937 р. в Києві визнала винним Я. Футерника у порушенні статей 54-7, 20-54-8, 54-11 та засудила його до 15 років позбавлення волі, 5 років позбавлення політичних прав (відчуження прав) та конфіскації всього особистого майна. Термін починає відраховуватися від 26 липня 1937 р.

Отриманий термін обвинувачений мав відбувати у виправно-трудових таборах: спочатку Соловецький табір особливого призначення (СЛОН), потім – Норильський виправно-трудова табір НКВС. Проте Я. Футерник попри отриманий вирок від кривавої радянської системи замість мовчання обрав боротьбу за відновлення справедливості щодо себе. Завдяки цьому ми отримуємо можливість «побачити» як насправді працювали репресивні радянські органи з точки зору засудженого.

10 лютого 1940 р. Я. Футерник подає звернення про перегляд справи до Прокурора Київського Військового округу, детально описуючи те, як проходив його арешт та слідство. *«25 липня 1937 р. неочікувано для мене я був заарештований Уманським РВ НКВС без пред'явлення звинувачень та виклику на допит. Я просидів у в'язниці 33 дні, тобто до 28 серпня 1937 р., впевнений, що слідство буде об'єктивне, що розберуться та звільнять мене, адже я був невинним»* (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 61, 62).

28 серпня його викликали на допит, де замість об'єктивного слідства слідчий Курятов та два курсанти НКВС (Вишневецький, Завадський) розпочали застосовувати фізичні методи допиту, щоб змусити підписати зарання складені протоколи допитів, де Я. Футерник визнає, що його завербував Цицарєв у організацію «правих» та за його завданням проводив шкідницьку діяльність. Обвинувачений відмовився, через що фізичні методи продовжилися протяг наступних 4-х діб (і вдень, і вночі!) Лише із обвинувального вироку він дізнається про свідчення проти себе Чудновського, Голуба та Братко, хоча під час попереднього слідства про це не йшла мова (тобто «докази» могли додавати уже по ходу справи!).

При цьому Я. Футерник цілком справедливо відмічає, що жоден зі «свідків» не повідомив, де, коли і за яких умов Цицарєв їм говорив про його, Футерника, вербування та які факти можуть це довести. У проханні Футерника провести йому очну ставку з Цицарєвим слідчий та начальник Уманського РВ НКВС йому відмовили. Під тиском фізичних методів впливу Футерник підписав звинувачення. Попри відсутність доказів – отримав покарання.

У наступному зверненні від 11 лютого 1940 р. Я. Футерник вказує, що не може викласти усі відомі йому факти, адже адміністрація Соловецької в'язниці його обмежила лише одним (!) листом паперу.

Виконувач обов'язків замісника військового прокурора Київського особливого військового округу (КОВО), військовий юрист 1-го рангу Лепков

затвердив постанову від 7 червня 1941 р., складену помічником військового прокурора КОВО, юристом 3-го рангу Бардашевичем щодо архівно-слідчої справи №952371. Огляд справи Цицарева показав, що той нічого не говорив про Я. Футерника. На очній ставці між Цицаревим та Голубом, перший заперечує, що колись говорив другому про вербування Футерника, хоча й визнає себе членом організації «правих». Справи Близнюкова та Каменщикова показали, що факт участі Футерника в організації «правих» Близнюков підтримував лише за власними спостереженнями, а Каменщиков – припускав. Проте інших доказів було достатньо, тому скаргу відхилено, а архівну справу повернено у НКВС.

Згідно виписки із протоколу засідання Центральної комісії МВС, МДБ та прокуратури СРСР від 28 липня 1948 р. Я. Футерника переведено із Норильського табору до особливої Александрівської в'язниці МДБ СРСР як особливо небезпечного державного злочинця (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 69).

15 травня 1952 р. начальник 2 сектору відділу «А» МДБ СРСР видає розпорядження на відправлення засуджено Я. Футерника в заслання в поселення Красноярського краю після завершення терміну – 26 липня 1952 р. 5 серпня від прибув у Красноярський край.

У зверненні від 26 березня 1954 р. до Верховного Прокурора СРСР Я. Футерник заявляє, що арешт відбувся через особисті рахунки начальника Уманського РВ НКВС Борисова, який систематично вимагав від Футерника бюджетні кошти на «потреби» РВ НКВС, останній постійно відмовляв. Проте, коли він був у відпустці, Борисов завдяки голові райвиконкому Братко отримав 5 тисяч рублів. Гроші були використані на «оргії та п'янки». Крім цього, Борисов незаконно продав придбану фінвідділом пожежну мотопомпу за 8 тисяч рублів, дані кошти використав для ремонту власної машини. Я. Футерник написав заяву про це секретарю райпарткому Щуковському. По завершенню засідання щодо цього питання Борисов заарештував Я. Футерника прямо у приміщенні райпарткому. Крім названих раніше, до Футерника приставили другого слідчого Данилова. Навіть відбувши покарання, він не мав можливості отримати результати перегляду своєї справи.

Таким чином, ми отримуємо нові дані, не лише щодо чергових злочинів Уманського РВ НКВС, але й про використання Борисовим своєї посади для тиску на інші місце органи влади та держустанови задля отримання вигоди. Враховуючи долю голови райвиконкому Братко М. І., голова Уманського РВ НКВС, цілком імовірно, не просто мстився тим, хто не виконував його вимог, а й «зачищав сліди», відкриваючи справи проти тих, кого використовував у незаконних махінаціях. Втім, дана версія потребує подальшого дослідження архівно-слідчих справ тих, хто пройшов застінки Уманського НКВС під керівництвом Борисова. На початку червня 1955 р. у рамках перегляду справи Я. Футерника було проведено ряд допитів свідків, що знали та працювали разом з репресованим.

Динін Ф. П., ревізор фінансово-бюджетної інспекції в Уманському райфінвідділі (допитаний 3 червня 1955 р.), не знав, за що заарештували Я. Футерника. Проте заявив, що після складання акту про незаконні угоди в

колгоспах, Футерник зняв його з посади, а його батьків виключили з колгоспу. Після скарг він був відновлений, уже згаданий кулак Марнер обкладений податком, незаконно отримане майно конфісковане. Про злочини начальника РВ НКВС Борисова не знав. Акт комісії був складений, коли він був у відрядженні. Знав лише про частину описаних «фактів» в акті. Про участь Я. Футерника в організації «правих» та його особистих відносинах з Цицарєвим не знав (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 78).

Родін Й. М., головний бухгалтер Уманської зберігальної каси (допитаний 4 червня 1955 р.), про результати комісії з перевірки Уманського райфінвідділу дізнався у день власного допиту, про шкідницьку діяльність Я. Футерника не знав. Зі слів Родіна Й. М., підпис на акті комісії навпроти прізвища Родін – зроблений не ним!

Забродський П. С., директор Уманського відділу сільськогосподарського банку (допитаний 6 червня 1955 р.), Я. Футерника знав з позитивного боку, жодних питань щодо порушень поведінки з його боку на пленумах не піднімалося. Як приклад жорстокості, необ'єктивності, перевищень повноважень начальника РВ НКВС Борисова, Забродський наводить ситуацію з власного виступу під час пленуму райпарткому. Розповідаючи автобіографію, Забродський П. С., згадав, що у 13 років навчався у Геніченській майстерні, яку тримав «молодий єврейчик». Борисов перервав його та звинуватив у антисемітизмі. Через 2–3 дні Забродського викликали у 8-му кімнату Уманського РВ НКВС, де слідчий змусив його стояти 8 годин, вимагаючи підписати протокол допиту (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 85).

Данилов А. А., оперуповноважений райвідділу Уманського РВ НКВС (допитаний 14 червня 1955 р.), з його слів, «обслуговував сільські об'єкти», а тому до справ по місту міг мати відношення лише за особливими дорученнями начальника опергрупи Бабіча або начальника РВ Борисова. По їх же дорученню вніс постанову про звинувачення Я. Футерника, але його допит і справу не вів. Чому не проводилися очні ставки та допит Я. Футерника Данилов пояснити не міг, вказував лише своє велике завантаження. Про зловживання Борисова, згадані Футерником, нічого не знав. Проте знав, що Борисов мав кримінальну відповідальність за перевищення повноважень.

Оглядні довідки на справи «свідків», що свідчили проти Я. Футерника, продемонстрували значні порушення під час проведення слідства та суду. У справ Голуба М. І., немає жодних доказів свідків. Під час очної ставки між ним та Цицарєвим, останній заперечив, що колись говорив про Футерника. Під час слідства було порушено ст. 200 КПК УРСР.

Судове засідання по справі Братко М. І. тривало 15 хв (!), під час слухання свідків не викликали. Братко визнав себе винним, але не вказано у чому саме. У справі до 21 липня 1937 р. немає жодних датованих доказів. Судовий процес над Логвіновим Ф. Г. тривав 20 хв (!), свідків не викликали. У справі не було жодних згадок про Я. Футерника.

Виписка з вироку №13 по справі Борисова-Лендермана та ін. (31 січня – 6 лютого 1941 р.) підтверджує застосування працівниками Уманського РВ НКВС різноманітних тортур, фізичного та психологічного тиску щодо заарештованих з

метою отримання «правильних» свідчень. 25 червня 1955 р. як свідок був допитаний і сам Я. Футерник, підтвердивши, що про чийсь шкідницьку діяльність не знав, завдання Цицарєва чи будь-кого іншого не виконував.

30 вересня 1955 р. затверджено висновок до Воєнної колегії Верховного суду СРСР по справі Я. Футерника від 31 серпня 1955 р. Обвинувальний вирок від 14 жовтня 1937 р. заснований на недостатньо перевірених матеріалах. Я. Футерник у суді відмовився визнавати себе винним, хоча визнав, що під впливом Цицарєв вчиняв шкідницьку діяльність.

Показання свідків під час суду не перевірялися. Акт комісії з перевірки райфінвідділу не перевірявся. Цицарєва до суду не викликали. Перевірка справи показала, що Я. Футерник був засуджений необґрунтовано. Один із свідків Близнюков був визнаний необґрунтовано засудженим, а тому його свідчення не можна вважати об'єктивним доказом. Братко і Голуб, визнали себе винними, проте були засуджені до вищої міри покарання (ВМП), що робить перевірку неможливою (УСБУ в ЧО. Ф. 877-фпд. Спр. 244-п. Арк. 124).

Свідчення інших свідків були засновані або нібито на словах Цицарєва, який визнав, що нічого про Футерника не казав, або на їх власних спостереженнях та думках. Опитані під час перевірки люди (Яковлев В. В., Бадерний Д. В., Забродський П. С.), що знали Футерника по спільній роботі, дали йому позитивну характеристику. З урахуванням того, що працівники Уманського РВ НКВС самі опинилися на лаві підсудних за перевищення повноважень та інші злочини, справу Я. Футерника було направлено до Воєнної колегії Верховного суду СРСР для відміни вироку від 14 жовтня 1937 р. та закриття справи через відсутність складу злочину.

Ухвалою Воєнної колегії Верховного суду СРСР після засідання від 19 листопада 1955 р. вирок від 14 жовтня 1937 р. відмінено, справу закрито через відсутність складу злочину, а Я. Футерника звільнено із заслання.

Після закриття справи, Я. Футерник звертається до Голови Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР. Дізнаємося, що у цей час він проживав у м. Ленінград (Васильївський острів, 6-та лінія, будинок №25 кв. №26). Так як він був реабілітований, то просить виплатити йому вартість конфіскованого у 1937 р. майна. Копії опису майна він не зміг отримати, адже, як йому повідомили, довоєнні архіви в Умані не збереглися. 14 лютого 1956 р. Комітет держбезпеки при Раді Міністрів СРСР направляє на розгляд начальнику обліково-архівного відділу управління Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР по Черкаській області звернення Я. Футерника щодо виплати коштів за конфісковане майно. Проте остаточна доля цього питання невідома.

Висновки. Архівно-слідча справа Я. Футерника ілюструє типовий механізм радянських репресій періоду «великого терору». Працівники та керівництво Уманського РВ НКВС не лише перетворили репресії на метод власного збагачення, але й використовували власну владу задля тиску на інші держструктури. Хто не бажав «йти на зустріч» начальнику РВ Борисову – зазнавали репресій в якості його помсти, втім, як і ті, хто брав участь у його махінаціях. Отримані дані щодо цього потребують подальших досліджень архівних справ жертв Уманського РВ НКВС. З урахуванням слів самого

обвинуваченого та свідчень інспектора райфінвідділу Диніна Ф. П., не можна стверджувати про повну відсутність з боку Я. Футерника участі в незаконних фінансових діях чи їх «покриванні», проте, беззаперечно, слідство та судовий процес базувалися на сфальсифікованих доказах, з масовими порушеннями усіх, навіть формальних, норм та застосуванням різних форм фізичного та психологічного тиску.

Попри отриманий вирок та ув'язнення, Я. Футерник не здався, а продовжив боротьбу за очищення свого імені, подаючи численні скарги та клопотання про перегляд справи, що дає змогу сучасним дослідникам більш детально вивчити справжні мотиви радянських катів, методи переслідування та фабрикації доказів. Вчергове підтверджено труднощі реабілітованих отримати компенсацію за конфісковане майно. Справа Я. Футерника демонструє, наскільки важливою була готовність людини боротися навіть на особистому рівні проти радянської репресивної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Бажан, 2016 – Бажан О. Вертикаль терору: діяльність Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи НКВС у 1937–1938 рр. *Наукові записки НаУКМА. Том 182. Історичні науки*, 2016. С. 41–48.
- Бажан, 2020 – Бажан О. «Національні» операції НКВС на Київщині у 1937–1938 рр.: механізми реалізації та статистика. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2020. № 1. С. 5–48.
- Скус, 2021 – Скус О. Архівно-слідча справа краєзнавця, музейного діяча та археолога Теодосія Мовчанівського. *Матеріали XXXVIII Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)*. Харків, 2021, С. 116–119.
- УСБУ в ЧО – Управління Служби Безпеки в Черкаській області.
- Христова, Рец, 2019 – Христова Ю.В., Рец В.В. Механізм здійснення масових репресій в УРСР у період «Великого терору» 1937–1938 рр. у контексті «куркульської операції». *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2019. Т. 30 (69), № 4. С. 106–110.

REFERENCES:

- Bazhan, 2016 – Bazhan O. Vertykal teroru: diialnist Umanskoï mizhraionnoi operatyvno-slidchoi hrupy NKVS u 1937–1938 rr. [The Vertical of Terror: Activities of the Uman Interdistrict Operational-Investigative Group of the NKVD in 1937–1938]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Tom 182. Istorychni nauky*, 2016. S. 41–48 [in Ukrainian].
- Bazhan, 2020 – Bazhan O. «Natsionalni» operatsii NKVS na Kyivshchyni u 1937–1938 rr.: mekhanizmy realizatsii ta statystyka [«National» NKVD Operations in the Kyiv Region in 1937–1938: Mechanisms of Implementation and Statistics]. *Z arkhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB*. 2020. № 1. S. 5–48 [in Ukrainian].
- Skus, 2021 – Skus O. Arkhivno-slidcha sprava kraieznavtsia, muzeinoho diiacha ta arkheoloha Teodosiia Movchanivskoho [The Archival-Investigative Case of Local Historian, Museum Worker and Archaeologist Teodosii Movchanivskyi]. *Materialy XXXVIII Mizhnarodnoi kraieznavchoi konferentsii molodykh uchenykh «Kraieznavstvo ta kraieznavtsi: dosvid mynuloho ta sohodenni zavdannia (do 120-richchia vid dnia narodzhennia profesora A. H. Sliusarskoho)*». Kharkiv, 2021, S. 116–119 [in Ukrainian].
- USBV v ChO – Upravlinnia Sluzhby Bezpeky v Cherkaskii oblasti [Office of the Security Service in the Cherkasy Region] [in Russian].
- Khrystova, Rets, 2019 – Khrystova Yu. V., Rets V. V. Mekhanizm zdiisnennia masovykh represii v URSR u period «Velykoho teroru» 1937–1938 rr. u konteksti «kurkulsioi operatsii» [The Mechanism of Mass Repressions in the Ukrainian SSR during the Great Terror of 1937–1938 in the Context of the «Kurkul Operation»]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*. 2019. T. 30 (69), № 4, S. 106–110 [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.343998

УДК 930.253:377.8-055.2(477.52)«1875/1900»](045)

Тетяна КУЗНЕЦЬ,

orcid.org/0000-0002-9282-110X

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
tetiana.kuznets@gmail.com*

Олена ДЖАГУНОВА,

orcid.org/0000-0003-2129-9761

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
olenadj_111@ukr.net*

ЛЕБЕДИНСЬКЕ ЖІНОЧЕ УЧИЛИЩЕ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ 19-ГО СТ. ЗА НОВОВІЯВЛЕНИМИ АРХІВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Наведена у статті інформація доповнює історію Миколаївського жіночого монастиря в Лебедині та жіночого училища при ньому. Вона почерпнута з 13-ти архівних документів, 8 серед яких це звіти про стан училища у 1872-1901 роках. Історія монастиря доповнена персональним складом черниць та послушниць Лебединського монастиря та переліком їх послушань. А використані звіти про стан Лебединського жіночого училища уможливили висвітлення питань про саме приміщення училищного корпусу, що фінансові джерела утримання навчального закладу, про реорганізацію училища і ставлення до цього духовенства найближчих до Лебедина благочинницьких округів. Як засвідчили звіти, джерелами фінансування училища були кошти від монастиря, внески учениць за повне утримання та добровільні пожертвування благодійників. Загальна сума надходжень завжди покривала витрати училища. Але кількість платних учениць зменшувалася, так як батьки прагнули навчати своїх доньок в Києві, що в кінцевому рахунку порушило фінансовий баланс між прибутками та витратами і зумовило короткотермінове закриття училища, а потім його реорганізацію.

Ключові слова: *Лебединський монастир, Лебединське жіноче училище, черниця, православне духовенство, доньки духовенства, доньки причетників.*

Tetiana KUZNETS,

orcid.org/0000-0002-9282-110X

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the History of Ukraine Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
tetiana.kuznets@gmail.com*

Olena DZHAHUNOVA,

orcid.org/0000-0003-2129-9761

*PhD in History, Associate Professor
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
olenadj_111@ukr.net*

LEBEDYN WOMEN'S SCHOOL IN THE LAST QUARTER OF THE 19th CENTURY ACCORDING TO NEWLY DISCOVERED ARCHIVAL SOURCES

The information presented in the article complements the history of Mykolaiv women's monastery in Lebedyn and the women's school associated with it. It is based on 13 archival documents, 8 of which are reports on the school's

state from 1872 to 1901. The history of the monastery is supplemented by the analysis of the community of nuns, novices of Lebedyn monastery and the list of their duties. The analyzed reports on the state of Lebedyn women's school made it possible to examine issues concerning the school building itself, the financial sources for the institution's maintenance, its reorganization and the attitude of the clergy from the deaneries closest to Lebedyn towards these matters. The reports attested that the school's funding sources were monastery funds, tuition fees for full provision and voluntary donations from benefactors. The total amount of income always covered the school's expenses. However, the number of fee-paying students decreased, as parents sought to educate their daughters in Kyiv, which ultimately disrupted the financial balance between income and expenses, leading to the short-term closure and subsequent reorganization of the school.

Based on authentic documents, the conclusion is well-founded that the school's financial condition was a primary factor in its structural transformations. The attempts by the Mother Superior of the monastery and the headmistress of the school to obtain permission to grant the more successful graduates the right to be certified as private tutors were thwarted by a financial barrier: the decreasing number of fee-paying students reduced the amount of income, which needed to exceed ten thousand per year. In February 1887, the school was temporarily closed and then, taking into account the wishes of the deans of the seven deaneries closest to Lebedyn, it was reopened on September 9, 1888, as a two-grade school, primarily for orphans of the clergy and church servitors.

Based on identified and analyzed archival records, the article presents information on the functioning of the Lebedyn Women's School in the years 1871–1901, supplementing its historical narrative. The analysis of sources made it possible to determine the number of students, identify members of the teaching staff, and outline the curriculum of the institution's pupils. The systematization of data concerning the number of students allowed for calculations of their social composition and for distinguishing between "self-funded" pupils and those who were fully supported by the school.

The dynamics of school enrollment during the indicated years fall within the following range: in 1871, there were 81 students; in 1900 – 115; and the highest number, 121 students, was recorded in 1875. As for the teaching staff, archival materials indicate that it changed frequently. The detailed data about the school's contingent, systematized from the sources and covering three decades, significantly enrich the history of church education in the Kyiv Diocese during the 19th and early 20th centuries.

Key words: Lebedyn monastery, Lebedyn women's school, nun, Orthodox clergy, daughters of the clergy, daughters of church servitors.

Постановка проблеми. В умовах реформування освітньої сфери, залучення громадської ініціативи щодо благодійницької діяльності, переосмислення освітньої ролі Православної церкви важливим є вивчення історичного досвіду функціонування різних типів навчальних закладів. У 19-му столітті державно-церковне керівництво звертало пильну увагу на створення шкіл при православних монастирях. Мотивами для такої діяльності було намагання забезпечити притулком сиріт духовного звання і підвищити суспільну оцінку самих монастирів. На це звернув увагу синодальний обер-прокурор під час обговорення 29 грудня 1867 р. звіту губернатора Могилівської губернії за 1866 рік. Було наголошено на значній користі шкіл при монастирях, які б були притулком для сиріт духовного звання та які б готували морально і розумово розвинених дівчат, привчених і до суспільної, і домашньої праці. Та у той час, коли в Могилівській губернії це тільки обговорювалось, у Київській уже функціонували школи при монастирях. Однією з таких була відкрита 1858 р. жіноча школа при Лебединському Свято-Миколаївському жіночому монастирі. Її функціонування має свою історіографію, але виявлення нових чи маловивчених джерел зумовлюють ще одне звернення до історії Лебединського жіночого училища.

Аналіз досліджень. Школи при жіночих православних монастирях Київської єпархії другої половини XIX- перших десятиліть XX ст. досліджує Олександр Чучалін. У 2023 вийшла друком його праця про жіночу школу при Ржищівському Спасо-Преображенському монастирі (Чучалін, 2023), а у 2024 р. праця про навчальні заклади при монастирях Київської єпархії (Чучалін, 2024).

Серед інших навчальних закладів при монастирях, науковець навів відомості про три жіночі училища другої половини XIX ст. – Лебединське, Києво-Флорівське, Ржищівське, що існували при одноіменних монастирях, та Київське жіноче училище для дівчат духовного звання. Інтерес привертає фрагмент статті про проблеми жіночих училищ Духовного відомства та про кризу жіночої духовної освіти на початку XIX ст. (Чучалін, 2024).

Та найбільш дотичною до даної теми є стаття О. Чучаліна про створення та організацію діяльності училища при Лебединському Миколаївському жіночому монастирі у другій половині XIX ст. (Чучалін, 2023). Він акцентує увагу на дослідженні внеску Лебединського Миколаївського монастиря та його настоятельниць у розвиток освіти, на характеристиці етапів діяльності училища та рівні матеріальної підтримки з боку монастиря. Звернув увагу дослідник і на особливості організації навчання вихованок, і на учительський корпус. Але з поміж використаних у статті джерел, автор використовував скорочені варіанти звітів про стан училища у 1872/1873 н.р. та 1898/1899 н.р., які були опубліковані у «Киевские епархиальных ведомостях». Тому, пошановуючи працю О. Чучаліна, вважаємо доцільним ввести до наукового обігу інформацію зі звітів про стан Лебединського жіночого училища, які вдалося виявити в архівному фонді «Київська духовна консисторія» ЦДІАК України.

Метою даної статті є доповнення історії жіночого училища при Лебединському Свято-Миколаївському монастирі за рахунок введення до наукового обігу матеріалів з вісьми звітів про стан навчального закладу у 1870-1890-ті роки, що відклалися в архівних фондах.

У 1779 р. біля села Лебедин Чигиринського повіту було засновано православний монастир, освячений в ім'я Миколая Чудотворця. Після зруйнування турками Молдавського Свято-Успенського Калатурського монастиря, його черниці Магдалина, Трифілія, Дарія і Февронія у пошуках безпечнішого місця зупинились на відпочинок поблизу Лебедина і побачили видіння. Це утвердило їх у виборі місця і вони звернулись до власника тих земель. Землі були власністю сина київського воєводи Станіслава Любомирського, князя Францішка Ксаверія Любомирського (1742-1819 рр.), який отримав їх у спадок від батька і мав резиденцію у м. Сміла. За 30 руб. черниці придбали у князя невелику ділянку землі і 24 травня – 18 червня 1779р. митрополит Київський і Галицький Гавриїл Кременецький (1711-1783рр.) дав дозвіл на будівництво монастиря.

Першою була зведена у 1780 р. Варваринська церква. Другою була дерев'яна церква св. Миколая, яку освятили 1784 р. і розібрали у 1798 р. Замість неї звели просторішу і освятили 1800 року. Вона була двопрестольною: головний престол в ім'я Св. Миколая і південний – в ім'я св. і прав. Захарії та Єлисавети. Замість Варваринської у 1837-1840 рр. збудували кам'яну трьох-престольну церкву: головний престол – в ім'я Вознесіння Господнього, північний – в ім'я свят. Митрофана, південний – в ім'я свят. великомучениці Варвари (Памятная книжка Киевской епархии, 1882: 84). До 1842 р. Лебединський монастир був позаштатним, а з 1842 р. його віднесено до другого класу. Орної та сінокосної землі монастир мав 102 дес. 1020 саж. У 1880 р.

прибутки від цінних паперів склали 9774 руб. 96 копійок. Прибутки приносили і свічковий завод при монастирі, і млин, і готель для вірян, а також – продаж свічок. Від вкладників на будівництво келій у 1880 р. надійшло 2083 руб. 19 коп.; церковні прибутки становили 4523 руб. 72 коп., «кружечний» прибуток склав 924 руб. 74 коп. З казни надійшло 2358 руб. 71 коп. для найму служителів та за недостатні угіддя (Памятная книжка Киевской епархии, 1882: 85).

Штат Миколаївського жіночого монастиря змінювався як і реальна кількість його насельниць. У 1872 р. за штатом у монастирі були: 1 наставниця, 10 черниць, 1 псаломниця, 1 паламарка, 5 монахинь на вакансії штатних послушниць і 15 монахинь на власному утриманні монастиря, тобто 33 особи. Та окрім них, у монастирі мешкали ще 12 позаштатних престарілих монахинь, 46 рясофорних монахинь, 46 визначених указами Консисторії послушниць і 83 особи, які проживали за свідоцтвами на добровільному послушанні, тобто ще 187 осіб. Усіх мешканок монастиря налічувалось 220 осіб (ІЦІАК України. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 185. Арк 2).

Персональний склад черниць та послушниць Лебединського Миколаївського монастиря вдалося відтворити на основі документа 1877 року. Настоятельницею тоді була ігуменя Архелая, яка обійняла цю посаду після смерті у 1875 р. ігумені Філарети. Архелая, в миру Олександра Михайлівна Дашкевич, дівиця, донька священника тоді була у 45-річному віці. Виховувалась вона в батьківському домі і мала домашню освіту. У відповідності з указом Київської духовної консисторії №4382 від 13 травня 1871 р. прийняла чернечий постриг у Лебединському монастирі 21 липня 1871 року. У монастирі вона перебувала з 1852 р. як послушниця, упродовж трьох років була наставницею в училищі, потім перебувала у числі кліросних, а з 1853 р. до 1870 вела письмові справи училища і монастиря. За указом Київської духовної консисторії від 9 липня 1870 р. призначена виконавчою обов'язків казначея. У липні 1872 р. за власним бажанням звільнена від казначейських обов'язків і стала читати канон і синодик в церкві. З 1875 р. завідувала діловодством і рахунками монастиря. Після смерті ігумені Філарети, за резолюцією митрополита Арсенія від 14 липня 1875 р., яка була умотивована в указі Київської духовної консисторії від 16 липня 1875 р., №6705, Архелая затверджена настоятельницею Лебединського монастиря. А 24 серпня того ж року митрополит Арсеній в Соборній церкві Києво-Печерської лаври підніс її до сану ігумені, про що Київська духовна консисторія надіслала монастирю указ від 9 серпня 1875 р. за №10783 (ІЦІАК України. Ф. 127. Оп. 798. Спр. 287. Арк 55).

У штаті монастиря станом на 1877 рік було 10 черниць. Казначеем монастиря була черниця Арсенія (в миру – Іуліанія), вдова капітан-лейтенанта флоту. Прийняла чернечий постриг у Лебединському монастирі за дозволом Київської духовної консисторії від 21 липня 1871р. З часу вступу до монастиря у 1867 р. вишивала по канві коври. На посаду казначея призначена указом Київської духовної консисторії від 14 липня 1872р. У 1877 році їй було 80 років.

Ризнична монахиня Павлина (в миру – Наталія, дівиця, донька колезького

секретаря Решетилова) прийняла чернечий постриг у Лебединському монастирі за указом Св. Синоду 12 грудня 1858 р. Вступивши до монастиря, була наглядачкою за сиротами. У 1877 р. їй було 62 роки.

Благочинна монахиня Маріоніла (в миру – Марія, вдова д'ячка Київської єпархії) чернечий постриг у Лебединському монастирі прийняла за указом Св. Синоду 1 лютого 1859 р. До 1877 р. приходила різні послушання у сфері економічного життя, опікувалася роботою чоловічої та жіночої прислуги, з 1869 р. виконувала обов'язки благочинної. У 1877 р. їй було 70 років.

Обов'язки економки з 1865 р. в монастирі виконувала монахиня Мамелтора (в миру – Меланія, дівчиця, з міщан міста Єлисаветград). Читати і писати навчилася в Лебединському монастирі, де прийняла чернечий постриг за указом Київської духовної консисторії від 11 квітня 1866 р. У 1877 р. їй було 50 років.

Монахиня Іоаннікія (в миру – Анна, дівчиця, донька священника Київської єпархії) у Лебединському монастирі, як сирота, перебувала з малолітства. У монастирі вивчила грамоту і опанувала нотний спів. Чернечий постриг прийняла за указом Св. Синоду 29 серпня 1859 р. в Лебединському монастирі. Послушання виконувала на кліросі. Мала 57 років від народження.

Монахиня Аполлінарія (в миру – Анастасія, дівчиця, з дворян, донька колезького секретаря Ласкевича) мала домашню освіту. Чернечий постриг прийняла за указом Св. Синоду від 28 травня 1855 р. в Лебединському монастирі. В монастирі виконувала церковне послушання : працювала в ризниці і завідувала продажем свічок в церкві. У 1877 р. їй було 65 років.

Монахиня Мілетина (в миру – Марія, дівчиця з селян Херсонської губернії, поселення Посадсько-Архангельське). Читати навчилася в Лебединському монастирі. Чернечий постриг прийняла за резолюцією Київського митрополита Арсенія 18 липня 1867 року. Вона з трирічного віку перебувала в монастирі, майже 10 років була головною звонаркою, а з 1862 р. стала господаркою на палатному дворі монастирському. У 1877 р. їй було 59 років.

Монахиня Платоніда (в миру – Марія, дівчиця, донька диякона Києво-Печерської церкви міста Києва). Як сирота, ще в юності відправлена Київською консисторією в Лебединський монастир, де була навчена грамоті. Чернечий постриг прийняла за указом Св. Синоду 29 серпня 1859 р. у тому ж монастирі. З юності виконувала кліросне послушання. У 1877 р. їй було 56 років.

Монахиня Маргарита (в миру – Олександра, дівчиця, вихрещена з євреїв. У Лебединському монастирі знаходилась з 11-річного віку, там навчилась читати церковнослов'янською мовою. Чернечий постриг прийняла за указом Київської духовної консисторії 10 квітня 1866 р. у тому ж монастирі. З 11-річного віку виконувала загальне монастирське послушання: спочатку допомагала престарілій схимниці, а з 1864 року була головною свічницею. У 1877 р. їй було 50 років.

Монахиня Пахомія (в миру – Акеліна, дівчиця, донька титулярного радника з міста Херсона). Чернечий постриг прийняла в Лебединському монастирі за указом Київської духовної консисторії 1 червня 1876 р. Спочатку

виконувала кліросне послушання, з серпня 1860 до 1871 рік завідувала господарською частиною в училищі, а потім читала синодик в церкві. З 1875 р. читала канон в церкві і повернулася на колишню посаду в училище.

Окрім штатних черниць на вакансіях штатних послушниць перебувало ще 5 осіб. Монахиня Раїса (в миру – Агафія, дівця, донька дворянина) була грамотною ще до вступу до монастиря. Чернечий постриг прийняла в Лебединському монастирі за дозволом Св. Синоду 14 липня 1860 р. Декілька років послух виконувала на кліросі, а з 1861 р. паламарила по черзі з іншими черницями. У 1877 р. їй було 53 роки.

Монахиня Леоніда (в миру – Васса, дівця, донька казенного селянина Катеринославської губернії) читати церковнослов'янською навчилася в Лебединському монастирі. Чернечий постриг прийняла за указом Св. Синоду 1 грудня 1859 р. у тому ж монастирі. Вступивши до монастиря, виконувала різний послух, працювала в свічарні, наглядала за випіканням проскурок, паламарила по черзі з іншими монахинями. У 1877 р. їй виповнилось 66 років.

Монахиня Павлина (в миру – Олександра, дівця, донька священника) з юності перебувала в Лебединському Миколаївському монастирі і там навчилася писати, читати, опанувала рукоділля. Чернечий постриг прийняла з дозволу Київської духовної консисторії 29 квітня 1875 р. в тому ж монастирі. Перебуваючи з молодих років в обителі, співала і читала на кліросі, а з серпня 1875 р. паламарила і читала в церкві канон. У 1877 р. їй виповнилось 43 роки.

Монахиня Антонія (в миру – Варвара, дівця, з міщан міста Катеринослава) читати і писати навчилась в Лебединському монастирі. Постриг прийняла за указом Київської духовної консисторії 1 червня 1876 р. у тому ж монастирі. З 1850 р. проходила послушання кліросне, а з 1876 р. паламарила почергово з іншими черницями і в церкві читала канон.

Обов'язки ключниці в монастирі виконувала послушниця Явдокія Бридніцька, яка тільки готувалася до чернецтва і ще не дала чернечих обітниць. Вона походила з селян Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, грамотність опанувала у Лебединському монастирі. З 1863 р. вона проходила загальне послушання по монастирю, була звонаркою, а з 1875 р. виконувала обов'язки ключниці монастирського господарства. Призначена послушницею вона була указом Київської духовної консисторії від 15 лютого 1867 року. У 1877 р. їй виповнилось 40 років.

Таким чином, у 1877 р. в Лебединському Миколаївському монастирі були наставниця ігумена Архелая, 14 чернець і послушниця ключниця.

Жіноче училище при монастирі було відкрите в середині 1858 р., а 15 липня його начальницею призначена ігумена Філарета. До 1872 р. училище функціонувало як чотирикласне, а потім було перетворене у шестикласне. Його розширення створювало можливості для навчання і виховання більшої кількості сиріт духовного звання Київської єпархії. Зміна статусу навчального закладу супроводжувалась поліпшенням побутових умов учениць. З цією метою була зведена окрема будівля для спальних кімнат учениць. Архівний документ містить інформацію про те, що «загальна спальня була 52 аршини завдовжки і 10 аршин завширшки з трьома пічами, під очеретяною покрівлею, а

на галереї, яка з'єднувала її з корпусом училища криша була дерев'яною. Будівництво спальні обійшлося в 1586 руб. 22 ½ копійки з коштів Лебединського монастиря, без врахування вартості дубів для будівельних робіт. Будівництво велось у 1872-1873 роках і не було повністю завершене, так як не були пофарбовані віконні рами. Колишня спальня в училищі, що була розрахована на 30 дівчат, перетворена на навчальну кімнату для підготовчого і першого класів. В інших трьох спальнях пансіонерок у сусідньому з училищем будинку розмістили інспекторшу училища, наставницю з господарської частини і учительку у другому класі» (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 197. Арк 12-18).

У 1876 р., коли обговорювалось питання про переведення училища з 6-класного у 3-класне, ігумена Філарета – начальниця училища – у звіті про стан училища зазначала, що у будинку проведено перебудову: з двох невеликих зроблена одна велика кімната, окрім якої є дві однакові кімнати по 15 аршин завдовжки кожна. Ці дві кімнати були влаштовані на місці колишньої галереї. Таким чином, в училищному будинку стало шість великих кімнат для навчання, а для підготовчого класу виділена кімната на 9 аршин завдовжки. Стара дерев'яна покрівля училищного будинку за рахунок монастиря замінена на металеве покриття. Окрім загальної спальні деякі пансіонерки розміщені у чотирьох окремих спальнях училищного будинку (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 988. Спр. 243. Арк 11). Довжина училищного корпусу становила 65 аршин, ширина 14 аршин, перед його фасадом був монастирський двір, а із заднього боку – сад.

За імператорським указом Київська духовна консисторія 22 лютого 1879 р. заслуховувала і обговорювала рапорт протоієрея Олександра Воскресенського від 10 серпня 1878 р. зі звітом про стан жіночого училища Лебединського монастиря. У звіті зазначалося, що «училище розміщується в окремому дерев'яному будинку під металевою покрівлею, який знаходиться всередині монастиря. Сам будинок сухий, світлий, перебуває у задовільному стані і ґрунтового ремонту найближчим часом не вимагатиме; їдальня, хоч доволі низька і вогкувата, але простора, так що в ній вміщається і гардероб для білизни та одягу. Кухня дуже хороша і утримується в чистоті. Відхожі місця перебувають у незадовільному стані, тому заплановано їх ремонт. Училищна лікарня розміщена у трьох кімнатах окремого флігеля.

Обід вихованок складався з двох страв у будні дні і з трьох у недільні. Їжа готується чисто і видається достатніми порціями. Окрім обіду, вранці і вечером ученицям дається чай чи кава з порцією білого хліба» (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 981. Спр. 78. Арк 62).

Йшлося у звіті і про фінансовий стан училища. Зокрема зазначалося, що кошти для утримання навчального закладу надходять з двох основних джерел : від монастиря та від внесків учениць за повне утримання і за право навчатися. Незрушний капітал становить два банківські вклади на суму 1100 руб. (пожертвування Київського митрополита Арсенія). З 1878 р. училище отримувало щорічно 300 руб., пожертвуваних Київським митрополитом Філофеєм. Ще були щорічні пожертвування купця з м. Шпола Олексія

Отраченка, який з 1873 р. як попечитель училища, три роки поспіль жертвував по 3 пуди 20 фунтів воскових свічок зі свого заводу з умовою, щоб виручені від їх продажу 100 руб. надходили училищу, але в останні два роки ці надходження припинилися.

Джерела фінансування Лебединського училища поповнювалися різними добродійними внесками, платою за навчання учениць, прибутками від продажу різноманітних виробів. Так, з 1 січня до 1 жовтня 1872 р. училищні кошти поповнились такими надходженнями : від митрополита Київського і Галицького Арсенія надійшло 200 руб., від невідомих благочинників – 8 руб., від Лебединського жіночого монастиря – 250 руб., на книги від графа Шуленберга з Санкт-Петербурга – 25 руб., від графині Марії Шуленбург, уродженої баронеси Шліппенбах, для підтримки учениць-сиріт – 110 руб. Від продажу хрестиків у монастирській лавці виручено 434 руб. 89 коп., виготовлених ученицями виробів продано на 55 руб. 15 копійок. Плата за навчання дівчат духовного стану складала 65-130 руб. на рік, а доньок зі світських сімей – 100-160 руб. на рік, то усього до училищної каси надійшло 3501 руб. (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 184. Арк 11-12). За десять місяців 1872 р. до училища надійшло 4584 руб. 4 копійки. А витрати за цей рік склали: на харчування – 1403 руб. 64 коп., на одяг 520 руб. 29 коп., на опалення 631 руб. 23 коп., на навчальні посібники 1653 руб. 66 коп., усього 4208 руб. 82 копійки. Таким чином, надходження коштів повністю покривали витрати училища і перевищували їх на 375 руб. 58 копійок.

У 1873 р. прибутки училища та видатки на його утримання збільшились. Джерела фінансування училища поповнилось такими надходженнями: 200 руб. від митрополита Арсенія, 150 руб. від дружини губернського предводителя дворянства м. Чернігова Олександри Миколаївни Неплюєвої, уродженої Шліппенбах, 50 руб. від баронеси Марії Миколаївни Шліппенбах, 23 руб. від невідомих благочинників, 1250 руб. від Лебединського монастиря, 395 руб. 99 $\frac{1}{4}$ коп. від лавки монастирської, 10 руб. 23 коп. від продажу виробів учениць, 3757 руб. 82 коп. за навчання пансіонерок іноземним мовам та музиці, 26 руб. 55 коп. за куплені в училищі книги, 1 руб. 26 коп. залишок з минулого року. Загальна сума надходжень склала 5848 руб. 85 $\frac{1}{4}$ копійки. Витрати училища: 1380 руб. 18 коп. на харчування, 448 руб. 12 коп. на одяг, 188 руб. 33 коп. на опалення, 2700 руб. 56 коп. плата учителям і придбання навчальних посібників у сумі склали 4717 руб. 19 копійок. Прибутки перевищували витрати на 113 руб. 66 копійок (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 988. Спр. 12. Арк 17).

Прибутки, як і видатки училища, щорічно змінювалися. З 1 вересня 1874 р. до 1 вересня 1875 р. джерела прибутків були такими: від митрополита Арсенія – 200 руб.; за виховання пансіонерок – 9771 руб. 42 коп.; від монастирської лавки – 246 руб. 15 коп.; від попечителя купця Олексія Кириловича Отроченка – 105 руб.; від різних благочинників – 31 руб.; за продані вироби вихованок – 18 руб.; залишок з минулого року – 16 руб. 62 копійок. Усього – 10 388 руб. 19 копійок. А витрачались кошти за такими статтями: на харчування і ліки – 3478 руб. 36 коп.; опалення та ремонт будинку – 862 руб. 40 коп.; заробітна плата учителям і наставникам – 4967 руб. 75

копійок. Разом – 10023 руб. 96 копійок. Прибутки перевищували видатки на 364 руб. 23 копійки, тобто сальдо було позитивним, що свідчило про фінансову стабільність училища.

У наступні роки прибутки зменшувалися. Так, у 1876/1877 навч. році прибутки склали тільки 6262 руб. 67 копійок. Їх утворили такі надходження: за двома 5% банківськими вкладками митрополита Арсенія 82 руб. 50 коп.; від монастирської церкви 300 руб.; від начальниці училища 100 руб.; за виховання пансіонерок 5022 руб. 32 коп.; від монастирської лавки 699 руб. 85 коп.; від купця Олексія Кириловича Отроченка 7 руб. проти попередніх пожертвувань у 105 руб.; від священника Олексія Боячковського 6 руб.; від продажу рукодільних виробів вихованок училища 45 рублів. А витрачено було упродовж навчального року 6171 руб. 25 коп., з них: на харчування 1884 руб. 78 коп., на одяг пансіонерок 652 руб. 74 коп., на опалення приміщень 227 руб. 77 коп., на оплату праці учителям, вихователям і на навчальні посібники 3405 руб. 96 копійок. Надходження перевищували витрати усього на 91 руб. 42 копійки (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 988. Спр. 262. Арк 13). Це свідчило про не високу рентабельність фінансово-господарської сфери училища.

У 1877/1878 навч. р. прибутки училища стали ще меншими і складали усього 5601 руб. 87 копійок. Це були такі надходження: за двома 5% банківськими вкладками митрополита Арсенія 55 руб.; від начальниці училища 100 руб.; за виховання пансіонерок 4795 руб.; від церковної лавки 507 руб. 45 коп.; від продажу виробів вихованок 21 руб.; від купчих міста Крилова Шапошникової та Сіліванської 32 рублі; залишок від попереднього року 91 руб. 42 копійки. Витрати училища упродовж навчального року склали 5533 руб. 07 коп., з яких: 1496 руб. 35 коп. на харчування; 512 руб. 62 коп. на одяг вихованцям; 312 руб. 54 коп. на опалення, освітлення, ремонт приміщень; 3211 руб. 56 коп. на заробітну платню учителям, вихователям і на навчальні посібники (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 285. Арк 12). Як видно, надходження перевищували видатки на утримання училища всього на 68 руб. 80 коп., що було ще менше, ніж у попередньому навчальному році.

До 1880-х років кошторис Лебединського училища збільшився. У 1880/1881 навч. році надходження до бюджету склали 7987 руб. 75 копійок. Таку суму утворювали: 298 руб. 36 коп. – пожертвування Київського митрополита Філофея, 52 руб. 30 коп. – відсотки з банківського вкладу, 100 руб. від начальниці училища, 300 руб. – від монастирської лавки, 6807 руб. 50 коп. – плата за навчання своєкоштных учениць, 146 руб. 23 коп. від продажу виробів учениць і 483 руб. 14 коп. – залишок з минулого року. У порівнянні з попередніми роками більше коштів надійшло від оплати навчання, від продажу рукодільних виробів, пожертвування від митрополита.

Але і видатки стали більшими: у 1880/1881 навч. році вони склали 7973 руб. 29 копійок. Це, зокрема: 3475 руб. 56 коп. на харчування учениць, наглядчиків, прислуги, на придбання ліків та оплату послуг лікаря, 396 руб. 58 коп. на одяг вихованкам та прислузі, 651 руб. 85 коп. на опалення, освітлення і ремонт училищних будівель, 3449 руб. 30 коп. на оплату праці учителів, наглядчиків і на навчальні посібники. Підрахунки показують, що прибутки

училища перевищували витрати тільки на 14 руб. 46 копійок. У такому випадку прийнято говорити, що у бюджеті ледь зводились кінці з кінцями.

Траплялися випадки, коли батьки заборговували училищу плату за навчання своїх доньок. Наприклад, у 1884 р. начальниця училища ігуменя Архелая письмово зверталася до Київської духовної консисторії з проханням зобов'язати священника села Чайки Каневського повіту Іоана Трегубова внести до бюджету училища 160 руб., які він не заплатив за останній рік навчання своєї доньки (1882-й). У відповідь на таке прохання консисторія зобов'язала благочинного 3-го округу Каневського повіту Феодора Грушецького утримати з платні боржника 160 руб. якщо він їх не поверне добровільно. «Священник Трегубов написав заяву, що з огляду на неурожай хліба і несвоєчасне отримання грошей на причтове житло ... просив дозволити йому повернути гроші до 1 листопада 1884 року» (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 856. Спр. 337. Арк 4).

У 1899/1900 н.р. прибутки училища склали 6082 руб. 67 коп., а видатки – 5797 руб. 81 коп. Гроші витрачалися: 1165 руб. для утримання учениць; 3291 руб. 87 коп. на харчування вихованок; 190 руб. 24 коп. на забезпечення 12-ти учениць одягом та взуттям; 51 руб. 76 коп. на навчальні приладдя та класні журнали; 44 руб. 36 коп. на придбання ліків та оплату візитів лікаря; 60 руб. 15 коп. на придбання швейної машинки і матеріалів для рукоділля; 89 руб. 17 коп. на придбання ліжок і парт; 485 руб. 10 коп. на опалення та освітлення; 155 руб. на посуд та різне господарське приладдя ; 145 руб. 16 коп. на ремонт приміщення та фарбування підлоги; 120 руб. на службовців при училищі і пралям (ДАКО. Ф. 276. Оп.3 Спр.85 Арк. 5). Прибутки (6082 руб. 67 коп.) перевищували видатки (5797 руб. 81 коп.) на 284 руб. 74 копійки.

Станом на 1900 р. недоторканий запас училища у вкладах Державного банку складав 1200 рублів. Добровільних внесків на утримання і для навчання учениць надійшло 5828 рублів. Від Єпархіальної Училищної Ради надійшло 447 руб. 62 копійки. Прибутки від належних училищу процентних паперів склали 45 руб. 60 копійки. Усіх прибутків упродовж року надійшло, разом із залишковими коштами з минулого року 284 руб. 86 кор., – 6606 руб. 8 копійок (ДАКО. Ф. 276. Оп.3 Спр.114 Арк. 4).

Таким чином, у 1870-1890-х роках училище при Лебединському жіночому монастирі мало відносно стабільні і достатні джерела фінансування, кошти з яких покривали потреби для функціонування закладу. Як свідчать архівні документи, звіти про фінансове забезпечення жіночого духовного училища були заспокійливими, що давало привід для появи планів про його реорганізацію.

У 1876 р. ігуменя монастиря і начальниця училища Філарета, порушувала клопотання перед митрополитом Арсенієм (Москвіним) про надання випускницям училища прав домашніх учительок. Вона мотивувала своє звернення указом Св. Синоду №2799 від 8-9 грудня 1871 р. про надання Київському, Іркутському і Полоцькому училищам дівчат духовного звання права присвоєння статусу домашньої вчительки з тих предметів, з яких вихованки мали найвищі успіхи. Тоді ж Св. Синод міг без монаршого дозволу

надавати такі права і іншим жіночим училищам, що перебували під патронатом імператриці та іншим, у яких, за наявності коштів духовного відомства, «виявиться можливим влаштування навчальної частини відповідно до програми єпархіальних училищ» (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 988. Спр. 243. Арк 4). Нагадуючи про цей синодальний указ, ігумена Філарета зазначала, що «з 1874 р. учитель Гаєвський викладає ученицям 6-го класу, окрім інших предметів, початки педагогіки і дидактики, і що 7-го березня члени Педагогічної ради, розглянувши програму викладання і, порівнявши її з програмою єпархіальних жіночих училищ, виявили їх однаковість, а тому, обговорювали питання про те, що учениці нашого училища, по завершенні курсу наук, при випуску могла б отримувати атестати з правом домашньої учительки, як і вихованки єпархіальних жіночих училищ. Вони одноголосно вирішили, що кращим випускницям училища можна і потрібно видавати атестати з таким правом. Остаточно ухвалено: скласти акт про це і просити Ваше Високопреосвященство про затвердження назавжди, уникаючи щорічних прохань про це, щоб видавати атестати з правом домашньої учительки кращим з випускниць. У цьому році з 12-ти випускниць – 5 заслуговують такого атестата» (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 988. Спр. 243. Арк 5).

Св. Синод давав право на звання домашніх учительок випускницям тих єпархіальних училищ, кошти яких дозволяють витратити на штат 5595 руб. на рік. Лебединське училище довгий час не мало такої можливості. Тільки з перетворенням його у шестикласне у 1872 р., контингент пансіонерок почав поступово збільшуватися, що сприяло зростанню бюджету училища. У 1875-1876 н.р. в училищі навчалася 116 дівчат, а бюджет був більше ніж достатнім для надання права присвоєння кращим випускницям звання домашніх учительок. Так, прибутки складали 10388 руб. 19 коп., а видатки – 10023 руб. 96 копійок. Про те, справа була не в кількості бюджетних коштів.

За указом імператора, 30 червня 1876 р., Педагогічна рада при Київській духовній консисторії заслуховувала рапорт начальниці училища ігумені Архелай зі звітом про стан училища. За результатами обговорення звіту було ухвалено таке: 1) зі звіту стало відомо, що посадові особи в Лебединське училище призначалися ігуменею без відома єпархіального начальства, а деякі викладачі, а саме, австрійський підданий Монсе, дворянин Кестнер, не мали права на звання викладачів, так як 1-й був з домашньою освітою, а 2-й не надав іншого документа про освіту, окрім гімназійного атестата; 2) серед навчальних предметів була природнича історія, що виключена Св. Синодом з кола предметів єпархіальних жіночих училищ; 3) не надано тижневого розкладу уроків; 4) не представлено списку підручників з усіх предметів; 5) не надано розподіл предметів між викладачами. З огляду на це, начальницю зобов'язано надати такі відомості і повідомити: скільки разів на тиждень приїздив до монастиря і скільки уроків на день проводив у 1875/1876 н.р. учитель Златопільської прогімназії надвірний радник Іван Гаєвський, який викладав в училищі російську мову у трьох старших класах, арифметику і педагогіку (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 988. Спр. 243. Арк 53).

Ігумена Архелая 23 вересня 1876 р. надіслала до Київської духовної

консисторії таку відповідь: Олександр Монсе хоч і не має права на звання учителя, але має 6-річний досвід викладання і старанність. До того ж, він зобов'язався скласти екзамен на звання учителя. Стосовно викладання Кестнера, то його замінили в училищі священником Іоаном Яворським. А Іван Гаєвський 9 років служить в Лебединському училищі, у 1875/1876 н.р. бував в училищі 3 рази на тиждень, проводить по 5 уроків на день (15- на тиждень) і отримує 700 руб. на рік (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 988. Спр. 243. Арк 55).

В архівних джерелах не вдалося виявити інформацію про сприйняття єпархіальним керівництвом такої відповіді ігумені Архелаї. Але ревізування закладу за монаршим розпорядженням було тривожним дзвіночком щодо подальшого функціонування жіночого училища. Упродовж наступних десяти років Лебединське училище існувало, але його фінансовий стан погіршувався. Свідченням тому слугує рапорт наступниці Архелаї – настоятельниці Лебединського монастиря Аполлінарії. Приймаючи у травні 1886 р. монастир від попередниці, вона зазначила, що обитель мала 2 тис. руб. боргу. До того ж, «послідував неврожайний рік, в результаті чого, кошти монастиря стали надзвичайно мізерними. Це впливало і на училище ... критичний стан училища довершувався і тим, що в ньому перебувало не більше 10 платних учениць, які ніяк не могли утримувати 6-класне училище». Не отримавши фінансової допомоги, Аполлінарія далі зазначала, що «з особистого і усного дозволу Архінастиря змушена була прикрити училище на цей навчальний рік. З лютого 1887 р.» (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 858. Спр. 480. Арк 33).

Після такого рапорту настоятельниці Лебединського жіночого монастиря ігумені Аполлінарії єпархіальне керівництво, здогадно, вивчало питання про реорганізацію чи про остаточне закриття жіночого училища при монастирі. Напевно, воно цікавилось думкою з цього приводу і фахівців освітньої сфери. Так, засновник Київського єпархіального жіночого училища протоієрей Петро Лебединцев 13 вересня 1886 р. направив Київському митрополиту Платону (Городецькому) свої міркування з приводу освіти доньок духовенства. Він зазначав, що «виховання доньок стало потребою духовенства, але матеріальні його засоби не дозволяють витратити на освіту дітей багато часу і грошей. Хоч тепер усі священники і причетники намагаються прилаштувати своїх доньок в Київське жіноче духовне училище, але для багатьох з них, а для причетників особливо, 6-річний курс цього училища занадто тривалий і не по статках батьків. Тому виникає необхідність відкриття в Київській єпархії окрім 6-класного училища ще й такого училища, в якому б давалась достатня і закінчена освіта, яка б слугувала підготовкою до трудового життя і курс якого був би не довготривалим. Такій потребі багатьох з духовенства слугувало б відкриття в Лебединському жіночому монастирі жіночого 4-класного училища на таких засадах, на яких засновані вже в С.-Петербурзі два елементарні училища, названі Маріїнськими (ініціатива імператриці Марії Федорівна)» (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 858. Спр. 480. Арк 2).

Пропозиція протоієрея Петра Лебединцева мала прихильників і опонентів. Тому Київська духовна консисторія 19 березня 1887 р. через газету «Киевские єпархиальные ведомости» зробила припис благочинним

найближчих до Лебединських округів, щоб вони надіслали до консисторії відомості про доцільність відкриття Лебединського 6-класного училища і про кількість грошей, які передбачається виділяти на його утримання. Відповідно до припису, до консисторії надійшли повідомлення від:

1. Благочинного 3-го Городищенського округу Чигиринського повіту священника Андрія Левитського з такою інформацією: духовенство округу погоджується на відновлення училища, але щоб воно було 4-класним і щоб випускниць приймали до 5-го класу Київського єпархіального училища і щоб усе духовенство єпархії взяло участь у відновленні Лебединського училища. Дольова участь духовенства у поновленні училища могла б складати по 3 руб. від прибутку щорічно;

2. Благочинного 3-го округу Звенигородського повіту священника Прокопія Гуковича, який надіслав акт від 26 травня 1887 р. про те, що духовенство 5-го округу не має потреби в жіночому Лебединському училищі. А якщо воно і потрібне для сиріт, то воно має бути 4-класним і утримуватись духовенством усієї єпархії;

3. Благочинного 4-го округу Чигиринського повіту священника Леонтія Богдана з актом, датованим 11 травня 1887 р., у якому духовенство повідомляло, що не бачить потреби в Лебединському училищі, так як віддає своїх доньок на навчання до Києва. Воно вносить відсотки на утримання двох київських жіночих училищ, що є досить витратним;

4. Благочинного 1-го округу Чигиринського повіту священника Павла Буткевича з актом від 9 червня 1887 р., у якому зазначалося таке: з огляду на те, за кошти духовенства усієї єпархії влаштоване 2-ге Київське жіноче училище, у якому виховання священницьких доньок обходиться не дорожче інших училищ духовного відомства, то духовенство вважає обтяжливим для себе утримання ще й третього училища;

5. Благочинний 4-го округу Звенигородського повіту священник Василій Татаров надіслав протокол зборів духовенства від 21 травня 1887 р., у якому зафіксовані такі міркування окружного духовенства: в Київській єпархії уже функціонують два жіночі училища для доньок духовенства, які фінансуються коштом духовенства. Тому утримання Лебединського училища духовенство вважає зайвим;

6. Благочинний 2-го округу Чигиринського повіту священник Іоан Татаров надіслав складений 28 травня 1887 р. акт, підписаний благочинними Татаровим, Фіньковським, Рудковським і Богданом про те, що вони поділяють думки духовенства своїх округів про обтяжливість утримання Лебединського духовного училища. Окрім того, духовенству Черкаського і Чигиринського училищних округів потрібно профінансувати перебудову пристосованого будинку Черкаського училища під гуртожиток і, загалом, приведення його в належний стан;

7. Благочинний 2-го округу Черкаського повіту протоієрей Даниїл Баккановський актом від 2-го червня 1887 р. доповідав, що духовенство його округу не вважає доцільним відкриття ліквідованого уже училища.

На основі цих рапортів була сформована така думка: так як більша

частина духовенства благочинницьких округів Черкаського та Чигиринського повітів, найближчих до Лебединського монастиря, 3-є в єпархії жіноче училище підтримувати вважають обтяжливим і не бачать у ньому потреби, тим більше, що шлях до нього важчий, ніж до Києва, то доцільно дозволити ігумені Лебединського монастиря замість закритого 6-класного училища, за монастирські кошти і за приватні пожертвування, за прикладом Києва-Флорівського та Ржищівського монастирів, відкрити при Лебединському монастирі 2-класне училище для дітей причетників та сиріт священницьких з навчанням у ньому рукоділлю. На фінансування саме такого училища передати 2% з платні причетників Чигиринського, Черкаського, Звенигородського і Каневського повітів, які передавалися до Київського жіночого училища духовного відомства.

Думка духовенства найближчих до Лебединського монастиря благочинницьких округів була затверджена єпархіальним керівництвом і настоятельниця обителі Аполлінарія взялася до реанімування училища, але уже в іншому статусі. Рапортом вона доповідала, що «упродовж усього літа тривав ремонт в приміщенні училища, а саме : перештукатурено увесь будинок училища як зовні, так і в середині, пофарбовані внутрішні стіни, поремонтовані вікна і двері, заново перекладені печі, поремонтована і два рази пофарбована металева покрівля. У липні місяці в газети «Киевские епархиальные ведомости» і «Киевлянин» надіслано для опублікування оголошення про відкриття училища. Запрошено учительку, яка мала атестат, а також – благонадійних доглядачку училища та учительку рукоділля» (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 858. Спр. 480. Арк 47). Доповненням до рапорту Аполлінарія повідомляла, що доглядачкою в училище запрошена Анна Розварович, донька священника з села Клебані Брацлавського повіту Подільської губернії, яка закінчила повний курс навчання в Тульчинському єпархіальному жіночому училищі 1881 р. з хорошим атестатом. А ще вона мала атестат від Лодзинського, у якого вона навчалась крійці та шиттю. В училищі вона викладатиме рукоділля та арифметику. Учителькою в училище запрошена донька священника з села Скибина Таращанського повіту Київської губернії Лідія Лінчевська, яка завершила курс наук в Києво-Подільській жіночій гімназії 1887 р. теж з хорошим атестатом. Вона викладатиме російську та слов'янську мови, історію та географію.

Як 2-класне училище при Лебединському монастирі було відкрите 9 вересня 1888 року. Тоді в ньому почали навчання тільки 8 дівчат (7 з духовного стану і 1 купецька донька). Ігуменя Аполлінарія мала твердий намір збільшувати чисельність училища, про що свідчить її рапорт Київській консисторії від 22 вересня 1888 р. До річниці дати спасіння імператора та його сім'ї під час аварії залізничного потяга 17 жовтня 1888 р., вона зобов'язувалась до 17 жовтня 1889 р. відкрити в монастирському училищі 10 безкоштовних вакансій для дівчат-сиріт з найбільшнього духовенства єпархії.

Висновки. Таким чином, опрацювання тринадцяти архівних документів – відомостей про особовий склад жіночого Миколаївського монастиря в Лебедині та звітів про стан жіночого училища при ньому – суттєво доповнює історію православної обителі та освітянської діяльності православного

духовенства Київської єпархії в останній чверті 19-го століття. Завдячуючи новим джерелам інформації, вдалося частково персоніфікувати склад черниць та послушниць монастиря, з'ясувати форми їх послушань, що може бути використано для написання повної історії Лебединського жіночого монастиря в особах. Інформація зі звітів про стан жіночого училища при монастирі розширює знання про джерела фінансування, про баланс прибутків та видатків, про благодійників та про ставлення духовенства до утримання жіночого училища для сиріт та доньок священно- і церковнослужителів. На основі автентичних документів можна аргументовано висновувати, що фінансовий стан училища був головним чинником структурних перетворень в ньому. Намагання ігумені монастиря і начальниці училища отримати дозвіл на присвоєння успішнішим випускницям права домашніх учительок наштовхнулось на фінансову перепону: зменшення кількості платних учениць зменшувало суму надходжень, яка повинна була становити більше десяти тисяч на рік. У лютому 1887 р. училище було тимчасово закрито, а потім, з урахуванням побажань благочинних 7-ми найближчих до Лебединського благочинницьких округів, 9 вересня 1888 р. відкрито як двокласне, в основному, для сиріт духовенства та церковного кліру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Памятная книжка, 1882 – Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / Составили А. Воронов и свящ. В. Антонов. К., 1882. 262 с.
- Чучалін, 2023a – Чучалін О. Жіноча учительська школа Ржищівського Спасо-Преображенського монастиря (1870–1917 рр.). *Актуальні проблеми гуманітарних наук*. 2023. Вип. 67. Т. 2. С. 64–72.
- Чучалін, 2023b – Чучалін О. Створення та організація діяльності училища при Лебединському Миколаївському жіночому монастирі Київської єпархії (друга половина XIX - початок XX ст.). *Емінак*. 2023. № 1. С. 98–115.
- Чучалін, 2024 – Чучалін О. Навчальні заклади при монастирях Київської єпархії другої половини XIX–початку XX ст. *Консенсус*. 2024. № 2. С. 49–63.
- ЦДАК, м. Київ – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
- ЦДІА, м. Київ – Центральний державний історичний архів України, м. Київ
- ДАКО – Державний архів Київської області

REFERENCES

- Pamiatnaia knizhka, 1882 – Voronov A. y Antonov V. (Sost.) Pamiatnaia knizhka Kievskoi eparkhii. Istoriko-statisticheskie svedeniia ob uchrezhdeniakh dukhovnogo vedomstva Kievskoi eparkhii, statisticheskie spiski tserkvei eparkhii i obshchie statisticheskie svedeniia po vsem storonom eparkhialnoi tserkovno-religioznoi zhizni [Commemorative Book of the Kyiv Diocese. Historical and statistical information on the institutions of the spiritual department of the Kyiv diocese, statistical lists of the churches of the diocese and general statistical information on all aspects of the diocesan church-religious life]. K., 1882. 262 s. [in Russian].
- Chuchalin, 2023a – Chuchalin O. Zhinocha uchytelska shkola Rzhyschivskogo Spaso-Preorazhenskogo monastyria (1870–1917 rr.) [Women's teacher school of the Rzhyschiv Transfiguration Monastery (1870–1917)]. *Aktualni problemy humanitarnykh nauk*. 2023. Vyp. 67. T. 2. S. 64-72 [in Ukrainian].
- Chuchalin, 2023b – Chuchalin O. Stvorennia ta organizatsiia diialnosti uchylshcha pry Lebedynskomu Mykolaivskomu zhinochomu monastyri Kyivskoi yeparkhii (druga polovyna XIX - pochatok XX st.) [Creation and organization of the college at the Lebedyn Mykolaiv Women's Monastery of the Kyiv Diocese (second half of the 19th - early 20th centuries)]. *Eminak*. 2023. № 1. S. 98-115 [in Ukrainian].
- Chuchalin, 2024 – Chuchalin O. Navchalni zaklady pry monastyriakh Kyivskoi yeparkhii drugoi polovyny XIX–pochatku XX st. [Educational institutions at monasteries of the Kyiv diocese in the second half of the 19th - early 20th centuries]. *Konsensus*. 2024. № 2. S. 49-63 [in Ukrainian].
- TsDAK, m. Kyiv – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy [Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine] [in Ukrainian].
- TsDIA, m. Kyiv – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of

DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.344014

УДК 94 (477. 84-22 Ліщанці)К63

Іван ПЕНДЗЕЙ,
orcid.org/0000-0001-6499-329X
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
(Україна, Івано-Франківськ)
pendzey.ivan@gmail.com

З ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ СВ. ПАРАСКЕВИ СЕЛА ЛІЩАНЦІ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ ТА РЕЛІГІЙНО-ХРИСТІЯНСЬКОЇ ОБРЯДОВОСТІ ПАРАФІЯН (ЗА ЛІТОПИСОМ ГРИНЯ КОМАРНИЦЬКОГО(РУКОПИС))

На основі рукописного твору Гриня Комарницького вперше з'ясовано історію кам'яної церкви в с. Ліщанці на Тернопільщині, розказано про її фундаторів, фінансування будівництва, участь селян у її зведенні. Відтворено первісний внутрішній інтер'єр церкви, який свідчить про її українське походження. Названо прізвища священиків, які служили на парафії сіл Сороки і Ліщанці в 1787-1935 рр. та коротко охарактеризовано їх діяльність. Розкрито опіку селян святиною і прилеглою територією. Повідомлено, що в матеріалах польського архіву згадується в селі дерев'яна церква 1530 р. причім раніше за перші згадки церкви у м. Бучач (1554) і сусідньому селі Сороки (1576), що була капличка, яка тривалий час, мабуть, після зруйнування дерев'яної церкви була місцем релігійних відправ. Привернуто увагу до ментальності мешканців села давніх часів, ролі Церкви, християнських духовних начал у їх повсякденному житті, як вони в умовах неймовірних злиднів і бідності строго дотримувалися постів, радо і з великим піднесенням святкували Різдво і Великдень, робили забави коло церкви, виділено також стосунки настоятелів храму і віруючих.

Ключові слова: Церква св. Параскеви с. Ліщанці на Тернопільщині, дерев'яна церква, капличка, Літопис Гриня Комарницького (рукопис).

Ivan PENDZEI,
orcid.org/0000-0001-6499-329X
candidate of historical sciences,
Associate Professor of the Department of World History
Prykarpattia National University
named after Vasyl Stefanyk
(Ukraine, Ivano-Frankivsk)
pendzey.ivan@gmail.com

FROM THE HISTORY OF THE CHURCH OF ST. THE PARISH VILLAGE OF LISHTANSI IN THE TERNOPIL REGION AND THE RELIGIOUS AND CHRISTIAN RITE OF THE PARISHES (ACCORDING TO THE CHRONICLE OF HRYN KOMARNYTSKYI (Manuscript))

On the basis of the manuscript work of Hryn Komarnytskyi, it is proved that the construction of a stone church in the village of Lishchantsi in the Ternopil region was started in 1826 by the first besieger of the village Onufriy Dombrovsky (apparently a native of the polished Ukrainian nobility), and in 1832 his son Stepan finished. Didych paid for materials and masonry, and the peasants pounded stone, took wood out of the forest, and erected a building. The church, built in 1826–1832. almost in the middle of the village, on an elevated territory, which until 1826. It was not empty - it was the last resting place of its inhabitants - a cemetery. Its founder, who died in 1836, was buried in the church under a large altar. From the very beginning, the church was named after the Holy Great Martyr Paraskeva Pyatnitsa. . In her honor, the grandfather installed an image in the church, and in 1795 Andriy and Tetiana Kravtsi

bought an image of St. Nicholas of Constantinople. Paraskevi, painted on a tree, which was originally apparently installed in the chapel and later in the temple. It is not known which of the original church attributes has survived to this day. Four melodic bells donated to the church in 1896, which were rung at communion, as well as the large bells installed on the bell tower, were stolen by the Muscovites during the occupation of Eastern Galicia and the village in 1914-1915. Didn't some really valuable church items disappear without a trace or were simply thrown away, as obsolete, during numerous repairs of the church due to the incompetence of its ministers? Fortunately, the figure of St. Anthony of Padevsky has been preserved in the temple - the work in style is close to the works of I. G. Pinzel or students of his school. The peasants were zealously taken care of, and, by the way, they take care of the shrine and the surrounding area. Thus, Hryn Oliynyk bought two images for the church - in 1845 and in 1847, in 1865 church brothers and sisters bought the Psalter for the church at their own expense, in 1888/89 the cemetery was expanded with land bought from Dmytro and Mykola Prokipchuk, in 1895 a higher bathhouse was built on the church, in 1904 the cemetery was walled up with a wall from the road, Kost Prokipchuk planted linden trees around the church square, which still adorn it today. After getting married in the church, Władysław Golembowski and Ludwiga Dąbrowska bought new windows for it. In the parish of the villages of Soroka and Lishchantsi from 1787 to 1935, nine priests served, the longest (1892-1928) rector of the church was Fr. Volodyslav Noskovsky, who, in addition to his direct church duties, carried out a great work related to the national revival. The parishioners strictly observed religious fasts, gladly and with great enthusiasm celebrated Christmas and Easter, Christianity, faith in God determined their worldview in everyday life. The recreated original interior of the church testifies to its Ukrainian origin. It is reported that the materials of the Polish archive mention a wooden church in the village of 1530. moreover, earlier than the first mention of the church in the town of Buchach (1554) and the neighboring village of Soroka (1576), there was a chapel that for a long time, Apparently, after the destruction of the wooden church, it was a place of religious services. The conducted research is only the first step towards the recreation of the history of the Church of St. Nicholas of Constantinople. Paraskevi in the village of Lishchantsi in the Ternopil region. Special attention should be paid to the study of her life during the first Soviets (September 18, 1939 - July 7, 1941), during the German occupation, the second occupation of the region and the village by the Reds. An equally interesting task is the study of the life of the church in the last more than three decades of Ukraine's independence. We hope that with God's help all these problems will be solved and a holistic history of the Church of St. Nicholas will be created. Paraskevi in the village of Lishchantsi in the Ternopil region.

Keywords: Church of St. Paraskevi village Lishchantsi in Ternopil Region, wooden church, chapel, Chronicle of Hrynia Komarnytskyi (manuscript).

Постановка проблеми. Загально відомо, що більш як 1000-літня історія християнства на нашій землі, Церква Христова є основою духовного багатства українців, які завжди виявляли великий інтерес до її життя. Вивчення історії Церкви – важливе завдання різних напрямків соціології, історичної науки. Їй належну увагу приділяє і краєзнавство. Церковна тематика – невід’ємна складова оновленої відповідно національного відродження історії сіл і міст нашої держави, яка поповнюється новими дослідженнями, залученням раніше невідомих науці документів і матеріалів. Саме таким за описом подій з історії села Ліщанці на Тернопільщині є рукописний твір його уродженця Гриня Комарницького, який дивом частково зберігся в його родини, онука Василя. Він дозволяє заповнити існуючу прогалину в історії села, зокрема його церкви та релігійної ментальності мешканців. Уведення в науковий обіг його матеріалів, на наш погляд, сприятиме з’ясуванню ролі християнських начал у повсякденному житті селян, стане певним внеском у справі ознайомлення сучасних жителів села з його людьми, їх світоглядом давно минулих літ.

Аналіз джерел та останні дослідження. Єдиним джерелом для з’ясування теми є Літопис Гриня Комарницького (рукопис), який містить важливі відомості про село, за словами його автора, з «панцизняних часів», зокрема про святкування селянами великих християнських свят – Різдва та Великодня. У ньому йдеться також про роль церкви, відтак християнських начал у повсякденному житті мешканців села. Єдиною сучасною публікацією, в якій мовиться про храм у Ліщанцях, є видання: (Храми, 2012). «Майже в

центрі села в 1826–1832 роках, повідомляється у ньому, збудували храм. На тому місці раніше був цвинтар. Коли закладали фундамент, викопали багато людських кісток, які перепоховали в південно-західному куті подвір'я храму. Нині на цьому місці у Великодні свята жінки співають гаївки. У 1795 році Андрій і Тетяна Кравці купили образ святої Параскеви, намальований на дереві, який свідчить, що на місці, де збудовано церкву, раніше була капличка» (Храми, 2012: 89). Ця інформація достовірна. Вона – копія розповіді про подію, як її описав у своєму рукописному творі Гринь Комарницький (Літопис, (1900–1936 (орієнтовно):21-22)(Далі: Літопис). Винятком є безапеляційність твердження, «що на місці, де збудовано церкву, раніше була капличка». Посилання на рукопис відсутнє.

Автор літопису, на відміну від авторів видання, не стверджує категорично, що образ справді був куплений. «насе доводу нема, зазначає він, можи пиринешини з старого села Вовкова (Літопис: 22). Не категоричний літописець і щодо місця розміщення, за його словами, «маленької каплички». Чи була вона «придорозі що веде до млина і до Язловець», чи на місцевості «где є Церква» «накотрім місци була капличка тони знати а можи і перинесина з старого села Вовкова» (Літопис: 21).

Мета статті: увести в науковий обіг матеріали Літопису Гриня Комарницького (рукопис) зісторії будівництва кам'яної церкви, її первісного внутрішнього інтер'єру, турботи селян про святиню і навколишню територію. Висвітлити роль церкви, християнських начал у повсякденному житті його мешканців, святкування парафіянами великих християнських свят – Різдва і Воскресіння Христового – Великодня. Доказати, що в селі раніше була дерев'яна церква, кам'яна капличка, у якій велися богослужіння. Назвати тих за чий кошт було зведено святиню, з'ясувати якою була участь селян у її будівництві. Привернути увагу до християнських основ духовного світогляду селян, ролі і значення для них великих релігійних свят – Різдва і Великодня.

Виклад основного матеріалу. Церква в селі Ліщанці збудована в 1826–1832 рр. Будівництво розпочав 1826 р. перший осадник села Онуфрій Домбровський. Пан оплачував мурування і матеріали, а люди зводили будову. Церква збудована майже по середині села, на підвищеній території, яка до 1826 р. не пустувала – була місцем останнього спочинку його мешканців – цвинтарем. «кі колись той Цвинтар був заповнений гробами (тут і далі збережено автентичність тексту) (уточнення наше. – Авт.), як я був малим хлопцем то, пише Гринь Комарницький, міні оповідала стара бабуса Мариська Любанська (того часу она була кушарков) що она будучи ще дівчинов була за помічника коло мулярів як будовали церкву, то як копали фундамент під церкву то викопали багато кості люцкіх і викопали вкучі в полудневого захода вилику яму і там закопали, тепер на тім місци сходе сі дівке і бовлютсі гаїлкі» (Літопис: 21-22). Місце, де були закопані людські рештки – пам'ятне, як власне й те, де поставлений кам'яний хрест із зображенням Богоматері (зразу за воротами, як входити на майдан церкви), та, де стоїть дзвіниця.

В роки нашого дитинства і ранньої юності воно привертало постійну увагу дітей – учасників щорічних гаївок. Насторожував дерев'яний хрест, видно

що давній, бо дуже порепаний, якийсь особливий. На запитання, хто там похований, ніхто толком не відповідав. Найчастіше казали, що там лежить тіло якогось священика.

Насправді, там лежать останки предків, може, найперших мешканців села. Тут доречно, на нашу думку, встановити меморіальну дошку або плиту з приблизно таким написом: «Захоронення людських останків, виявлених при копанні фундаменту церкви в 1826 р.».

В цій могилі захоронені тільки ті людські останки, які були викопані при копанні фундаменту церкви. Тому можна припустити, що багато могил залишилося навколо церкви. Адже на цвинтарі ховали щонайменше впродовж 360 років, якщо відправною точкою відліку існування села взятий 1459 р., коли воно вперше згадується в книгах галицького суду, а заключною копання фундаменту та початок будівництва церкви – 1826 р.

Беручи до уваги більш раннє фактичне виникнення поселення, із великою долею імовірності можна стверджувати, що, можливо, там ховали впродовж й усіх 400 років, якщо не тривалішого часу.

«Церква, читаємо в літописі, побудована в українському стилі фронтом до полудні збоку від заходу є мала захрестія. В середині склиплена на чотири частини має три виликі Олтарі з правої сторони св. Отець Николай по другім боці з лівої св. Парасковея по сиридині головний вівтар насподі ківот над ківотом Красна матір Божа українського стилю такий гарний що можисі нинайде вціліє Галичині такого над матиров Божов оміщинй вищи виликій Образ св. Первомучиника Стефана всі три олтарі мали заслони другими образами. Перед виликем олтарем було засновано по правім і лівім боці Дяконські двері відтак виликі 2 образи Ісус Христос і матир Божа, а по сиридині були райські Двері з малюнками і різбов 4 Івангилисти повиті вино градами. Також є хори долівка вложена плитами а перид церквою є виликі сходи, еше по двох сторонах знаходесі виликіх 2 олтарі по првім св Никола по лів св. Парасковея. Звільниця (дзвіниця) (уточнення наше. – Авт.) в куті від полудневого всходу мала дужи гарні гармонійні 4 звони в часі світової війни (1914–1918 рр.) (уточнення наше. – Авт.) забрали Москалі бувало як за здвонат то так приємно як музика грає» (Літопис: 22-23).

Добудував церкву син О. Домбровського Степан. «Стефан Домбровский добудовав Црков по свому батькови Онофреюв році 1832 і устроєв виликій Вівтар і вставив внего на своє ім'я виликій Образ св. Первомучиника Стефана» (Літопис 21).

«Онофрій Домбровскій умер в році 1836 поховано його тіло під Церквов під виликім Вівтарем» (Літопис: 19).

Літопис повідомляє, що «ще в році 1795 куплений образ св. Парасковеєі купив єго Андрій Кравців зі своєю женою Тикиною Образ мальований на дереві виглядає олтарик над престолом». «маленькій олтарик що стоєт тепер захрестієі пиред ним стоєт келіх зсвятими тайнами» (Літопис: 21-22). Але не стверджує категорично, що образ справді був куплений. «насе доводу нема можи пиринешини з старого села Вовкова (Літопис: 18). Чи збереглось у церкві щось з описаного? Розказують, що нинішні образи виконані сільським

художником Шевчуком (по-сільському Піргач) вже за нашої незалежності. А що сталося з первісними образами?

Не категоричний літописець і щодо місця розміщення, за його словами, «маленької каплички». Чи була вона «придорозі що веде до млина і до Язловец», чи на місцевості «где є Церква» «накотрім місци була капличка тони знати а можи і перинесина з старого села Вовкова»(Літопис: 21).

Звичайно, «маленька капличка» була місцем святих відправ до побудови кам'яної церкви. Ніколи не дізнаємось, коли і де точно вона була. Але (евріка!) в селі була дерев'яна церква, де саме теж не відомо. Дерев'яна церква в Ліщанцях згадується в матеріалах Головного архіву давніх актів у Варшаві 1530, 1576 рр., в іншому польському джерелі – 1578 р. Причём перша згадка про дерев'яну церкву в Ліщанцях раніша за перші згадки таких церков у Бучачі (1554, 1576, 1578) і сусідньому селі Сороки (1576, 1662, 1681). Тоді у селі була парафія. За документами церква в Ліщанцях була православною, візантійського обряду (Скочилас, 2008:614-616 (Додаток 1).

Літопис містить й інші важливі відомості з історії церкви. Гринь Олійник купив до церкви два образи – в 1845 р. і в 1847 р., 1865 р. «купило брацтво і сестриці зі своєї скарбоні Савтир до церкви» (Літопис: 80), 1888/89 р. «Докуплено нови Цвинтар від Дмитра і Николи Прокіпчуків» (Літопис: 95). З нагоди одруження (коли це було не вказано) Володислав Голембський і Людвіка Домбровська закупили до церкви пару нових вікон (Літопис: 97). В. Голембський «обняв фільварок яко Дідич в 1892 р. походить зі Славитина пов. Підгайці. Слюб відбувався в Ліщиньцях» (Літопис: 97). До слова, В. Голембський, останній польський пан у Ліщанцях, був забитий палицями як село окупували «перші москалі» 18 вересня 1939 р. За війта Костя Шевчука, який ним став в 1893 р., «року 1895 р піднешино і збудовано вищи Банію нацеркві»(Літопис: 101). Війт Гаврило Пендзей 1904 р. «убмурував муром наоколо Цвинтар долішній церковній» (Літопис: 117). Один з перших 6 хлопчиків-учнів школи-дяківки 1858 р. Кость Прокіпчук «опсадив коло церкви окола цвинтар церковий липами котрі уже великі повиростали і прикрашають церков» (Літопис: 78).

Літопис подає також унікальну інформацію про священників, котрі служили на парафії сіл Сороки і Ліщанці: «о. Семен Заянчківський, прибув на парафію Сорке і Ліщиньці в 1787 р. Був до 1807 р.» (Літопис: 18), о. Гаврило Глібовіцький, прибув на парафію в 1842 р. (Літопис: 39), о. Осип Дерковський, прибув на парафію в 1843 р. (Літопис: 39), о. Базилій Крушильницький, прибув на парафію в 1844 р. «..жив з панами... в великі прязни... був залежний від Пана бо за всі гди коли мав в Ліщиньцях службу Божу то їздив до двора на обід... побожний теологічний жув (жив) (уточнення наше. – Авт.) згідно з народом виконував свої сьвасщеничискі обов'язкі... за его церковнаго господаркі купив образ 1845 р до церкви Гринь Олійник с Федя а другий купив 1847 р.» (Літопис: 39). Помер 1888 р. (Літопис: 95), «о Канонік Громніцький» – латинський священник. 1888–1889 рр. (Літопис: 95), о. Ковальський, прибув на парафію в 1889 р., «родом з Губина був чесній чоловік» (Літопис: 96), о. Гілярій Сіманович, прибув на парафію в 1890 р., «сей священник був джи (дуже)

(уточнення наше. – Авт.) порядній»(Літопис: 96), о. Володимир Носковський, прибув на парафію Сороків і Ліщанець в 1892 р., обмінявшись парафією з о. Сімановичем. Римо-католицького віросповідання.(За іншим джерелом, о. В. Носковський – парох Сороків і Ліщанець Бучацького повіту від 1889 до 1928 р. (Гриневич, 1972: 373- 381), греко-католицький священник) (уточнення наше. – Авт.) «був народний священник і був політик...був Агітатором провідником і порадиником...єго задачев було викоринити п'янство з села... навертав до тверезости... (Літопис: 98-99). «Друга задача єго праці заводити школи і читальні»(Літопис: 188).

За сучасними оцінками, В. Носковський – релігійний і громадський діяч, активний просвітянин. Зокрема, за його сприяння в с. Ліщанці в 1893/94 р. була збудована нова школа (Літопис: 98), наприкінці 1902 р. була заснована читальня «Просвіти» (Літопис: 109). У 1904 р. він згодив «вжидівкі Ремзі Блютрейх пар. 236-235 города і хату дві старих стодоли», а «Стефан Танчаковський церковний Нотар в Золотім Потоці» меценат і благодійник «купив і оформив контракт на головне товариство «Просвіта» у Львові а на читальню Просвіти Ліщинецьких українських селян під єїх заряд і урядовані»(Літопис: 113). Того ж року в цій хаті була влаштована нова читальня «Просвіти». «О. Носковский читальню посвятив і від правив намісци панахиду...» (Літопис: 114).

1909 р. було розпочато рух «за тверезе село». Після богослужіння «повклякала ціла церква до 300 людей два пальці у Німеччині Райфайзена Фрідріха Вільгельма). Він був на перших зборах кооперативи (Літопис:186).

За сприяння о. В. Носковського побудували школу і в Сороках, де він мешкав, а меценат і благодійник із до гори і о. Носковский привів присягу» «непити чи риз цілий рік горівкі» (Літопис: 122).

За його сприяння 1910 р. засновано товариство «Січ» (Літопис: 185), організовано сільський кредитний кооператив «Райфайзенка» (названий ім'ям засновника кредитних кооперативів

Золотого Потока судовий виконавець Степан Танчаковський купив «двір в Апклера» (Андлера)(уточнення наше. – Авт.) в Сороках для читальні «Просвіти» (Літопис:188-189).

Він вів активну агітацію серед парафіян під час виборів чи то до повітової ради, чи під час виборчих кампаній до Австрійського парламенту та Галицького сейму за українських кандидатів (Літопис: 98-99, 188-189). Мав уроки у школі, де «підучував всіх молодих релігійно і морально» та проводив іншу діяльність (Літопис: 189). 1915 р. окупаційна російська влада вислала Носковського до м. Симбірськ (нині Ульяновськ, РФ), де служив парохом при костьолі. 1917 р. повернувся до с. Сороки (Мельничук, 2004: 646).

В. Носковський брав активну участь у встановленні влади ЗУНР у Бучацькому повіті. На зборах делегатів Бучацького повіту по виборах повітового комісара і членів повітового комітету 7 листопада 1918 р., пропонував на повітового комісара д-ра Іларіона Боцюркова, адвоката з Бучача, а на заступника п. Остапа Сіяка, голову «Селянського господаря» в Бучачі. Збори поіменним голосуванням делегатів з кожного села окремо вибрали

повітовим комісаром Української Національної Ради (УНР) д-р І. Боцюрківа. о. Носковський був вибраний з округу Бучач членом Повітового Комітету УНР (Західно-Українська народна республіка 1918–1923, 2001: 353-354). Від 1918 р. – польовий духівник УГА, згодом – парох та організатор осередку національно свідомої української молоді в Бучацькій парохії (Мельничук, 2004: 646).

Носковський Владислав Михайлович (10.02.1864–11.02.1928). Народився в с. Мишків, нині Чортківського р-ну Тернопільської обл. Причиною смерті, як зазначено у літописі, була хвороба «скрут кишки», яка уразила його за місцем праці у Сороках. Щоб її лікувати поїхав до Львова, однак лікарі не змогли допомогти. Похований на 44 полі Личаківського цвинтаря Львова, його жінка Ольга померла 1935 р., похована в Сороках.

Після о. В. Носковського на парафію Сороки-Ліщанці 31 березня 1928 р. прибув о. Олександр Мальчинський. Людям він сподобався. Депутація парафіян просила Преосвященного єпископа Григорія

Хомишина у Станіславі «щоби він позістав нанаші парохії навсе али Преосвья. Єпископ відмовив» (Літопис: 191).

У листопаді 1929 р. – 1935 р. на парафії сіл Сороки і Ліщанці служив о. Декан Микола Бріль. «походить з німецької родини», народився в селі під Тернополем, «син рільника», «перейшов на націю українську». Здобував освіту в школах Тернополя і Львова. «зпочатку належав до децезії Львівської». Першим місцем його праці «було село Прошова коло Мікулинець деканат 1912 р. був там до 1920 р. а в 1920 р перенісся до села Іванчі Горішне коло Тарнополі і рівночасно під Децезію Станіславівську. Був завідателем до 1930 р. уже в Сороках і Ліщинцях був Парохом а в 1935 р. зістав Деканом... 1917 р. був ариштований москалями...». Буцім то о. Н. Бріль сказав до людей «не бійтися незадовго прийдут Австріякі і москалів вижинут. але Начальник ув'язни Пізанський увілив єйго... о. Бріль мав того часу чотири парафії католицких і коли було богослужині в однім селі то зі штерох сіл ішли люди на богослужині. О. Декан Нукола Бріль мав дуже красний голос до Богослужня...» (Літопис: 207).

Не менш вражаюча розповідь літопису про святкування в селі великих християнських свят – Різдва і Пасхи, настрої дітей в очікуванні свят. Різдво, як і Пасха, як і зараз, були дуже очікуваними. «Нираз мати сидит та шиє сорочку в виликій піст на сьвита а коло несі діточке щибечут Мамо! Ще далеко до свит? ще доню 4 ниділи – будем пичи паску бабу али пасочка буде чорна бо пшиничка з головнив, авчім будети пичи питає Настуні ? – а вті обичийщі з старого ришита: авона сі влі зе впеиц ? під порим челюста! а я піду світити питає Грицко підиш сину підиш а вцосі вбиру авот шию сорочку а стани

нибудував ойні сину тобіще ввійде ти маєш лише сім рочків а давно ходили хлопці біз штанів до 12 років а задегнутисі ? задегшсі вобрус а Настуюю в пошевку Єиринка задьегни сі вмій сырак новй а я піду встарім міні старі в вйде» (Літопис: 24).

«рокові свята Воскресеніє або Різдво йордан і т ин. то дужи врочисто святкували». Дотримувались церковних канонів щодо посту, який передує святу. «Цирковні пости дужи шанували Мати – абадайти коротка година була з бахуром ! Що таке крічиш питає батько ? – а диви-бенькарт собачй єів молоко і талапнув лишков скоромнов в борщ тай нима що обідати хіба свини висипати ? ну та певни кажи батько та хто биго єів.

Де хто слабй вмираючи з голоду а молока би не покушів. в Петрівку то декотрі по зваяляси єісти в крім Пониділька Сериди і Петниці а в спасівку і впилипівку божи борони.

справляли люди поминкі давали (наймали) службу Божу оден сороковец а потім єидн риньскій а дякови дві шуст кі, як тиха служба Божа то приносили хліб на парастас вниділю а як сьпівана то зараз потім кликали до хати був обід часом був наобіді і священник і тягнуло дві добі. і впіст страви пісьні» (Літопис: 23).

На власне запитання про те, як люди ставляться до церкви і обрядів, автор літопису відповідає так. «Люди відносесі дужи релігійно шануют церков і свій обряд, колись давно носили при носи як в виликій піст перед Воскресенієм звані сороковусти чириз цілй піст що сериди по троєі хліба і на хліб щось булке або цукор або яйця а часом і Осиледец також ябка і націлй піст 1 свічка біла, Також другй день Різдвяних сьвят і попразен і на успеніє пресьвятосі богородиці тонесут сир і мискамі пироги нираз ігомосьц набирут цілу дішку пирогів всілякіх із сира і збараболъа, другу сира хліба мало кілька грудок масла що стояли насирі» (Літопис: 23).

До свят мешканці села старались оновити одяг. Колись давно, зазначено в літописі, ще за панщини таких спідниць, як тепер не було. Їх виготовлення відбувалось за участю заїжджого єврея, який «бив димки». «Ко би приєїхав димар та є три сорочки старих та вибе дим ке». Він мав широку гладку дошку і грубий папір, на якому вирізані візерунки – сосонки, хрестики, драбинки або кружальця. Накладав на дошку півку з старої сорочки, зверху папір з візерунками, і мастив фарбою. «і вже є сорокаті півке покім вдома зшивають півке і вже є димка» (Літопис:25).

У ті часи носили спідниці з старої сорочки, сорочки по краю мали вузенькі вишиті смужки. Особи як жіночої, так і чоловічої статті носили сірак. Жіночий «сірак мав вишитий з заду фавди чирвонов волочков а хлопскій білов».

«без сірака непішла до церкви ні кавалер ні дівка і старі хотьби була низнати яка спека, пізьнійши ішли дівке роздегені тільки парубке і жонаті в сіраках». «Жінка пізнйши мала літник то була спідниці зкрашиного сукна то мала до сьлюбу і ховаєга на серть і широкіи пояс чорнй хустка вилика називала сі Броцка а потім шалігнова зкладаласі на папір і яка і шла на христини тонао кола була завизана а до Церкви то кіньці висіли і по кім білим рантухом

завита ціла голова попід бороду і також висіло два кінці рантуха, без рантуха жінка не пішла до церкви ніколи чити на службу божу чити до христу чи за сваху все мусів бути рантух аколиби котра пішла без рантуха то священник зараз ганьбив піячко дес поділа рантух пропила га !» (Літопис: 26).

«чоботи просьті шиті з вивороту пиривернині і з лиця червоні опцасів нибуло лиш зависоко якпідкова підкова не прибиваласі цвиками тільки два кінці за тим пировані і забиті до середини і загнені а заду був такий опциль до середини пущенй і середини назад і так загнений». (Так ходили до світової війни) (Першої світової війни 1914–1918 рр.) (уточнення наше. – Авт.) «а ще давнішци запаньшини то ніхто нимає ані сорочки вишиваносі ані чобіт ходили ще входаках». «Али все утіха єднакова чи було вщосі вбрати чи що єісти а радєсьть биласі в українських серцах зтов надєєв що прийде Воскрєсеніє Христови буде радєсьт вотіха щебет як птиц спів гагівкє» (слово «гагівкє» підкреслено) (уточнення наше. – Авт.) (Літопис: 25-26).

«гагівкє» співали, як була погода, біля церкви «Чорнушко душко» або «Зайчика».

«Ані тобі зайчику Ані тобі зайчику Зайчику обернєсі
Ані вискочити А ні витримати Кого любиш притулисі»
«І так стоя всі вкупі а одна всередині і скачи і тулит другу і таскачи і ту саму співають».

«коли слота то по сходилисє вкупу яківці (дяківці) (уточнення наше. – Авт.) і співають Чорнушко душко»

«Чорнушко душко Вставай ранєнько Мийсє чишєсє замуж бирєсє
Хотєтє люди взяти А митє хочим дати ...».

Мати на прохання дитини «Мамо, а співайте гагівкє»
«А ти старий Воробію Град побив град побив
дєс діти дєс діти дєс діти дів Доц витопив
Лише ясє молодєнькі
Набідє лишив» (Літопис: 26, 27-28).

«Впониділок в ливані виликє хлопці ідуть рано подівчатах али найбільши по два до двох і то наричених і вєйє хаті троха влєли і почистувалисє свєченим яйцем і горівкою паскою і ідуть на службу божу, а по службі божє є недалеко церкви керниці (є і тепєр) (уточнення наше. – Авт.) і там кратком набирають води і кратком заходє і лєють натовпу дівок, али сєй звичай паскуднй по свєточниних одєжах лєти воду уже уже вкороткім часє зкасовалосє али довго щєсє то повторило. Церковних традиц уже сє так невідбуває аж в по дивєтєм читвєрзє в наступаючу ниділю робє на чотири части цвинтару олтарє і всьє священник ідє з мострєпцєєв (процєсєєю) (уточнення наше. – Авт.) і читєє перед кождим Олтарєм і вангєлиє. В зелєні свєята нічо такого лиш як звичайно мають (прикрашають зелєними гілками дєрєв, квітєми) (уточнення наше. – Авт.) і людихати і в церкві також мають і ідуть у поли з процєсєєєв» (Літопис: 28).

Висновки. Кам'яна церква в селі Ліщанці на Тернопільщині, зведена в 1826–1832 рр. місцевими селянами на кошти діди́ча Онуфрія Домбровського і його сина Степана. Розпочав будівництво О. Домбровський, а закінчив його син Степан. Її фундатор (мабуть, виходець із спольщеної української шляхти) О.

Домбровський, як свідчить літопис, що помер 1836 р., був похований у церкві під великим вівтарем. Церква з самого початку була названа іменем святої великомучениці Параскеви П'ятниці. На її честь дідич установив у церкві образ, а ще в 1795 р. Андрій і Тетяна Кравці купили образ св. Параскеви, намальований на дереві, який спочатку, мабуть, був встановлений у капличці, а згодом і в храмі. Невідомо, що із первісних церковних атрибутів, збереглося до наших днів. Чотири вкупі з'єднані мелодійні дзвоники, подаровані церкві 1896 р., яким дзвонили при причасті, як і дзвони великі, встановлені на дзвіниці, вкрали москалі під час окупації Східної Галичини і села у 1914–1915 рр. Чи не безслідно пропали або були просто викинені, як застарілі, деякі насправді цінні церковні речі при численних ремонтах церкви із-за некомпетентності її служителів? На щастя в храмі збереглася фігура святого Антонія Падевського – робота за стилем наближена до творів І. Г. Пінзеля або учнів його школи. Селяни ревно опікувалися, і, до речі, опікуються святиною і прилеглою територією. Так, Гринь Олійник купив до церкви два образи – в 1845 р. і в 1847 р., 1865 р. церковні брати і сестри за свій кошт придбали Псалтир для церкви, у 1888/89 р. було розширено цвинтар землею купленою в Дмитра і Миколи Прокіпчуків, у 1895 р. збудовано вищу баню на церкві, у 1904 р. було обмуровано цвинтар муром від дороги, Кость Прокіпчук посадив навколо церковного майдану липа, які й нині його прикрашають. Взявши шлюб у церкві Володислав Голембський і Людвіга Домбровська купили до неї нові вікна. На парафії сіл Сороки і Ліщанці з 1787 по 1935 р. служили дев'ять священиків, найтриваліше (1892–1928) настоятелем храму був о. Володислав Носковський, який, крім своїх прямих церковних обов'язків, вів велику роботу, пов'язану з національним відродженням. Парафіяни зберігали релігійні приписи – строго дотримувались постів, радо і з великим піднесенням святкували Різдво і Великдень, християнство, віра в Бога визначали їх світогляд у повсякденному житті. Звичайно, проведені дослідження не вичерпує проблематики історії церкви св. Параскеви в с. Ліщанці на Тернопільщині. Особливої уваги вимагає з'ясування її життя за перших совєтів (18 вересня 1939 р. – 7 липня 1941 р.), під час німецької окупації, другої окупації краю і села червоними. Ще більш важливим завданням є дослідження життя церкви в останні більш як три десятиліття незалежності України. Сподіваємось, що з Божою допомогою всі ці проблеми вдасться вирішити і створити цілісну історію церкви св. Параскеви с. Ліщанці на Тернопільщині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Гриневиц, 1972 – Гриневиц Я. Отець Володислав Носковський і його родина. Бучач і Бучаччина. Історико-мемуарний збірник / ред. колегія Михайло Островерха та інші. Нью-Йорк – Лондон – Париж – Сідней – Торонто: НТШ, Український архів, 1972. Т. XXVII. С. 373–381.
- Західно-Українська народна республіка, 2001 – Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Том 1. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 584 с.
- Літопис, (1900–1936 (орієнтовно)) – Літопис Гриня Комарницького (рукопис). (1900–1936 (орієнтовно)), 246 с. та окрема світлина «Луговий відділ 1936 р.».
- Мельничук, 2005 – Мельничук Б. Носковський Володислав Михайлович. Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2005. Т. 2: К–О. С. 646.
- Скоцилас, 2008 – Скоцилас І. Книга реєстру катедріка Львівської православної єпархії 1680–1686. *Записки*

наукового товариства ім. Шевченка. Праці історико-філософської секції. Львів, 2008. Т. CCLVIC (256). С. 614-616 (Додаток 1).

Храми, 2012 – Храмы Української Православної Церкви Київського патріархату. Тернопільщина /Автор концепції Куневич Б.; головний редактор Буяк Я.; фото: Снітовський О., Крочак І., Кислинський Е., Бурдяк В. Тернопіль: ТОВ «Новий колір», 2012. 396 с.

REFERENCES

Hrynevych, 1972 – Hrynevych Ya. Otets Volodyslav Noskovskiy i yoho rodyna [Father Volodyslav Noskovskiy and his family]. Buchach i Buchachchyna. Istoryko-memuarnyi zbirnyk / red. kolehiia Mykhailo Ostroverkha ta inshi. Niu York – London – Paryzh – Sidnei – Toronto: NTSh, Ukrainskiy arkhiv, 1972. T.XXVII. С. 373-381 [in Ukraine].

Zakhidno-Ukrainska narodna respublika, 2001 – Zakhidno-Ukrainska narodna respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy [Western Ukrainian People's Republic 1918–1923. Documents and materials]. Tom 1. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2001. 584 s. [in Ukraine].

Litopys, (1900–1936 (oriientovno)) – Litopys Hrynia Komarnytskoho (rukopys) [Chronicle of Hrynia Komarnytskyi (manuscript)]. (1900–1936 (oriientovno)), 246 s. ta okrema svitlyna «Luhovyi viddil 1936 r.» [in Ukraine].

Melnychuk, 2005 – Melnychuk B. Noskovskiy Volodyslav Mykhailovych [Volodyslav Mykhailovych Noskovskiy]. Ternopilskiy entsyklopedychnyi slovnyk: u 4 t./ redkol.: H. Yavorskyi ta in. Ternopil: Vydavnycho-polihrafichnyi kombinat «Zbruch», 2005. T. 2: K-O. S. 646 [in Ukraine].

Skochyliias, 2008 – Skochyliias I. Knyha reiestru katedryka Lvivskoi pravoslavnoi yeparkhii 1680–1686 [Register book of the cathedral of the Lviv Orthodox diocese 1680–1686]. *Zapysky naukovooho tovarystva im. Shevchenka*. Pratsi istoryko-filosofskoi sektsii. Lviv, 2008. Т. CCLVIC (256). С. 614-616 (Додаток 1) [in Ukraine].

Khramy, 2012 – Khramy Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho patriarkhatu [Temples of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate]. Ternopilshchyna /Avtor kontseptsii Kunevych B.; holovnyi redaktor Buiak Ya.; foto: Snitovskiy O., Krochak I., Kyslynskyi E., Burdiak V. Ternopil: TOV «Novyi kolir», 2012. 396 s. [in Ukraine].

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.344015

УДК: 37.013:94]:004.8](045)

Сергій КУЦЕНКО,
orcid.org/0000-0002-8020-2141
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
Університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
kutsenka7@gmail.com

Анна ШАУРЕНКО,
orcid.org/0000-0002-3275-4478
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
Університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
shcaurenko@udpu.edu.ua

СЕРВІСИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ: ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ, ВИКЛИКИ ТА ДИДАКТИЧНІ РІШЕННЯ

У статті проаналізовано потенціал інтеграції технологій штучного інтелекту (ШІ) у професійну діяльність педагога-історика. За умов цифрової трансформації освіти та зростання ролі інноваційних технологій виникає необхідність критичного аналізу та систематизації ШІ-платформ, які можуть бути впроваджені в навчальний процес.

Здійснено огляд основних категорій інтелектуальних інструментів: мовних моделей (зокрема, GPT та Gemini, Kazka.fun), генераторів візуального контенту (Microsoft Designer, Adobe Firefly), платформ для створення відео- та презентаційних матеріалів (Fliki AI, Gamma App), а також ресурсів із комбінованими або спеціалізованими можливостями (MyLens.AI, Vidnoz.AI).

У роботі висвітлено результати авторського досвіду застосування зазначених технологій у контексті викладання історії: розробка навчально-методичних ресурсів, генерація ілюстративного матеріалу до занять, моделювання умовного діалогу з історичними персонажами, побудова інтелект-карт, створення відеопрезентацій тощо.

Проведено порівняльний аналіз функціоналу безкоштовної та платної версії ChatGPT, що уможливило ідентифікацію низки принципових відмінностей у швидкості обробки запитів, гнучкості налаштувань, якості візуалізації та обсязі опрацьованого контенту.

Водночас усі апробовані додатки характеризуються як перевагами (оперативне створення матеріалу, адаптивність до освітніх потреб, привабливе візуальне оформлення), так і обмеженнями: ймовірність фактологічних неточностей, стилістичні спрощення, відсутність поглибленого редагування та складнощі з відтворенням автентичних історичних образів.

Акцентовано на необхідності відповідального впровадження інтелектуальних систем у педагогічну практику. Мова йде не про механістичну автоматизацію підготовки ресурсів, а про усвідомлену взаємодію, що включає верифікацію інформації, дотримання педагогічної доцільності й етичних принципів.

Розглянуто також нормативно-методичне забезпечення інтеграції ШІ-технологій в освітню галузь, зокрема інструктивно-методичні рекомендації МОН України та Мінцифри, спрямовані на формування навичок критичного та безпечного застосування інтелектуальних платформ у закладах загальної середньої освіти.

Окреслено напрями подальших досліджень, серед яких – аналіз того, якою мірою рекомендації щодо використання ШІ-сервісів у закладах загальної середньої освіти, підготовлені Міністерством освіти і науки України спільно з Міністерством цифрової трансформації, враховуватимуть актуальні виклики сучасної освітньої практики.

Ключові слова: штучний інтелект, сервіси на основі штучного інтелекту, історична освіта, вчитель історії, мовні моделі, генерація зображень, цифрова трансформація освіти.

SERHII KUTSENKO,

orcid.org/ 0000-0002-8020-2141

Candidate of historical sciences, assistant professor
of the Department of World History
and Teaching Methods of Pavlo Tychyna
Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
kutsenka7@gmail.com

Anna SHAURENKO,

orcid.org/0000-0002-3275-4478

PhD, Associate Professor of the
Department of world history and teaching methods,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
shcaurenko@udpu.edu.ua

ARTIFICIAL INTELLIGENCE SERVICES IN HISTORY EDUCATION: APPLICATIONS, CHALLENGES, AND DIDACTIC SOLUTIONS

The article analyses the potential of using artificial intelligence (AI) technologies in the professional activity of a history teacher. In the context of the digital transformation of education and the growing role of innovative technologies, there is a need for critical reflection and methodological ordering of AI services that can be integrated into the educational process. The article provides an overview of functional groups of AI-based tools: language models (in particular, GPT and Gemini, Kazka.fun), image generators (Microsoft Designer, Adobe Firefly), services for creating video and presentation content (Fliki AI, Gamma App), as well as resources with mixed or narrow functionality (MyLens.AI, Vidnoz.AI).

The article presents the results of the author's own experience of using these services in the context of teaching history: creating didactic materials, generating illustrations for lessons, modelling a conditional dialogue with historical characters, building mind maps, developing video presentations, etc. In this context, a comparative analysis of the functionality of the free and paid versions of ChatGPT was conducted, which revealed a number of significant differences in the speed of operation, flexibility of settings, quality of visualisation and the amount of text processed.

At the same time, all the tested tools have both advantages - fast material generation, flexible customisation for learning needs, attractive visual design - and limitations: the possibility of factual inaccuracies, stylistic simplifications, lack of in-depth editing, and difficulties with reproducing reliable historical images.

The author emphasises the need for responsible use of AI in the educational process: it is not about mechanical automation of material preparation, but about meaningful interaction, which involves data verification, compliance with pedagogical expediency and ethical principles. The article also considers the regulatory and methodological support for the introduction of AI in education, including joint instructional and methodological recommendations of the Ministry of Education and Science of Ukraine and the Ministry of Digital Transformation aimed at developing skills for the critical and safe use of digital tools at school.

Furthermore, the article underscores that the incorporation of AI services into the teaching of history creates favorable conditions for the individualization of the educational process, since adaptive algorithms enable educators to accommodate varying levels of student preparedness and to select instructional materials in line with specific educational needs. Equally, these technologies are recognized for their potential to foster historical reconstruction skills, to enhance the ability to work effectively with digital sources, and to promote the acquisition of interdisciplinary competences that integrate historical knowledge with digital literacy.

The article also outlines areas for further research, including the development of models for integrating AI into history teaching methods, the creation of thematically oriented digital solutions for teachers' needs, and the introduction of a differentiated approach to the use of relevant resources depending on the content, level and goals of education.

Keywords: artificial intelligence, artificial intelligence-based services, history education, history teacher, language models, image generation, digital transformation of education.

Постановка проблеми. У ХХІ ст. цифрові технології стали не лише технічним чинником, а й потужним каталізатором трансформацій в освітньому

середовищі. Особливої актуальності набуває інтеграція технологій штучного інтелекту (ШІ; англ. AI – Artificial Intelligence), які з кожним роком розширюють спектр своїх функцій: від автоматизації перекладу та перевірки правопису до генерації освітнього контенту, адаптації навчальних завдань відповідно до рівня підготовки учнів, моделювання дидактичних ситуацій і глибокого аналізу великих обсягів даних.

У контексті шкільної історичної освіти використання ШІ має специфічний вимір, адже мета історичної освіти полягає не лише в засвоєнні фактологічного матеріалу, а й у розвитку критичного мислення, уміння працювати з джерелами, формулювати аргументовані висновки та оцінювати історичні події з різних позицій. Відтак, цифрові інструменти повинні сприяти досягненню зазначених цілей, не підмінюючи, а підсилюючи їх. Надмірна автоматизація окремих компонентів освітнього процесу загрожує зниженням аналітичної активності учнів і вчителів, а також редукцією змістової глибини історичних тем.

Попри зростаючу кількість ШІ-орієнтованих освітніх сервісів, залишаються недостатньо опрацьованими питання їхньої педагогічної доцільності, відповідності змісту та ефективності в умовах шкільного навчання. Це зумовлює потребу в цілісному, міждисциплінарному аналізі можливостей використання ШІ в професійній діяльності вчителя історії з урахуванням як потенційних переваг, так і обмежень.

Аналіз досліджень. Проблематика інтеграції штучного інтелекту в освітній процес дедалі активніше привертає увагу дослідників, що знаходить відображення у зростаючій кількості наукових публікацій і професійних аналітичних матеріалів. Це свідчить про посилення інтересу до трансформацій, які ШІ-технології спричиняють у сферах навчання, викладання та освітнього менеджменту. У фокусі досліджень найчастіше перебувають можливості штучного інтелекту щодо індивідуалізації освітнього процесу, автоматизації рутинних педагогічних завдань і демократизації доступу до освітніх ресурсів.

Перспективи застосування штучного інтелекту в освіті, його переваги та виклики розглянуто у статті Куцак Л. «Штучний інтелект у сучасній освіті: перспективи застосування та виклики». Авторка наголошує на можливостях персоналізації навчання, автоматизації оцінювання, використання інтелектуальних помічників і прокторингових систем (систем контролю за проведенням онлайн-іспитів та тестувань, що забезпечують ідентифікацію особи та дотримання академічної доброчесності). Водночас підкреслюються проблеми – цифрова нерівність, захист персональних даних, недостатня підготовка педагогів та відсутність чіткої нормативно-правової бази. Зроблено висновок, що ефективне впровадження ШІ потребує комплексної стратегії, яка включає розвиток інфраструктури, цифрової грамотності та етичних стандартів (Куцак, 2025: 27).

Проблема застосування штучного інтелекту в освіті висвітлена у статті Гриценчук О. «Використання штучного інтелекту в освіті: тенденції та перспективи в Україні та за кордоном». У роботі узагальнено український і зарубіжний досвід та показано, як ШІ поступово входить у навчальний процес.

Зокрема, йдеться про використання чат-ботів (електронних помічників для спілкування), «розумних» репетиторів, навчальних програм, що підлаштовуються під потреби учня, та онлайн-середовищ для вивчення матеріалу. Основні напрями розвитку авторка бачить у створенні більш індивідуального навчання, аналізі успішності учнів, автоматизації рутинних завдань учителя та пошуку нових методів викладання. Окремо наголошується на проблемах: етичні питання, захист персональних даних, низький рівень цифрових навичок педагогів і відсутність достатньої кількості методичних матеріалів. Практичне значення статті полягає у формулюванні порад і рекомендацій щодо подальшого використання штучного інтелекту в освіті та визначенні перспектив його розвитку в Україні та світі (Гриценчук, 2024: 152).

Нормативно-правові засади впровадження штучного інтелекту в Україні, зокрема положення «Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні» (2020) та участь держави у роботі Спеціального комітету з питань ШІ при Раді Європи, детально висвітлено у праці Алексеевої С. та Топузова О. «Можливості використання штучного інтелекту в освітньому процесі закладів середньої освіти в умовах воєнного стану». У статті наголошено на ключовій ролі освіти у розвитку штучного інтелекту, яка полягає насамперед у підготовці кваліфікованих кадрів, підвищенні рівня цифрової грамотності учнів та формуванні готовності педагогів до використання новітніх технологій у навчальному процесі. Автори підкреслюють, що використання інструментів штучного інтелекту створює широкі можливості для організації сучасного освітнього середовища, особливо в умовах воєнного стану. Серед таких можливостей названо індивідуалізацію навчання, автоматизацію освітніх та адміністративних процесів, застосування дистанційних форматів і цифрових платформ, гейміфікацію навчання, використання віртуальних наставників і чат-ботів (Топузов, Алексеева, 2024: 5).

Водночас питання застосування штучного інтелекту безпосередньо в шкільному курсі історії досі не отримало належного наукового осмислення в академічній літературі. Проте останнім часом з'являються поодинокі дослідження, які визначають потенціал ШІ у формуванні історичної компетентності учнів. У публікації «Штучний інтелект на уроках історії: нові можливості для навчання», розміщеній на освітньому порталі «Ранок», представлено практичні інструменти використання ШІ на уроках історії. Зокрема, охарактеризовано сервіси на основі штучного інтелекту для створення віртуальних екскурсій і генерації зображень для освітніх матеріалів (Штучний інтелект на уроках історії: нові можливості для навчання, 2024).

У статті «Штучний інтелект як прийом розвитку критичного мислення на уроках історії» розглянуто можливості інтеграції сучасних цифрових технологій у навчальний процес. Авторка, С. Кушнієрова, акцентує увагу на тому, що використання інструментів штучного інтелекту може виступати дієвим засобом розвитку критичного мислення учнів під час вивчення історії. Дослідження ґрунтується на практичному досвіді застосування ШІ у класі та включає опис конкретних дидактичних прийомів, серед яких: створення асоціативних малюнків, формування запитів для сторітелінгу та написання

академічного есе із застосуванням алгоритму його побудови (визначення теми, структурування та аргументація змісту (Кушнірова, 2024: 134).

Мета статті – проаналізувати сучасні цифрові сервіси на основі ШІ, що можуть бути застосовані у професійній діяльності вчителя історії; з'ясувати їх функціональні можливості, переваги та ризики; запропонувати методичні підходи до їх раціонального використання в умовах шкільної історичної освіти.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність вчителя історії передбачає систематичну підготовку освітніх матеріалів, відбір візуального контенту, планування занять і розробку завдань, що відповідають тематиці та рівню підготовки учнів. У цьому процесі цифрові платформи на основі штучного інтелекту можуть стати дієвим інструментом, який дозволяє підвищити ефективність і різноманітність освітнього процесу, а також адаптувати його до потреб конкретного класу.

Однак інтеграція ШІ-технологій у викладання історії потребує критичного осмислення. Згідно з аналізом функціональних можливостей сучасних ШІ-платформ, їхнє застосування може як підвищити якість освітнього процесу, так і створити нові педагогічні виклики.

ШІ-платформи, залежно від функціонального призначення, доцільно систематизувати на кілька основних категорій, кожна з яких виконує специфічні завдання. Насамперед варто виокремити мовні моделі, що працюють у форматі текстової взаємодії: вони застосовуються для створення конспектів, довідкових матеріалів, варіантів завдань, формулювання запитань до джерел. Значного поширення набули також інструменти для генерації зображень, які дозволяють продукувати ілюстрації до теми, реконструкції історичного середовища, візуальні супроводи до освітнього контенту. Окрему категорію становлять засоби для створення презентацій і навчального відео, що сприяють візуалізації навчального матеріалу та його подальшій трансформації у мультимедійні формати.

Також існує група цифрових рішень зі змішаним або нестандартним функціоналом, які складно однозначно класифікувати. Вони охоплюють різні напрями: розробку власного підпису, продукування музики, побудову інтелектуальних карт, формування хронологічних ліній, видалення фону із зображень тощо (Штучний інтелект. Інтернет на користь).

Часткове застосування ШІ-технологій характерне для низки Інтернет-платформ, які активно використовуються освітянами у професійній діяльності. У таких системах передбачено використання окремих алгоритмів штучного інтелекту, що виконують допоміжні завдання: виправлення помилок, переклад тексту, створення зображень, озвучення матеріалів. Прикладом є платформа Genially, яка, хоча й не є спеціалізованим ШІ-інструментом, містить низку функцій, що працюють на основі штучного інтелекту. Зокрема, це автоматичний переклад матеріалів, озвучування тексту, розробка тестових завдань.

Після попереднього окреслення основних груп цифрових платформ на основі штучного інтелекту, що застосовуються в освітній практиці, поглиблений розгляд доцільно розпочати з мовних моделей, які функціонують

у форматі текстової взаємодії. Саме ці інструменти стали найбільш доступними та поширеними серед педагогів завдяки здатності швидко продукувати, адаптувати й редагувати освітні матеріали, формулювати запитання, розробляти дидактичні завдання тощо. Найбільш відомим прикладом такої системи є ChatGPT (<https://chatgpt.com/>), який уже активно використовується вчителями як засіб підтримки освітнього процесу.

Аналіз функціональних можливостей ChatGPT у практиці шкільного викладання історії демонструє його використання для підготовки запитань до історичних джерел, розробки навчальних завдань, пояснення ключових понять, формулювання коротких підсумків і складання орієнтовного плану уроку. Однією з важливих переваг є здатність здійснювати пошук інформації в режимі реального часу, що дозволяє враховувати актуальні події або нові історичні інтерпретації.

Проте слід зважати на обмеження цього інструменту в контексті історичної освіти. Автоматично генерований історичний контент може містити неточності, анахронізми або спрощені інтерпретації складних історичних процесів, що потребує обов'язкової педагогічної верифікації.

Водночас технічний аналіз безкоштовної версії ChatGPT, що працює на базі мовної моделі GPT-4o, виявляє низку функціональних особливостей, які відрізняють її від платної. Хоча користувачі мають можливість завантажувати окремі файли (наприклад, текстові документи чи зображення), платформа не забезпечує повноцінного аналізу великих обсягів даних. Також обмеженими є функції генерації зображень, створення графіків, складного візуального оформлення матеріалів.

Критичним недоліком є можливі затримки у періоди підвищеного навантаження не лише під час створення зображень, а й при генерації текстів чи пошуку інформації в Інтернеті. Це пов'язано з обмеженнями доступу до обчислювальних ресурсів у безкоштовній версії, особливо коли система працює в пікові години. Такі технічні обмеження можуть негативно впливати на динаміку уроку та потребують попереднього планування альтернативних педагогічних стратегій.

Порівняльний аналіз функціональних можливостей платної версії ChatGPT дозволяє виокремити як переваги, так і обмеження. До ключових переваг належать швидкість обробки запитів, доступ до розширеного аналізу даних, можливість завантаження великих файлів, а також продукування зображень із гнучкими опціями налаштування композиції, кольорів, стилістики тощо. Такий функціонал відкриває нові можливості для підготовки візуального й дидактичного супроводу до уроків історії.

Водночас слід враховувати обмеження, пов'язані з використанням ШІ-технологій в історичній освіті. По-перше, автоматично згенерований контент може містити фактичні неточності, особливо щодо маловідомих історичних подій або суперечливих інтерпретацій. По-друге, надмірна залежність від ШІ-інструментів може призвести до зниження критичного мислення учнів і формування пасивного ставлення до пошуку інформації. По-третє, використання готових ШІ-рішень в освітньому процесі потребує ретельної

верифікації педагогом, що вимагає додаткових часових і професійних ресурсів.

Етичні аспекти інтеграції штучного інтелекту в освітній процес також потребують уваги. Зокрема, виникають питання щодо формування у учнів навичок самостійного критичного аналізу джерел, розвитку власного стилю письма та збереження академічної доброчесності. Крім того, використання ШІ-платформ у навчанні історії може призвести до уніфікації підходів до інтерпретації історичних подій, що суперечить принципам плюралістичного історичного мислення.

Водночас, як і у безкоштовній версії, у платній зберігається низка недоліків. Найсуттєвішою проблемою залишаються так звані «галюцинації» – система здатна вигадувати факти, неточно відтворювати дані або формулювати надто загальні твердження. Під час генерації зображень із текстовими елементами часто трапляються граматичні та орфографічні помилки, особливо при роботі з кирилицею: деякі літери можуть бути замінені латинськими або спотворені графічно.

Під час пошуку інформації про археологічні культури за допомогою ChatGPT виявляються характерні помилки у змістовому наповненні. Зокрема, сервіс іноді некоректно визначає археологічні періоди: наприклад, відносить культуру раннього залізного віку до бронзової доби або зміщує хронологічні межі. Також трапляються неточності у зазначенні територій поширення культур – вони подаються надто узагальнено або не відповідають сучасним науковим даним. Це засвідчує необхідність критичного осмислення результатів і постійної верифікації інформації з академічними джерелами.

Однак ChatGPT не є єдиним інструментом на основі мовних моделей, що використовується в освітній практиці. Серед альтернатив варто згадати Google Gemini (<https://gemini.google.com/?hl=uk>) – багатофункціональний ШІ-сервіс, створений компанією Google, який також пропонує широкий спектр можливостей для педагогічного застосування.

Обидва сервіси – ChatGPT і Google Gemini – мають спільну рису: вони генерують відповіді, що звучать переконливо, але можуть містити фактичні неточності або вигадані відомості. Це зумовлює необхідність обов'язкової перевірки створеної інформації, особливо в контексті освітніх матеріалів. Ефективність їхнього використання значною мірою залежить від умінь користувача критично оцінювати контент та адаптувати його до навчальних потреб. Однією з переваг є можливість створювати окремі чати для різних тем – це полегшує одночасну роботу з кількома освітніми запитамі, збереження попередніх відповідей та їхнє подальше опрацювання. Такий підхід сприяє кращій організації підготовки до уроків і систематизації матеріалів.

Сервіси на основі великих мовних моделей, зокрема ChatGPT і Google Gemini (<https://gemini.google.com/>), дають змогу імітувати діалог із історичними персонажами, відкриваючи нові можливості для аналізу мотивацій, рішень і поглядів визначних діячів минулого. Наприклад, учень може звернутися до змодельованого образу Богдана Хмельницького з питанням: «Чому ви підписали Переяславську угоду?» – і отримати відповідь, сформовану на підставі загальновідомих фактів та історичних інтерпретацій. Такий формат

сприяє глибшому розумінню особистостей, розвитку емпатії, критичного мислення та активізації пізнавального інтересу.

Серед сервісів, що спеціалізуються на генерації художніх текстів, привертає увагу Kazka.fun (<https://kazka.fun/>) – платформа, яка створює короткі казкові оповідання. Для перевірки її можливостей було обрано тематичну рубрику «Козаки» й сформовано запит на сюжет про Богдана Хмельницького. Сервіс згенерував казку з простим наративом і заголовним зображенням. Водночас візуальний супровід не відповідав змісту тексту, а можливості редагування текстового і графічного компонентів були відсутні. Важливо зазначити, що сервіс не розпізнає історичний статус персонажа: постать Хмельницького може бути зображеною як звичайного козака, а не гетьмана. Тому для досягнення адекватного результату необхідно чітко прописувати образ у запиті. Це знижує дидактичну цінність ресурсу і ускладнює його адаптацію до конкретних навчальних завдань.

Окрім мовних моделей, в освітній практиці активно застосовуються ІІІ-сервіси, призначені для генерації зображень. Вони дозволяють створювати ілюстрації до уроків, реконструювати історичне середовище, візуалізувати об'єкти культури або окремі сюжети. Завдяки цьому вчитель історії отримує розширений візуальний інструментарій, що особливо цінно за відсутності якісного демонстраційного матеріалу.

До прикладу, сервіси Microsoft Designer (<https://designer.microsoft.com/>) та Adobe Firefly (<https://www.adobe.com/ua>), які спеціалізуються на створенні зображень за допомогою ІІІ, були протестовані на відповідність результатів освітнім потребам. Зокрема, запити «карта України» та «Богдан Хмельницький – політик, полководець і дипломат, лідер національно-визвольної боротьби 1648–1657 рр.» дозволили оцінити рівень точності результатів. У першому випадку карта загалом відповідала сучасному адміністративно-територіальному устрою України, що дає змогу використовувати її в навчальному процесі. У другому – зображення виявилось малореалістичним: зовнішність персонажа не відповідала іконографічним джерелам, елементи одягу й озброєння були анахроністичними. Це свідчить про необхідність ретельної верифікації зображень перед їхнім використанням у викладанні, особливо під час вивчення персоналій і подій із достовірною джерельною базою.

Ще один напрям використання ІІІ – сервіси для створення презентацій і відеоконтенту. У процесі тестування було використано Fliki AI (<https://fliki.ai/>) і Gamma App (<https://gamma.app/uk>). Перший сервіс генерує відеопрезентації із закадровим текстом, візуальним супроводом і субтитрами – зручний формат для коротких вступних відео. Другий дозволяє створювати редаговані презентації у вигляді слайдів із текстом і зображеннями. Запити про Богдана Хмельницького засвідчили типову проблему: зображення, згенеровані автоматично, не відповідали історичним джерелам, а тексти були надто узагальненими й потребували доопрацювання для ефективного педагогічного використання.

Окрему увагу слід приділити спеціалізованим ІІІ-інструментам, що не входять до традиційних категорій (мовні моделі, генератори зображень, сервіси

презентацій). Вони поєднують елементи різних форматів або мають вузьку функціональну спрямованість, що також може бути корисним у роботі з історичним контентом.

Одним із таких цифрових інструментів є MyLens.AI (<https://mylens.ai/>) – сервіс, що дозволяє створювати інтелект-карти та хронологічні лінії, візуалізуючи основні напрями діяльності історичних постатей. Такий формат подання навчального матеріалу сприяє структуруванню знань і може ефективно використовуватися як на етапі пояснення нового матеріалу, так і під час підсумкового узагальнення теми. Проте функціональні можливості сервісу мають певні обмеження: зокрема, не передбачено редагування змісту окремих блоків, що ускладнює його адаптацію до конкретних освітніх потреб і знижує гнучкість у застосуванні.

Vidnoz.AI (<https://www.vidnoz.com/>) – приклад інноваційного інструмента, що надає можливість створювати анімовані портрети історичних персоналій на основі завантажених зображень. Вибране фото, наприклад зображення Богдана Хмельницького, інтегрується в анімаційний фрагмент із синхронізованим озвученням тексту, що перетворює статичне зображення на динамічний і візуально-емоційно виразний елемент. Для досягнення бажаного результату важливо використовувати якісні зображення з фронтальним положенням обличчя та чітко вираженими рисами. У випадку створення анімації із портретом Богдана Хмельницького було виявлено недоліки: зокрема, вуса частково перекривали рот, що спричиняло порушення синхронізації руху губ із закадровим озвученням і знижувало загальний рівень реалістичності ефекту. Такий формат представлення інформації може бути використаний як додатковий візуальний акцент у межах теми, однак потребує обережного застосування через умовність реконструкції історичних постатей і ризик спрощеного сприйняття їхнього образу.

У контексті впровадження технологій штучного інтелекту в освітній процес необхідно враховувати не лише аналіз функціональних характеристик окремих сервісів, але й нормативно-методичне забезпечення, що регулює їх використання у школах. Міністерство освіти і науки України у співпраці з Міністерством цифрової трансформації розробили інструктивно-методичні рекомендації щодо впровадження та використання технологій штучного інтелекту в закладах загальної середньої освіти.

Ці рекомендації створені на основі актуальних міжнародних практик і спрямовані на поширення принципів відповідального та етичного використання систем штучного інтелекту в галузі освіти. Документ охоплює ключові напрями впровадження штучного інтелекту в освітній процес, визначає основні засади етичної взаємодії з такими системами, розглядає організаційні аспекти їх інтегрування в роботу закладів освіти, а також зосереджується на необхідності розвитку відповідних навичок та знань у вчителів, що забезпечить ефективне застосування інноваційних технологій у навчанні (Інструктивно-методичні рекомендації щодо запровадження та використання технологій штучного інтелекту в закладах загальної середньої освіт, 2024).

Висновки. Таким чином, сервіси, створені на основі технологій штучного

інтелекту, відкривають нові можливості для професійної діяльності вчителів історії. Вони сприяють оперативному створенню навчального контенту, полегшують візуалізацію складних історичних процесів, урізноманітнюють форми подачі матеріалу, підвищують зацікавлення учнів і стимулюють їхню пізнавальну активність. За умови цілеспрямованого й педагогічно вмотивованого використання ці сервіси можуть також виступати інструментами розвитку в учнів аналітичного мислення, уміння інтерпретувати інформацію, формулювати запитання та робити аргументовані висновки.

Водночас широке впровадження ІІІ-ресурсів в освітній процес вимагає виваженого підходу. Окремі сервіси можуть містити фактичні неточності, відображати історичні події надто узагальнено або з акцентом на популяризацію замість достовірності. У зв'язку з цим особливої уваги потребує верифікація згенерованої інформації, а також усвідомлення обмежень окремих платформ щодо редагування контенту, що іноді ускладнює їх адаптацію до конкретного освітнього контексту.

Подальші дослідження у цій сфері можуть бути зосереджені на аналізі того, наскільки рекомендації, підготовлені Міністерством освіти і науки України спільно з Міністерством цифрової трансформації, відповідають актуальним викликам сучасної шкільної освіти, зокрема у сфері історичної гуманітаристики. Важливим напрямом є також розробка ефективних методичних підходів до використання ІІІ-сервісів безпосередньо в межах уроків історії. Це передбачає створення педагогічних сценаріїв, які охоплюватимуть усі етапи навчального заняття – від мотивації та актуалізації знань до організації самостійної діяльності учнів, роботи з історичними джерелами, інтерпретації подій та осмислення причинно-наслідкових зв'язків у межах вивчених тем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Гриценчук, 2024 – Гриценчук О. Використання штучного інтелекту в освіті: тенденції та перспективи в Україні та за кордоном. *Вісник кафедри ЮНЕСКО «Неперервна професійна освіта XXI століття»*. Випуск 10. 2024. С. 152–161.

Інструктивно-методичні рекомендації щодо запровадження та використання технологій штучного інтелекту в закладах загальної середньої освіти. *Міністерство освіти і науки України від травня 2024р.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/05/21/Instruktyvno.metodychni.rekomendatsiyi.shchodo.SHI.v.ZZSO-22.05.2024.pdf> (дата звернення: 12.05.2025)

Кронгауз, 2024 – Кронгауз В. «Практичний інтенсив: ІІІ на уроках історії». *YouTube-канал освітнього проєкту «На Урок»*. 2024 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=u6MzvAczqrI&t=2019s> (дата звернення: 10.04.2025)

Куцак, 2025 – Куцак Л. В. Штучний інтелект у сучасній освіті: перспективи застосування та виклики. *Збірник наукових праць «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми»*. № 74. 2025. С. 27–37.

Кушнерова, 2024 – Кушнерова С. В. Штучний інтелект як прийом розвитку критичного мислення на уроках історії. *Педагогічний вісник*. 2024. № 1 (61). С. 134–138.

Топузов, Алексєєва, 2024 – Топузов О., Алексєєва С. Можливості використання штучного інтелекту в освітньому процесі закладів середньої освіти в умовах воєнного стану. *Український педагогічний журнал*. №1. 2024. С. 5–11.

Штучний інтелект на уроках історії: нові можливості для навчання. Видавництво «Ранок». 2024. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ranok-portal.com.ua/publikatsii/shtuchnyj-intelekt-na-urokah-istoriyi-novi-mozhlyvosti-dlya-navchannya/> (дата звернення: 11.04.2025)

Штучний інтелект. Інтернет на користь. *Сайт методиста вищої категорії Науково-методичного центру*

REFERENCES

- Hrytsenchuk, 2024 – Hrytsenchuk O. Vykorystannia shtuchnoho intelektu v osviti: tendentsii ta perspektyvy v Ukraini ta za kordonom. [the use of artificial intelligence in education: trends and prospects in Ukraine and abroad]. Visnyk kafedry YuNESKO «Neperervna profesiina osvita KhKhI stolittia». № 10. 2024. S. 152–161 [in Ukrainian].
- Instruktyvno-metodychni rekomendatsii shchodo zaprovadzhennia ta vykorystannia tekhnolohii shtuchnoho intelektu v zakladakh zahalnoi serednoi osvity [Instructional and Methodological Guidelines for the Introduction and Use of Artificial Intelligence Technologies in General Secondary Education Institutions]. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy vid travnia 2024 r. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/05/21/Instruktyvno.metodychni.rekomendatsiyi.shchodo.SHI.v.ZZSO-22.05.2024.pdf> (accessed: 12.05.2025) [in Ukrainian].
- Kronhauz, 2024 – Kronhauz V. «Praktychnyi intensyv: ShI na urokakh istorii». [Practical Intensive: AI in History Lessons]/ YouTube-kanal osvitnoho proiektu «Na Urok». [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.youtube.com/watch?v=u6MzvAczqrI&t=2019s> (accessed: 10.04.2025) [in Ukrainian].
- Kutsak, 2025 – Kutsak L. V. Shtuchnyi intelekt u suchasni osviti: perspektyvy zastosuvannia ta vyklyky. [Artificial intelligence in modern education: application perspectives and challenges]. Zbirnyk naukovykh prats «Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy». № 74. 2025. S. 27–37 [in Ukrainian].
- Kushnierova, 2024 – Kushnierova S. V. Shtuchnyi intelekt yak pryiom rozvytku krytychnoho myslennia na urokakh istorii. [Artificial Intelligence as a Tool for Developing Critical Thinking in History Lessons]. Pedahohichni visnyk. 2024. № 1 (61). S. 134–138 [in Ukrainian].
- Topuzov, Aliksieieva, 2024 – Topuzov O., Aliksieieva S. Mozhlyvosti vykorystannia shtuchnoho intelektu v osvitnomu protsesi zakladiv serednoi osvity v umovakh voiennoho stanu [Possibilities of using artificial intelligence in the educational process of secondary education institutions under martial law]. Ukrainnyi pedahohichni zhurnal. №1. 2024. S. 5–11 [in Ukrainian].
- Shtuchnyi intelekt na urokakh istorii: novi mozhlyvosti dlia navchannia. [Artificial Intelligence in History Lessons: New Opportunities for Learning]. Vydavnytstvo «Ranok». 2024. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://ranok-portal.com.ua/publikatsii/shtuchnyj-intelekt-na-urokah-istoriyi-novi-mozhlyvosti-dlya-navchannya/> (accessed: 11.04.2025) [in Ukrainian].
- Shtuchnyi intelekt. [Artificial Intelligence]. Internet na koryst. Sait metodysta vyshchoi katehorii Naukovo-metodychnoho tsentru profesiino-tekhnicnoi osvity u Zaporizkii oblasti Osinoi Natali Anatoliivny. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://surl.li/zqijtg> (accessed: 14.04.2025) [in Ukrainian].

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА В ІСТОРІЇ

DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.344018

УДК 94(477)

Алла КИРИДОН,
orcid.org/ 0000-0003-4375-5350
доктор історичних наук, професор,
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»
(Україна, Київ)
akyrydon@ukr.net

БІОГРАФІКА ЦЕРКОВНИХ ДІЯЧІВ НОВІТНЬОГО ЧАСУ: ОПЕРАЦІЙНО-ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

У пропонованій науковій розвідці акцентовано увагу на біографістиці діячів церкви в Україні новітнього періоду як науковій проблемі. З проголошенням незалежності України спостерігається активізація загального інтересу до біографіки, піднесення її значення в інтелектуальному й духовному житті суспільства. Визнання сьогодні української біографіки та біографістики як об'єкту комплексного персонологічного дослідження національної історії та водночас посилення інтересу до історії релігії й церкви висуває з-поміж інших завдання створення наукових біографій церковних діячів. Окреслене актуалізує мету наукової розвідки: виявити операційно-пізнавальний потенціал біографічних досліджень в контексті антропологічного повороту, привернути увагу до необхідності вивчення біографіки (зокрема, біографій церковних діячів новітнього часу) з точки зору новітніх теоретико-методологічних підходів та оновленого джерельного корпусу.

Ключові слова: біографія, біографіка, просопографія, духовенство, церква, наукова проблема, методологія

Alla KYRYDON,
orcid.org/0000-0003-4375-5350
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Director of the State Scientific Institution
«Encyclopedic Publishing House»
(Ukraine, Kyiv)
akyrydon@ukr.net

BIOGRAPHICAL STUDIES OF MODERN-ERA CHURCH FIGURES: OPERATIONAL AND COGNITIVE POTENTIAL

The proposed scientific research focuses on the biographies of church figures in Ukraine of the modern period as a scientific problem. With the proclamation of Ukraine's independence, there has been an increase in general interest in biography, an increase in its importance in the intellectual and spiritual life of society. Today's recognition of Ukrainian biography and biographical studies as an object of comprehensive personological research of national history and at the same time the increasing interest in the history of religion and the church puts forward, among other tasks, the creation of scientific biographies of church figures. The above-mentioned actualizes the goal of scientific exploration: to identify the operational-cognitive potential of biographical research in the context of the anthropological turn, to draw attention to the need to study biography (in particular, biographies of church figures of modern times) from the point of view of the latest theoretical and methodological approaches and an updated source corpus. Biographical studies within the scope of the declared topic require the researcher not only to know the events of the biography, the education system, ideological influences, the system of professional traits, intellectual preferences, likes, and mentality of the figure, but also to be thoroughly familiar with the era, its worldview, the position of the Church and the status of the clergy, the cultural environment in which the personality was formed, etc. Prosopography significantly enriches research approaches, conceptual apparatus, and the horizon of conceptualizations in many of its disciplinary areas and subject areas.

Biographical studies require further theoretical research, as well as the development of methodological and

practical solutions. The study of the biographies of church figures, as one of the important components of this field, remains a relevant issue that requires applied development.

Therefore, scientific research focusing on the biographies of church figures must take a comprehensive approach in order to establish new scholarly guidelines in this area. Examining the clergy in a historical context, especially during the post-Soviet transformation of Ukraine, allows for a better understanding of how religious figures adapt to new conditions and how they shape and transmit new religious and cultural ideas within society. As a result, such research contributes not only to academic enrichment but also to the creation of new conceptual approaches to religious identity and its impact on Ukrainian society.

Keywords: *biography, biographical, prosopography, clergy, church, scientific problem, methodology*

Постановка проблеми. Модернізаційні процеси в історичній науці та відчутне зростання суспільного інтересу до біографічних досліджень, публікацій, просвітницьких акцій засобів масової інформації, присвячених видатним вітчизняним діячам вимагають чіткого розмежування наукового і політичного дискурсів, «деконструкції» усталених міфів і стереотипів, вивільнення гуманітарного знання від схематизму старих умоглядних підходів, пошуку нових домінант історичних досліджень. Після епохи «єдино-правильного» матеріалістичного розуміння історії все більше істориків концептуально переорієнтовуються на соціально-антропологічні аспекти розуміння історичного процесу, бо іноді за численними фактами, цифрами, теоріями і навіть критикою радянського минулого не помітно «маленької» людини (Кічера, 2016: 236). З проголошенням незалежності України спостерігається активізація загального інтересу до біографіки, піднесення її значення в інтелектуальному й духовному житті суспільства. Біографічне знання все більше виступає одним із головних рушіїв передачі колективної пам'яті, освоєння досвіду, осмислення, передачі і трансформації традицій, моральних приписів та ідеалів, об'єктом зацікавлень і простором та інструментом самопізнання, пошуку самих себе у нинішні «плинні часи» невизначеності і глобальних змін, у рухові історії з минулого у майбутнє, розбудови у собі своєрідного особистого, «приватного» світу історії і культури з власними суб'єктивними цінностями й самостійними оцінками (Попик, 2021: 9–10). В умовах повномасштабної агресії РФ проти України зростає увага дослідників до проблем біографіки та мікроісторії, які можуть стати підґрунтям як для узагальнень історичного досвіду становлення української нації, так і конкретизації досліджень історії окремих регіонів та суспільних верств. У контексті сучасних історіографічних практик постає необхідність персоніфікації історії, підготовки високоякісних біографічних видань. Одне з завдань вітчизняної біографіки полягає в увиразненні національної самобутності та утвердженні української біографічної традиції.

Зазначене обумовлює не лише особливий характер центрального, типового героя української біографіки, а й специфіку його «прочитання» (Попик, 2013: 344). Відтак, однією з важливих у науковому і суспільному плані проблем є «з'ясування місця, значення і характерних рис побутування історико-біографічної літератури в інтелектуальному і духовному житті сучасної України, масштабів її читання і особливостей сприйняття людьми різного віку, освітнього рівня, професій, політичних уподобань, жителями окремих частин нашої країни, представниками етнокультурних спільнот» (Історична біографіка, 2019: 255).

Визнання сьогодні української біографіки та біографістики як об'єкту

комплексного персонологічного дослідження національної історії та водночас посилення інтересу до історії релігії й церкви висуває з-поміж інших завдання створення наукових біографій церковних діячів.

Окреслене актуалізує мету наукової розвідки: виявити операційно-пізнавальний потенціал біографічних досліджень в контексті антропологічного повороту, привернути увагу до необхідності вивчення біографіки (зокрема, біографій церковних діячів новітнього часу) з точки зору новітніх теоретико-методологічних підходів та оновленого джерельного корпусу. Зазначена мета реалізується через низку завдань: окреслити основні проблеми в цій галузі, маркувати можливі варіанти удосконалення практик біографування, підкреслити значущість створення наукових біографій церковних діячів. Хронологічний діапазон пропонованої розвідки сфокусований переважно на періоді 1917–1930-х років. Отже, у пропонованій науковій розвідці акцентовано увагу на біографістиці діячів церкви в Україні новітнього періоду як науковій проблемі.

Аналіз досліджень. Підґрунтям для з'ясування операційно-пізнавального потенціалу маркованої проблеми послугувала доволі репрезентативна історіографічна база. За роки незалежності побачили світ численні наукові праці про замовчуваних раніше визначних діячів Української Церкви. Серед них монографії про першого митрополита Української автокефальної православної церкви Василя Липківського (1864–1937) (Зінченко, 1997; Зінченко, 2017), митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького (1865–1944) (Лещук, 2014; Королевський, 2014; Сергійчук, 2015), релігійного і політичного діяча Карпатської України Августина Волошина (1874–1945) (Басараб, 2011), священника УГКЦ, людину легендарної долі отця д-ра Йосифа Кладочного (1906–1994) (Шкраб'юк, 1995), біографічні нариси про військових капеланів УГКЦ XIX–XX ст. (Лицарі духа, 2018). Вийшла у світ книга патріарха-предстоятеля Української греко-католицької церкви Любомира Гузара «Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму» (Гузар, 2015). У біографічному довіднику «Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939)» І. Бухарева, В. Даниленко, В. Окіпнюк та І. Преловська подали довідки про 86 церковних діячів, які зазнали репресій органів радянської влади (Бухарева, Даниленко, Окіпнюк, 2011). Біографічні розвідки про представників Церкви подали С. Білокінь (Білокінь, 2008, 2004, 1991, 2007, 1993, 1992), А. Зінченко (Зінченко, 2003), А. Киридон (Киридон, 2003, 2005), І. Преловська (Преловська, 2000, 2007), Ю. Шаповал (Шаповал, 1998) та ін (Григорук, 2017; Пелехатий, 2001; Пилипів, 2018).

Новаторським став проєкт біографічного словника духовенства Станиславівської єпархії / Івано-Франківської митрополії УГКЦ (1885–2020) для розширення знань про місце та роль духовенства в національному русі та суспільному житті українців цього регіону, покликаний передусім сформувати деталізовані біограми священників цієї церковної одиниці, вписати їх в ширший контекст історичних процесів (Делятинський, Єгрешій, Маслій, Галян, 2022; Делятинський, Єгрешій, Маслій, Галян, Гресько, Саган, 2023; Делятинський, Єгрешій, Маслій, Галян, Гресько, Саган, 2024). Автори подають реконструкцію біограм греко-католицьких священників (зокрема, на літеру «А»), що

засвідчують їхню активну діяльність не тільки в церковно-релігійній, але й політичній, громадській, економічній і культурній сферах життя українського народу.

Виклад основного матеріалу. Біографіка як різновид наукового дослідження дозволяє зрозуміти постать на тлі епохи, з'ясувати формування й відображення ментальних рис діяча, відтворити засади його діяльності, етапи життєвого шляху, крім того дає можливість усвідомити процеси в середовищі життєдіяльності (у даному разі – краще осмислити події церковного життя). Відповідно створення біографій церковних діячів утворило б те культурологічне поле, де мікроісторія переростала б в макроісторію, де розгортався б гіпертекст в порядку: особа – суспільство – історія (за висловом історіографа І.І. Колесник).

Домінуючим напрямком біографіки окресленого культурологічного поля є реконструкція біограм діячів. Характерними особливостями наукових розвідок цієї категорії є послідовне відтворення етапів життєдіяльності або фрагментів життєвого шляху на основі впровадження до обігу нових документів. За видовою характеристикою виокремлюються статті ювілейного походження, які мають тенденційно-упереджене забарвлення з огляду на акцентуацію постаті діяча в конкретну епоху: як правило, до ювілеїв мають з'являтися публікації пієтетного спрямування або з позитивним висновочуванням. В Україні у свідомості багатьох поколінь утвердилася особлива типологія достойників нації, серед яких (з огляду на історичну обумовленість) бракувало імен діячів церкви новітнього часу. Складність наукових розвідок даного напрямку полягає в зміщенні акцентів у силу кон'юнктурності історичної науки та зміни національно-ідеологічних парадигм відповідно до характеру політичної влади.

Порушена проблема вимагає окреслення багатоаспектності проблемних питань, які умовно розділимо на кілька кластерів.

Першочергово (кластер перший) увиразнимо комплекс загальних теоретико-методологічних позицій, врахування яких необхідне при реконструкції біографій духовенства.

По-перше, в методологічному плані вимагають осмислення статус біографічного методу в соціально-гуманітарних науках, структура та особливості біографічного наративу, природа біографічної свідомості тощо. Біографія, як і будь-яка історія, є наративом, а наратив є засобом контекстуалізації та розуміння людської дії. Особливість наративізації біографій церковних діячів обумовлюється також змінами статусу різних соціальних груп, у нашому випадку – духовенства, священнослужителів, представників церкви.

По-друге, варто враховувати узалежнення характеру дослідження з автором наративу та культурно-історичним середовищем форматування наративу: будь-які пізнавальні здобутки людства, зокрема – щодо минулого, зумовлені суб'єктивними чинниками, які зростають на ґрунті культурного простору конкретної особистості у поєднанні з її індивідуальними психологічними властивостями. Людина «творить» знання, котрі можуть бути конвенціонально сприйняті або відкинуті іншими особистостями залежно від їхніх цільових установок і культурного поля. Іншими словами, наукові знання, як і дь-які інші, – лише результат певного інтелектуального компромісу, який

дозволяє конкретній спільноті формувати «соціальний організм». Уся історія – результат культурних компромісів, центрованих на особистості, яка запропонувала найкращі (оптимальні для даного часу і культури) умови такого компромісу. Але в жодному разі не можна скидати з рахунку того факту, що кожна особистість є носієм своїх, «пофарбованих» у суто індивідуальні кольори, знань і світогляду, котрі вона хоче (або не хоче) переказати (нав'язати) іншим (Зашкільняк, 2005: 29–30) (Зашкільняк, 2005). Історична інтерпретація відомих (і нових) історичних фактів є прямою функцією культурного поля історика, панівних чи обраних ним моделей бачення історії. Фаховість дослідника визначається потенціалом його ерудиції, спроможним залучити до інтерпретації найновіші (і найбільш конвенціональні) здобутки історичного мислення. Історіографічний процес є в кінцевому рахунку «інтелектуальною грою інтерпретацій», в якій рівень ерудиції визначає правила такої «гри» (Зашкільняк, 2005: 34) (Зашкільняк, 2005).

Отже, йдеться про постать дослідника та його культурну лабораторію, інтелектуальні пріоритети та характер дослідницьких практик: стиль наукового мислення, ментальність, тип історіописання, професійна поведінка, професійне позиціонування та преференції, конфесійна належність, ерудованість, креативність, незаангажованість (уникнення накладання авторських уподобань, прихильностей тощо). Теоретико-методологічний вимір висуває обов'язковість того, щоб автор наукової біографії церковного діяча був компетентним в галузі історико-релігійної проблематики.

По-третє, у соціально-культурному аспекті необхідно прояснити зв'язок біографії, індивідуального життя та соціально-історичного процесу, зміни статусу особистості в її взаємовідносинах із суспільством та соціальними групами, визначити, як, у яких формах виникає та підтримується соціальна комунікація, що розкриває життєву панораму, що робить її предметом суспільного інтересу, уваги та культурного формоутворення.

Біографічні студії у площині задекларованої теми вимагають від дослідника не лише знання подій з біографії, системи освіти, ідейних впливів, системи фахових рис, інтелектуальних преференцій, уподобань, ментальності діяча, а й ретельного знайомства з епохою, її світоглядними настановами, становищем Церкви й статусністю духовенства, культурним середовищем, у якому формувалася особистість тощо. Підкреслимо: «релігійна особистість» – це людина в сукупності її якостей, серед яких певне місце займають її релігійні властивості, здатність стати суб'єктом релігійної діяльності. Серед притаманних якостей – «релігійність», яку утворюють у свідомості відповідні уявлення, ідеї, віра, потреби, почуття, а в поведінці – відвідування храму, молитва, участь у богослужінні, вчинення релігійних обрядів, святкування релігійних свят, виконання треб тощо (Лазаренко, 2014). Отже, серед набору першочергових конструктів у релігійної особистості будуть створені під впливом її віри у трансцендентне, тих цінностей, норм конфесійних правил поведінки, які вона отримує від релігійної громади, сім'ї, духовної школи, парафії, монастиря, духовно-культурних центрів, засобів масової інформації тощо.

Таким чином, при реконструкції біографій служителів церкви варто

враховувати, що релігійна людина зіштовхується із соціальною реальністю у кількох площинах, щонайменше:

1) взаємодія з соціальними інститутами та організаціями;

2) релігійними установами та «домашньою групою» (індивід, вступаючи у світ, не одразу підпадає під вплив соціальних інститутів, а соціалізується спершу у колі сім'ї, родичів, друзів) (Лазаренко, 2014).

Звернемось до міркувань філософа та засновника соціологічної феноменології А. Шюца. Дослідник намагався осмислити соціальний світ у його суто людському бутті з уявленнями, мотивами і цілями індивідів, які діють у цьому світі. Філософ підкреслив, що для типізації об'єктів та оцінки соціальних дій кожен індивід використовує ту шкалу вимірювань, яка характерна для його «домашньої» групи, що має загальні конструкти першого порядку. Відповідно, особистість, що виховується у релігійній сім'ї, отримає знання про «священне», ті релігійні постулати, які притаманні її релігійній конфесії. Те саме він отримає ще через друзів, які часто також належать до однієї релігійної групи, та у релігійних організаціях (Шюц, 1988). Отже, інтерсуб'єктивний світ однієї «домашньої» групи може істотно відрізнятися від інтерсуб'єктивного світу іншої. Відтак індивід із однієї соціальної групи («домашньої» групи) бачить об'єкти інакше, ніж людина з іншої соціальної групи. Саме завдяки інтерсуб'єктивності повсякденне знання і життя індивідів однієї групи відрізняється від інших. Так виникають відмінності між «Ми» – групою, в якій індивід відчуває себе як вдома і «Вони» – групою (інша група, в якій складно зрозуміти конструкти першого порядку її членів, через що виникають побоювання і недовіра). У соціології відмінності між «Ми»-групою і «Вони»-групою трактуються як відмінності між внутрішньогруповими і міжгруповими відносинами. Вивчення пари протилежних відносин дозволяє спостерігати «перерви поступовості» в соціальній реальності, порівнювати різні самоті. Як зауважує А. Шюц: при переході індивіда з однієї соціальної групи в іншу йому неминуче доводиться поставати не тільки перед іншим соціокультурним порядком але й із тим, що члени нової групи керуються своїми знаннями, мають свою, специфічну шкалу вимірювання значень і соціальних об'єктів. Для «прибульця» можуть виникати і проблемні ситуації, і навіть катаклізми (Лазаренко, 2014). Ці міркування особливо важливі для аналізу зміни статусності духовенства в перші десятиліття утвердження радянської влади та подальші періоди.

По-четверте, суттєво збагачує дослідницькі підходи, понятійний апарат, горизонт концептуалізацій у багатьох її дисциплінарних сферах і предметних галузях – просопографія, яка виникла на перетині різних галузей і дисциплін соціогуманітарного знання (історії, антропології, соціології, демографії, культурології, психології, генеалогії). Нині просопографію (від грец. πρόσωπον – обличчя, особа та γράφω – пишу) більшість науковців розуміють як спеціальну історичну дисципліну, що вивчає весь комплекс джерел біографічного та іншого особистісного характеру: зовнішність, індивідуальні риси та якості, соціальне та етнічне походження, родинні зв'язки, кар'єру, різноманітні життєві обставини, – і, застосовуючи їх, створює портрети окремих осіб чи груп, об'єднаних за певними

спільними критеріями (споріднення, професія, соціальне чи етнічне походження, конфесійна належність тощо), для реконструкції минулого як історії людей (Томазов, 2012; Дашкевич, 2011; Мировець, Старовойтенко, 2008; Старовойтенко, 2008). Як зазначила Н. Яковенко: завдання просопографії: «Відтворюючи типову групу представників суспільства в той чи інший період і в певному середовищі, просопографія детально досліджує їхнє майнове становище, заняття, кар'єру, стиль поведінки, групову психологію тощо і на цій основі робить загальні висновки про даний соціум» (Яковенко, 1993).

Кластер другий фокусований на біографії духовенства у царині задекларованої проблеми хронологічного діпазону 1917–1930-х років.

По-перше, ґрунтовного аналізу потребує власне сама обрана для вивчення постать: поле її професійної діяльності, конфесійна належність, місце в церковно-ієрархічній структурі, відмова від вибіркового подання (цензурування) фактів життєдіяльності, комунікативність тощо. При створенні біографії важливим є конструювання не мозаїчної, а цілісної картини. З огляду на це постає необхідність вивчення усіх етапів життєдіяльності того чи іншого церковного діяча. Потребують переосмислення портретні характеристики представників церкви безвідносно до конфесійної належності.

По друге, важливо наголосити на специфіці джерельної бази дослідження (репрезентативність джерельної бази, обсяг та характер віднайдених документів (які часто визначають характер наукової розвідки), адже подальше просування історичного знання завжди пов'язане з пошуком нових документальних джерел). При створенні біографій важливим елементом є фактографування.

Надзвичайну цінність для вивчення діяльності діячів церкви має комплекс документальних джерел, що відклався в архівних фондах установ, які діяли на терені України, та діловодні документи, які утворилися безпосередньо в результаті діяльності церкви. Однак проблема створення біографій церковних діячів новітнього періоду пов'язана здебільшого з браком джерел або їхньою фрагментарністю чи упередженою тенденційністю.

Існуючі джерела треба розглядати не як усталену та непорушну систему, а як постійно змінювану й динамічну сферу, адже наявні джерела не є достатньо вичерпними, й під час поглибленого дослідження й пошуку обсяг джерельного матеріалу значною мірою урізноманітнюється, можуть відкритися досі невідомі документи (таке налаштування дослідницької оптики уможливорює розширення джерельної бази для створення біографічних розвідок). Це особливо вагомо з огляду на неоднакову збереженість документального масиву різних церковних інститутцій, що суттєво позначається на реконструюванні біографій служителів церкви. Так, поки не виявлено архівного фонду, що компактно містив би документи Українського екзархату 1920-х – 1930-х років. Канцелярія Українського екзархату існувала у 1920-х рр. і була навіть офіційно зареєстрована органами влади, але проіснувала нетривалий час. Частково інформація про діяльність архієрейської канцелярії й особисто митрополита Михаїла (Єрмакова) віднайдена в різних архівосховищах м. Києва серед інших документів у різних справах, що ніколи не були віднесені до спецфондів, але й досі не складено реєстру з її документів. У фонді № 4648 ЦДАВО України в

складі зданої до архіву документації уповноваженого в справах релігії і церкви по УРСР збережено матеріали канцелярії Українського екзархату після 1944 р. до початку 1980-х років. Через істотні втрати документальних джерел поки складно детально уточнити хронологічні і територіальні межі діяльності церковних ієрархів у їхній святительській діяльності й у справі адміністративного керування епархіями в умовах руйнації синодального способу керування церковним життям, нового радянського адміністративного розподілу в УСРР, а також появи внаслідок обрання на Всеросійському Помісному Соборі 1917–1918 рр. Св. Патріарха Московського і всієї Росії як головного церковного очільника та ще й в умовах встановлення радянської влади спочатку в Росії, а потім і в Україні. Дотепер немає публікацій щодо джерел про юридичний статус Українського екзархату в складі Російської церкви як у часи його появи за Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Беллавіна) у 1921 р., так і в подальший період аж до його ліквідації в 1990 р. у зв'язку із проголошенням Української православної церкви і наданням їй Св. Патріархом Московським і всієї Руси Олексієм II відповідної Грамоти.

Водночас удоступнені структуровані й систематизовані документи Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, м. Київ, де є фонд № 3984 «Українська автокефальна церква. Відділ керівничий». Фонд містить значний обсяг матеріалу про діяльність Української автокефальної православної церкви та її діячів упродовж 1918–1929 рр. У цьому фонді збереглися документи церковних з'їздів автокефалістів, списки їх делегатів, особові справи священно- і церковнослужителів, постанови, матеріали до публікацій друкованого органу УАПЦ «Церква і життя», офіційні та приватні епістолярії й інші матеріали.

Особливу увагу всіх, хто цікавиться церковною історією та історією церкви новітньої доби в Україні та біографікою, завжди привертав увагу Галузевий державний архів Служби безпеки України, де в архівно-слідчих справах СБУ сконцентрований значний обсяг інформації про діяльність церковних діячів періоду існування радянської влади. З початку 1990-х рр. були здійснені дослідження нововідкритих архівно-кримінальних особових справ раніше засуджених і реабілітованих осіб, у т. ч. церковних діячів. Однак ці документи мають специфічний характер і потребують особливої методики наукових досліджень.

По-третє, складні процеси інституціоналізації релігійно-церковного життя 1917–1930 рр. упослідували строкатість деномінацій, переходи ієрархів з однієї церковної структури в іншу, зміну назв, характеристику діяльності тощо. Це стосується й питання уточнення титулів і церковного сану в контексті тодішньої церковно-політичної ситуації в підрадянській Україні. Дослідниця І. Преловська, наприклад, порушує питання: упродовж якого часу Антоній (Храповицький) (1863–1936) іменувався «Митрополит Київський і Галицький» після того, як він опинився наприкінці 1919 р. в еміграції і залишався там до самої смерті в м. Белграді (Югославія) у 1936 р.? Дослідниця звертає увагу, що в доповіді доцента Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету, м. Москва (РФ)

(далі – ПСТГУ) свящ. Олександра Мазиріна на конференції «Життя і діяльність митрополита Антонія (Храповицького)» у Свято-Троїцькій духовній семінарії в м. Джорданвілі (6–7 жовтня 2006 р.) повідомляється про відмову московського патріарха Тихона (Беллавіна) і його наступника священномученика митрополита Петра (Полянського) визнати звільнення митрополита Антонія (Храповицького), а також про офіційну заборону новопризначеному Екзархові архієпископові Михайлу (Єрмакову) іменувати себе «Митрополитом Київським і Галицьким». Цю ж тему автор розвинув у публікації про заміщення Київської кафедри в 1920-ті рр. У цьому ж ключі є інше повідомлення в книзі В. Косика про Російську церкву в Югославії у 1920-х–1940-х рр. Незважаючи на те, що автор намагався зібрати маловідомі дані про перебування митрополита Антонія (Храповицького) в еміграції, його наступника на Київській кафедрі Михайла (Єрмакова) він згадав тільки один раз, та й то в контексті заповіту митрополита Петра (Полянського) (Преловська, 2007).

По-четверте, реконструкція біографій представників церкви вимагає чіткого теоретико-методологічного підґрунтя, необхідного інструментарію та усталеного понятійно-категоріального апарату дослідження безпосередньо історико-релігійної проблематики. Відповідно постає необхідність вироблення сучасної методики, стратегії та тактики біографічних досліджень діячів церкви у контексті історико-релігійних досліджень.

По-п'яте, соціокультурне тло (подієва історія): а) вивчення постаті в конкретних умовах історичного періоду; б) врахування часу створення життєпису, тобто історичних умов написання біографії. При цьому варто враховувати характер політичного режиму та особливості суспільно-політичної атмосфери в державі, оскільки існує залежність зміни національних пріоритетів та інтерпретації подій від характеру внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників.

По-шосте, при реконструкції біографій церковних діячів особливої уваги потребує розуміння дихотомії світського та релігійного. Конструюючи власний соціальний світ, релігійна особа, з одного боку, орієнтується на світські норми, приписи та інтеракцію, а з іншого – включена у світ релігійних канонів та установок і взаємодіє із специфічною соціальною групою – релігійною громадою. Проблема полягає в тому, яким чином і наскільки глибоко вкорінюються елементи одного чи другого знання у життєвий світ, і за рахунок чого відбувається цей процес. Релігійний життєвий світ вірян є сферою інтерсуб'єктивної реальності, яка формується релігійним досвідом і задає релігійні патерни нормативного благочестя («благочестивої» поведінки) та «канонічної» свідомості. Концепція життєвого світу також дозволяє розглядати релігійність та повсякденність як соціальні сутності одного порядку.

Висновки. Відповідно до особливостей історико-релігієзнавчого напряму досліджень, біографування в цій науковій галузі потребує врахування низки об'єктивних властивостей організації наукової роботи, зокрема особистих світоглядних підходів дослідників, методів досліджень, спеціального інструментарію тощо. При реконструкції біографій церковних діячів слід враховувати:

- а) часовий простір дослідження (соціально-політичний і економічний розвиток, стан суспільства;
- б) умови розвитку історичної науки (самостійність, незаангажованість, неупередженість), існування чи відсутність певних стереотипів мислення;
- в) культурну лабораторію історика, інтелектуальні пріоритети та характер дослідницьких практик;
- г) мету дослідження;
- д) репрезентативність джерельної бази;
- е) конфесійну належність;
- є) позиціювання церковного діяча в світському середовищі та в контексті епохи;
- г) його ментальні характеристики;
- д) мотивація дій та вчинків;
- е) вплив соціально-політичного розвитку суспільства на характер та діяльність діяча тощо.

Таким чином, біографіка потребує подальших теоретичних досліджень, пошуку методичних і практичних рішень. Вивчення біографій церковних діячів, як один з важливих складників цієї галузі, залишається актуальною проблемою, що потребує прикладної розробки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Басараб, 2011 - Басараб В. Дві постаті з історії української церкви: Андрей Шептицький і Августин Волошин [Текст]. Ужгород : Говерла, 2011. 210 с.
- Бухарева, Даниленко, Окіпнюк та ін., 2011 - Бухарева І. В., Даниленко В. М., Окіпнюк В. М., Преловська І. М. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біогр. довід. Київ: «Смолоскип», 2011. 182 с.
- Білокінь, 2008 - Білокінь С. О.Анатолій Жураковський і київські йосифляни: Документальне дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 117 с.
- Білокінь, 2004 - Білокінь С. Загибель о.Александра Глаголева: Спостереження джерелознавця. *Лаврський альманах*. Вип. 12. Київ, 2004. С.43–45.
- Білокінь, 1991а - Білокінь С. Пам'яті останнього архієпископа УАПЦ 1921 року. *Вісті з України*. 1991. червень. № 25 (1679).
- Білокінь, 1991б - Білокінь С. Жив поруч з нами... *Літературна Україна*. 1991. 27 червня. № 26 (4435).
- Білокінь, 2007 - Білокінь С. Київські ієрархи. *Енциклопедія історії України*. Т.4: Ка-Ком. К.: Наук. думка, 2007. С. 274-278.
- Білокінь, 1993 - Білокінь С. Розстрільна справа архієпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського. *Розбудова держави*. 1993. № 3(10). С. 37– 51.
- Білокінь, 1992 - Білокінь С. Смерть митрополита Липківського. *Людина і світ*. 1992. № 4. С. 27–34.
- Григорук, 2017 – Григорук М. Сильний Божий Духом. Історико-біографічний нарис про життя о. д-ра Авксентія Бойчука. Жовква : Місіонер, 2017. 256 с.
- Гузар, 2015 – Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Вид. 2-е. Жовква : Місіонер, 2015. 495 с.
- Дашкевич, 2011 – Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Упоряд. А. Гречило, М. Капраль, А. Фелонюк. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 238–244.
- Делятинський, Єгрешій, Маслій, Галян, 2022 – Делятинський Р., Єгрешій О., Маслій О., Галян Т. Біографічний словник духовенства Станиславівської (Івано-Франківської) єпархії – митрополії Української Греко-Католицької Церкви (1885–2020): обґрунтування наукового проекту та перші біограми на літеру «А», частина 1: Абрисовський Йосиф (1835–1916), Абрисовський Омелян (1864–1928), Авдиківич Теодозій (1854–1887), Авдиківський (Авдиківич) Аполлоній (1815–1889). *Добрий Пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого УГКЦ. Богослов'я. Філософія*. Історія. 2022. Вип. 17. С. 209–246. DOI: <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2022.17.16>
- Делятинський, Єгрешій, Маслій, Галян, Гресько, Саган, 2023 – Делятинський Р., Єгрешій О., Маслій О., Галян Т., Гресько А., Саган Р. Біографічний словник духовенства Станиславівської (Івано-Франківської) єпархії – митрополії Української Греко-Католицької Церкви (1885–2020). Част. 2: Методологія і методика дослідження.

- Біограми на літеру «А», вип. 2). *Добрий Пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого. Богослов'я. Філософія. Історія*. 2023. Вип. 18. С. 183–312. DOI: <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2023.18.16>
- Делятинський, Єгрешій, Маслій, Галян, Гресько, 2024 – Делятинський Р., Єгрешій О., Маслій О., Галян Т., Гресько А. Біографічний словник духовенства Станиславівської (Івано-Франківської) єпархії – митрополії Української Греко-Католицької Церкви (1885–2020). Частина 3: Біограми на літеру «А». Вип. 3. *Добрий Пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого. Богослов'я. Філософія. Історія*. 2024. Вип. 19. С. 176–190. DOI: <https://doi.org/10.52761/3041-1777.2024.19.2.16>
- Зашкільняк, 2005 – Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування). *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки* / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 28–35.
- Зінченко, 1997 – Зінченко А. Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ : Вид-во «Дніпро», 1997. 424 с.
- Зінченко, 2017 – Зінченко А. Л. Життя і служіння митрополита Василя Липківського. Київ : Дуліби, 2017. 335 с.
- Зінченко, 2003 – Зінченко А. Ієрархи Української Церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. Київ : Укр. видавнича спілка, 2003. 156 с.
- Історична біографіка в Україні, 2019 – Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи: колективна монографія / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського; редкол.: В. І. Попик (голов. ред.) та ін. Київ : НБУВ, 2019. 364 с.
- Киридон, 2003 – Киридон А. М. Поборник Українського православ'я. Парфеній Левицький (до 145-річчя з дня народження). *Полтавські єпархіальні відомості*. 2003. Число 9. С. 94–115.
- Киридон, 2005 – Киридон А. М. «Це служіння для мене є внутрішнє покликання...» (Архієпископ Володимир Самборський. 1882–1937). *Історична пам'ять: наук. зб. Полтава : АСМІ, 2005. № 1–2. С. 25–35.*
- Кічера, 2016 – Кічера В. Олександр Стойка – «єпископ бідних»: соціальне пастирство владики очима міжвоєнної греко-католицької періодики. *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії*. 2016. Вип. 5. С. 236–258.
- Королевський, 2014 – Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944). Львів : Свічадо, 2014. 489 с.
- Лазаренко, 2014 – Лазаренко І. С. Механізми створення та організації знання здорового глузду релігійною особистістю. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2014. Вип. 2 (22). С. 80–84.
- Лещук, 2014 – Лещук І. Митрополит Андрей Шептицький. Львів, 2014. 172 с.
- Лицарі духа, 2018 – Лицарі духа: військове капеланство УГКЦ XIX–XX століть у біографіях / Департамент військ. капеланства Патріаршої курії УГКЦ; упоряд. о. Михайло Забанджала. Львів : Свічадо, 2018. 310 с.
- Миронець, Старовойтенко, 2008 – Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія. // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. Київ : Либідь, 2008. С. 424–431.
- Пелехатий, 2001 – Пелехатий І. Блаженний мученик Симеон Лукач (1893–1964): Життя мученика, смерть і прослава. *Нова Зоря*. 2001. Ч. 41. С. 5.
- Пилипів, Делятинський, Балій, 2018 – Пилипів І., Делятинський Р., Балій Н. Отець Лев-Микола Бурнадз (1896–1947): штрихи до портрета. *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2018. Ч. 31. С. 152–161. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.31.152-161>
- Попик, 2021 – Попик В. І. Біографіка: феномен культури і науки, інформаційний ресурс суспільства: монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2021. 528 с.
- Попик, 2013 – Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку: монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2013. 520 с.
- Преловська, 2000 – Преловська І. М. Благовісник УАПЦ. В. М. Чеховський (1876–1938) (біографічна довідка). *Бористен*. 2000. № 12 (114). С. 17–18.
- Преловська, 2007 – Преловська І. Дослідження біографії екзарха Михайла (Єрмакова): методологічні аспекти вивчення життєписів діячів Православної церкви в Україні. *Лаврський альманах*. Київ, 2007. Вип. 17. С. 118–128.
- Преловська, б. р. – Преловська І. До 80-ї річниці з дня упокоєння Екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова) (1862–1929) (рукопис).
- Сергійчук, 2015 – Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. Вишгород, 2015. 440 с. (Серія «Українські державники»).
- Старовойтенко, 2008 – Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень. *Українська біографістика*. 2008. № 4. С. 50–66.
- Томазов, 2012 – Томазов В. Просопографія. // *Енциклопедія історії України* / Гол. ред. В. Смолій. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 40–41.
- Пелехатий, 2010 – Пелехатий І. (упоряд.). Через терни – до зірок: Життя, мученицька смерть і прослава Блаженного Мученика Симеона Лукача. Івано-Франківськ: *Нова Зоря*, 2010. 368 с.
- Шаповал, 1998 – Шаповал Ю. Один із соловецької когорти. Справа священика УАПЦ Володимира Хуторянського на тлі сталінського терору. *Людина і світ*. 1998. № 1. С. 13–19.

- Шкраб'юк, 1995 – Шкраб'юк П. Виноградник Господній: історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного. Львів : Вид. Отців Василян «Місіонер», 1995. 280 с.
- Шюц, 1988 – Шюц А. Структура повсякденного мислення. *Социологические исследования*. 1988. № 2. С. 129–137.
- Шюц і Лукман, 2004 – Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту. Київ : Український центр духовної культури, 2004. 560 с.
- Яковенко, 1993 – Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ : Наукова думка, 1993.

REFERENCES

- Basarab, 2011 – Basarab V. Dvi postati z istorii ukrainskoi tserkvy: Andrei Sheptytskyi i Avhustyn Voloshyn [Two figures in the history of the Ukrainian Church: Andrey Sheptytsky and Avgustin Voloshyn]. Uzhhorod: Hoverla, 2011. 210 s. [in Ukrainian].
- Bukharieva, Danylenko, Okipniuk, Prelovskaya, 2011 – Bukharieva I. V., Danylenko V. M., Okipniuk V. M., Prelovskaya I. M. Represovani diiachi Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy (1921–1939): bihrafichnyi dovidnyk [Repressed figures of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1939): biographical reference book]. Kyiv: Smoloskyp, 2011. 182 s. [in Ukrainian].
- Bilokin, 2008 – Bilokin S. O. Anatolii Zhurakovskiy i kyivski yosyfliany: Dokumentalne doslidzhennia [Anatolii Zhurakovskiy and the Kyiv Josephites: Documentary research]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. 117 s. [in Ukrainian].
- Bilokin, 2004 – Bilokin S. Zahybel o. Aleksandra Hlaholeva: Sposterezhennia dzhereloznavtsia [The death of Father Oleksandr Hlaholev: Observations of a source researcher]. *Lavrskiy almanakh*, Vyp. 12. Kyiv, 2004. S. 43–45 [in Ukrainian].
- Bilokin, 1991a – Bilokin S. Pamiati ostannoho arkhiiiepyskopa UAPTs 1921 roku [In memory of the last archbishop of the UAOC of 1921]. *Visti z Ukrainy*. 1991. No. 25 (1679) [in Ukrainian].
- Bilokin, 1991b – Bilokin S. Zhyv poruch z namy... [He lived beside us...]. *Literaturna Ukraina*. 1991. 27 chervnia. No. 26 (4435) [in Ukrainian].
- Bilokin, 2007 – Bilokin S. Kyivski iierarkhy [Kyiv hierarchs]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 4: Ka–Kom. Kyiv: Naukova dumka, 2007. S. 274–278 [in Ukrainian].
- Bilokin, 1993 – Bilokin S. Rozstrilna sprava arkhiiiepyskopa UAPTs Volodymyra Samborskoho ta Yuriia Mikhnovskoho [The execution case of UAOC archbishops Volodymyr Samborskyi and Yuri Mikhnovskyi]. *Rozbudova derzhavy*. 1993. No. 3(10). S. 37–51 [in Ukrainian].
- Bilokin, 1992 – Bilokin S. Smert mytropolyta Lypkivskoho [The death of Metropolitan Lypkivskyi]. *Liudyna i svit*. 1992. No. 4. S. 27–34 [in Ukrainian].
- Hryhoruk, 2017 – Hryhoruk M. Sylnyi Bozhyi Dukhom. Istoryko-biografichnyi narys pro zhyttia o. d-ra Avksentiia Boichuka [Strong in the Spirit of God. Historical and biographical essay on the life of Fr. Dr. Avksentii Boichuk]. Zhovkva: Misioner, 2017. 256 s. [in Ukrainian].
- Huzar, 2015 – Huzar Liubomyr. Andrei Sheptytskyi mytropolyt Halytskyi (1901–1944) – provisnyk ekumenizmu [Andrey Sheptytsky, Metropolitan of Halych (1901–1944) – a forerunner of ecumenism]. 2nd ed. Zhovkva: Misioner, 2015. 495 s. [in Ukrainian].
- Dashkevych, 2011 – Dashkevych Ya. Maisternia istoryka: Dzhereloznavstvo ta spetsialni istorichni dystsypliny [The historian's workshop: Source studies and special historical disciplines] / Comp. A. Hrechilo, M. Kapral, A. Feloniuk. Lviv: Literaturna ahentsiia "Piramida", 2011. S. 238–244 [in Ukrainian].
- Deliatynskiy, Yehreshii, Maslii, Halian, 2022 – Deliatynskiy R., Yehreshii O., Maslii O., Halian T. Biografichnyi slovnyk dukhovenstva Stanyslavivskoi (Ivano-Frankivskoi) yeparkhii–mytropolii Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy (1885–2020): chastyna 1. [Biographical dictionary of the clergy of the Stanislaviv (Ivano-Frankivsk) eparchy–metropolis of the UGCC (1885–2020): Part 1]. Dobryi Pastyr: *Naukovyi visnyk Ivano-Frankivskoi akademii Ivana Zolotoustoho. Bohoslov'ia. Filosofiia. Istoriiia*. 2022. Vyp. 17. S. 209–246. DOI: <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2022.17.16> [in Ukrainian].
- Deliatynskiy, Yehreshii, Maslii, Halian, Hresko, Sahan, 2023 – Deliatynskiy R., Yehreshii O., Maslii O., Halian T., Hresko A., Sahan R. Biografichnyi slovnyk dukhovenstva Stanyslavivskoi (Ivano-Frankivskoi) yeparkhii–mytropolii Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy (1885–2020): chastyna 2. [Biographical dictionary of the clergy... Part 2]. Dobryi Pastyr: *Naukovyi visnyk Ivano-Frankivskoi akademii Ivana Zolotoustoho. Bohoslov'ia. Filosofiia. Istoriiia*. 2023. Vyp. 18. S. 183–312. DOI: <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2023.18.16> [in Ukrainian].
- Deliatynskiy, Yehreshii, Maslii, Halian, Hresko, 2024 – Deliatynskiy R., Yehreshii O., Maslii O., Halian T., Hresko A. Biografichnyi slovnyk dukhovenstva Stanyslavivskoi (Ivano-Frankivskoi) yeparkhii–mytropolii Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy (1885–2020): chastyna 3. [Biographical dictionary of the clergy... Part 3]. Dobryi Pastyr: *Naukovyi visnyk Ivano-Frankivskoi akademii Ivana Zolotoustoho. Bohoslov'ia. Filosofiia. Istoriiia*. 2024. Vyp. 19. S. 176–190. <https://doi.org/10.52761/3041-1777.2024.19.2.16> [in Ukrainian].
- Zashkilniak, – Zashkilniak L. Intelektualna istoriia: sprobа konventsii (deiakhi metodolohichni mirkuvannia) [Intellectual history: an attempt at convention (some methodological reflections)] // *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi...* [in Ukrainian].

- Zinchenko, 1997 – Zinchenko A. Vyzvolytysia viroui: Zhyttia i diiannia mytropolity Vasylia Lypkivskoho [To Be Liberated by Faith: Life and Deeds of Metropolitan Vasyl Lypkivskyi]. Kyiv: Vyd-vo «Dnipro», 1997. 424 s. [in Ukrainian].
- Zinchenko, 2017 – Zinchenko A. L. Zhyttia i sluzhinnia mytropolity Vasylia Lypkivskoho [Life and Ministry of Metropolitan Vasyl Lypkivskyi]. Kyiv: Duliby, 2017. 335 s. [in Ukrainian].
- Zinchenko, 2003 – Zinchenko A. Hierarkhy Ukrainskoi Tserkvy: mytropolyt Mykola Boretskyi, arkhiepyskop Kostiantyn Krotevych, mytropolyt Ivan Pavlovskyi [Hierarchs of the Ukrainian Church: Metropolitan Mykola Boretskyi, Archbishop Kostiantyn Krotevych, Metropolitan Ivan Pavlovskyi]. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2003. 156 s. [in Ukrainian].
- Istorychna biohrafika v Ukraini, 2019 – Istorychna biohrafika v Ukraini: problemy, zavdannia i perspektyvy rozvytku doslidzhen, vydavnychoi ta informatsiinoi roboty [Historical Biography Studies in Ukraine: Problems, Tasks and Prospects of Development of Research, Publishing and Information Work] / NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho; redkol.: V. I. Popyk (holov. red.) ta in. Kyiv: NBUV, 2019. 364 s. [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2003 – Kyrydon A. M. Pobornyk Ukrainskoho pravoslav'ia. Parfenii Levytskyi (do 145-richchia z dnia narodzhennia) [Defender of Ukrainian Orthodoxy. Parfenii Levytskyi (to the 145th anniversary of his birth)]. *Poltavski yeparkhialni vidomosti*, 2003, ch. 9, s. 94–115 [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2005 – Kyrydon A. M. «Tse sluzhinnia dla mene ye vnutrishnie poklykannia...» (Arkhiepyskop Volodymyr Samborskyi. 1882–1937) [«This service is my inner calling...» (Archbishop Volodymyr Samborskyi. 1882–1937)]. *Istorychna pam'iat'*, nauk. zb. Poltava: ASMI, 2005, №1–2, s. 25–35 [in Ukrainian].
- Kichera, 2016 – Kichera V. Oleksandr Stoika – «iepyskop bidnykh»: sotsialne pastyrstvo vладыky ochyma mizhvoiennoi hreko-katolytskoi periodyky [Oleksandr Stoika – «Bishop of the Poor»: The Bishop's Social Pastorship through the Eyes of Interwar Greek-Catholic Periodicals]. *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istorychno-relihiini studii*, 2016, vyp. 5, s. 236–258 [in Ukrainian].
- Korolevskyi, 2014 – Korolevskyi K. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi (1865–1944) [Metropolitan Andrey Sheptytsky (1865–1944)]. Lviv: Svichado, 2014. 489 s. [in Ukrainian].
- Lazarenko, 2014 – Lazarenko I. S. Mekhanizmy stvorennia ta orhanizatsii znannia zdorovoho hluzdu relihiinoiu osobystistiu [Mechanisms of Creation and Organization of Common-Sense Knowledge by a Religious Personality]. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, vyp. 2(22), 2014, s. 80–84 [in Ukrainian].
- Leshchuk, 2014 – Leshchuk I. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi [Metropolitan Andrey Sheptytsky]. Lviv, 2014. 172 s. [in Ukrainian].
- Lyzari dukha, 2018 – Lyzari dukha: viiskove kapelanstvo UHKTs XIX–XX stolit u biohrafiakh [Knights of the Spirit: Military Chaplaincy of the UGCC in the 19th–20th Centuries in Biographies] / Departament viiskovoho kapelanstva Patriarshoi kurii UHKTs; upor. o. Mykhailo Zabandzhal. Lviv: Svichado, 2018. 310 s. [in Ukrainian].
- Myronets, 2008 – Myronets N., Starovoitenko I. Prosopohrafiia [Prosopography] // Spetsialni istorychni dystsypliny: dovidnyk. Kyiv: Lybid, 2008, s. 424–431 [in Ukrainian].
- Pelekhatyi, 2001 – Pelekhatyi I. Blazhennyi muchenyk Symeon Lukach (1893–1964): Zhyttia muchenyka, smert i proslava [Blessed Martyr Symeon Lukach (1893–1964): Life, Death, and Glorification]. *Nova Zoria*, 2001, ch. 41, s. 5 [in Ukrainian].
- Pylypiv, 2018 – Pylypiv I., Deliatynskyi R., Balii N. Otets Lev-Mykola Burnadz (1896–1947): shtrykhy do portreta [Father Lev-Mykola Burnadz (1896–1947): Sketches to the Portrait]. *Halychyna, nauk. i kulturno-prosvit. kraieznavchyi chasopys*, 2018, ch. 31, s. 152–161. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.31.152-161> [in Ukrainian].
- Popyk, 2021 – Popyk V. I. Biohrafika: fenomen kultury i nauky, informatsiinyi resurs suspilstva [Biography Studies: Phenomenon of Culture and Science, Information Resource of Society]. Kyiv: Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, 2021. 528 s. [in Ukrainian].
- Popyk, 2013 – Popyk V. I. Resursy dovidkovoi biohrafichnoi informatsii: istorychnyi dosvid formuvannia, suchasnyi stan, problemy ta perspektyvy rozvytku [Resources of Reference Biographical Information: Historical Experience, Current State, Problems and Prospects]. Kyiv: Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, 2013. 520 s. [in Ukrainian].
- Prelovskia, 2000 – Prelovskia I. M. Blahovisnyk UAPTs. V. M. Chekhovskiy (1876–1938) [Herald of UAOC. V. M. Chekhovskiy (1876–1938)]. *Borysten*, 2000, №12(114), s. 17–18 [in Ukrainian].
- Prelovskia, 2007 – Prelovskia I. Doslidzhennia biohrafi ekzarkha Mykhaila (Yermakova): metodolohichni aspekty vyvchennia zhyttiepysiv diiachiv Pravoslavnoi tserkvy v Ukraini [Study of the Biography of Exarch Mykhail (Yermakov): Methodological Aspects of Studying Biographies of Orthodox Church Figures in Ukraine]. *Lavrskyi almanakh*, Kyiv, 2007, vyp. 17, s. 118–128 [in Ukrainian].
- Prelovskia, rukopys – Prelovskia I. Do 80-yi richnyi z dnia upokoiennia Ekzarkha Ukrainy mytropolity Mykhaila (Yermakova) (1862–1929) [To the 80th Anniversary of the Repose of the Exarch of Ukraine Metropolitan Mykhail (Yermakov)] (manuscript) [in Ukrainian].
- Serhiichuk, 2015 – Serhiichuk V. Ukrainski derzhavnyky: Andrei Sheptytskyi [Ukrainian Statesmen: Andrey Sheptytsky]. Vyshhorod, 2015. 440 s. (Serii «Ukrainski derzhavnyky») [in Ukrainian].
- Starovoitenko, 2008 – Starovoitenko I. Prosopohrafichniy portret osobystosti u konteksti suchasnykh zavdan biohrafichnykh ta istorychnykh doslidzhen [Prosopographic Portrait of the Personality in the Context of Modern Biographical and Historical Research Tasks]. *Ukrainska biohrafistyka*, 2008, №4, s. 50–66. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2008_4_4 [in Ukrainian].
- Tomazov, 2012 – Tomazov V. Prosopohrafiia [Prosopography] // Entsyklopediia istorii Ukrainy / Hol. red. V. Smolii.

Kyiv: Naukova dumka, 2012, t. 9, s. 40–41 [in Ukrainian].

Cherez terny, 2010 – Cherez terny – do zirok: Zhyttia, muchenytska smert i proslava Blazh. muchenyka Symeona Lukacha [Through the Thorns to the Stars: Life, Martyrdom and Glorification of Blessed Martyr Symeon Lukach] / upor. o. I. Pelekhatyi. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria, 2010. 368 s. [in Ukrainian].

Shapoval, 1998 – Shapoval Yu. Odyn iz solovetskoi kohorty. Sprava sviashchenyka UAPTs Volodymyra Khutorianskoho na tli stalinskoho teroru [One of the Solovetsky Cohort: The Case of UAOC Priest Volodymyr Khutorianskyi in the Context of Stalinist Terror]. Liudyna i svit, 1998, №1, s. 13–19 [in Ukrainian].

Shkrabiuk, 1995 – Shkrabiuk P. Vynohradnyk Hospodnii: istoriia zhyttia o. d-ra Yosyfa Kladochnoho [The Lord's Vineyard: The Life Story of Father Dr. Yosyf Kladochnyi]. Lviv: Vyd. Ottziv Vasyliian «Misioner», 1995. 280 s. [in Ukrainian].

Shyuts, 1988 – Shyuts A. Struktura povsednevnogo myshleniia [The Structure of Everyday Thinking]. Sotsiologicheskie issledovaniia, 1988, №2, s. 129–137 [in Russian].

Shyuts & Lukman, 2004 – Shyuts A., Lukman T. Struktury zhyttiesvitu [The Structures of the Lifeworld]. Kyiv: Ukrainskyi tsentr dukhovnoi kultury, 2004. 560 s. [in Ukrainian].

Yakovenko, 1993 – Yakovenko N. Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII st. (Volyn i Tsentralna Ukraina) [The Ukrainian Nobility from the Late 14th to the Mid-17th Century (Volhynia and Central Ukraine)]. Kyiv: Naukova dumka, 1993 [in Ukrainian].

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.344020

УДК 94(3)(477)

Олексій ТРАЧУК,
orcid.org/0000-0003-3490-8626
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту українознавства
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Україна, Київ)
oleksakolo@gmail.com

ПЛЕМІННІ ГНІЗДА ПОСЕЛЕНЬ СХІДНОТШИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ XV–XII СТ. ДО Н. Е.

У цій статті наводяться результати аналізу соціальної організації праслов'ян доби бронзи на основі авторського методу родоплемінної географії. Закартографовано 73 гнізда поселень племен східнотшинецької культури, в тому числі 46 гнізд сосницької культури, локалізованих на території Полісся України і Білорусі. Узагальнюються результати досліджень, що приведені в ряді статей автора, з визначення географії поселень та родоплемінної структури праслов'ян від доби бронзи до середньовіччя. Факти безперервності заселення Українського Полісся від середини II тис. до н.е. праслов'янами, підтверджують актуальність подальших наукових досліджень, як способу життя так і окремих видів їх діяльності.

Ключові слова: праслов'яни, рід, плем'я, гнізда поселень, східнотшинецька і сосницька культури, родоплемінна географія.

Oleksiy TRACHUK,
orcid.org/0000-0003-3490-8626
Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher
of the Research Institute of Ukrainian Studies
of Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Ukraine, Kyiv)
oleksakolo@gmail.com

TRIBAL CLUSTERS OF SETTLEMENTS OF THE EASTERN TRZCINIEC CULTURE IN THE 15TH–12TH CENTURIES BCE

In the 70s - 80s of the 20th century it was proven that the ancestral homeland of the Slavs is located between the Vistula and the Dnieper in the territory inhabited by the tribes of the Trzciniec-Komariv culture. The Eastern Trzciniec culture occupies the northern part of Ukraine. In the west it borders on the Trzciniec culture of Poland, in the north it passes along the Pripyat and Desna, in the east it captures the lower reaches of the Sejms. The southern border runs along the Vinnytsia - Cherkasy line. In the third quarter of the 2nd millennium BC the ethnic and territorial situation in Ukraine stabilizes within the previously established borders. Nowadays, most archaeologists and linguists believe that the most ancient territory of the Proto-Slavs should be seen in Right-Bank Northern Ukraine and the adjacent area of the Left Bank, that is, precisely where the Eastern Trzciniec culture was widespread, including its Sosnytsia part.

From that time until the Middle Ages, no significant population movements are archaeologically recorded. Geographical research of these territories by B. Rybakov showed that three maps: the Trzciniec, Early Przeworsk and Zarubynets cultures, - and the map of the Slavic culture of the Prague-Korchak type coincided remarkably. Verification of maps of the territories where the settlements of the Proto-Slavic tribes were located from the Late Bronze Age to the Middle Ages is the main idea of this article and a number of previous ones. For this, the author used the method of tribal geography, which is based on the analysis of the social structure of the Proto-Slavs, their division into clan and

tribal communities and confirms the idea that the clan occupied a separate settlement, and the tribe formed a nest of related settlements. The purpose of the current study is to determine the social organization, tribal structure of the Proto-Slavs in the 15th - 12th centuries BC, based on archaeological materials with the involvement of ethnographic and linguistic sources. The object of the study is the social relations of the East-Szynski tribes under the tribal system. The subject of the study is the geography of the settlements of the East-Szynski tribes of the second half of the 2nd millennium BC in Eastern Europe.

The use of registers, records of archaeological monuments and excavation materials by archaeologists in this study allowed us to localize on modern maps the territories of the nests of settlements of related clans that formed the Proto-Slavic tribes. The author mapped 73 nests of settlements of the East-Szynski tribes, including 46 nests of the Sosnytsia culture in the Kyiv, Volyn, Rivne, Zhytomyr and Chernihiv regions of Ukrainian Polissya, as well as in Southern Polissya of Belarus. That is, the territory of the Pripjat basin, which was inhabited by tribes of the East Shtynets culture (and the Sosnytsia culture as its part) is the oldest territory of habitation of the Proto-Slavs.

Conclusions. The mapping of clusters of tribal settlements localized by the author on modern maps of Ukrainian and Belarusian Polissya allows us to record the coincidence of the territories where the Proto-Slavs lived during the Bronze Age, during the time of Herodotus and up to Nestor, which indicates the continuity of the settlement of Ukrainian Polissya by the Slavs, probably by our ancestors. In further research from era to era, the method of tribal geography will contribute to the identification of characteristic features of the social, cultural and economic life of the Slavs.

Keywords: Proto-Slavs, clan, tribe, clusters of settlements, Eastern Trzcinec and Sosnytsia cultures, tribal geography.

Постановка проблеми. У 1958 році вийшла робота Г. Уїллі та Ф. Філлїпса, в якій автори відзначають, що археологія та соціальна антропологія досліджують одні й ті ж процеси соціокультурного розвитку, і різниця між ними полягає лише в тому, що антрополог (етнолог) спостерігає самі процеси, в той час як археолог – їх результати, одержувані у вигляді статичних залишків матеріальної культури. Однак на рівні опису (класифікація, систематизація, типологія) різниця між цими дисциплінами зменшується. Оскільки мета типології полягає в «максимальному наближенні типів до поведінкової реальності, то одиницям археологічного опису повинні відповідати одиниці структури організації громад» (родів, племен О.Т.). На наступному етапі, коли виникає необхідність пояснення культурних явищ, археолог не може обійти причини та закономірності розвитку громади. На цьому рівні, наголошують дослідники, «практично зникає межа між археологією і етнологією» (Willey G., Phillips, 1958: 2-4). Ця межа зникає в археології інших держав, але не в Україні.

Перебувати в тій ситуації, яка нині склалася у вітчизняній археології, підкреслює С. Смірнов, уже просто неможливо. Ми навіть не помічаємо, що опинилися в тенетах серйозних суперечностей. З одного боку, в методологічній літературі та підручниках з археології доводимо, що археологічна культура є матеріальним свідченням існування окремого етносоціального організму. З іншого – сприймаємо ідею багатоетнічності археологічних культур; «яскравий приклад цього – черняхівська культура, яка, на загальну думку фахівців, є «витвором» п'яти різних і дуже далеких один від одного етносів – готів, котрі належать до германців, сарматів і пізніх скіфів з іранської родини народів, фракійців..., яких було небагато, але які відіграли найголовнішу цивілізаційну роль, та праслов'ян» (Смірнов 2003, с. 18; Магомедов, 1999: 20-25).

Аналізуючи стан археології, В. Петров зауважує, що за радянської влади: «Місцеві культури визначалися через посилення на імпорти, довізні вироби, торгівлю, культурні впливи або на етнічні переселення, війни й завойовництво, на колонізаційні рухи іранців, кельтів, греків, римлян, готів, гунів і т. д., що

приходили і відходили, заступали одні одних. Подібні погляди зберігаються ще й досі. Згідно з ними відтворюється й історичний процес. Проголошується як незаперечний висновок тезис про зміну одного етносу іншим або про нашарування одної етномовної одиниці на іншу. Уявлення прищельця стає керівним при розв'язанні етногенетичної проблематики» (Петров, 1972: 111).

Після переходу в інший світ окремих подвижників етнічної археології В. Антоновича, В. Хвойки, М. Грушевського, О. Оглоблина, В. Петрова, М. Брайчевського, Б. Тимощука, С. Березанської, В. Барана дослідження давніх слов'ян (крім праць Л. Залізняка) майже припинилися, немає узагальнюючих археологічно-етнографічних праць про слов'ян, подібних до праць Б. Рибаківа. Відсутні також систематичні міждисциплінарні дослідження географії, етнології, історії української мови.

Значна частина археологів погоджується, що найдавніший центр слов'янства розташовувався на території України. Така думка дістала підтримку і серед польських лінгвістів (К. Мошинський), які на основі даних гідронімії та картографії дійшли висновку, що найдавнішою територією слов'янства є та, котру за доби бронзи займали в Україні східнотшинецькі племена (Moszynski, 1957: 205), які є предметом цього дослідження.

Аналіз досліджень. Самостійним народом чи нацією С. Рудницький називав частину людства, «що має певну суму своєрідних, собі тільки притомих прикмет, котрі вяжуть всі індивідууми цієї групи в одну цілість». Далі підкреслює дослідник: «Найважливіші між ними це в першу чергу територія, в другу расовість, потім мова, традиція, культура» (Рудницький, 1923а: 24). «Україна обіймає окремий, суцільний простір на півдні Східної Європи, – зазначає С. Рудницький, – і цей простір має цілком певну географічну визначеність». Українці завдяки своїм рисам характеру, вдачі, поведінки, фізіономіки, долі є такими, якими витворилися на тій землі, на якій вони проживають. І сусідні етноси, держави не могли докорінно впливати на них, хоча вплив незначною мірою все ж таки є. Рудницький не лише зробив вагомий внесок у створення наукової географічної термінології, а й звертався також до методологічних проблем географії. У дослідженнях «Завдання географічної науки на українських землях» вчений висловив думку, що «географія є наукою природною й водночас історичною» (Рудницький, 1923b: 8, 285).

Наприкінці ХІХ ст. визначення відомого славіста Л. Нідерле «етнічних кордонів» увійшло в наукову термінологію і стало домінуючим у географічно-демографічному вивченні територіальних меж компактного проживання племен в різних регіонах. У своїх висновках він передовсім зважав на мовний аспект, також враховував інші самотні ознаки. Зокрема, Л. Нідерле присвятив кілька праць походженню населення Карпат та окресленню етнічних меж словаків та українців (Романюк, 2017: 49). Окреме плем'я, зауважує В. Петров, характеризують, поруч з іншими ознаками, як-от власна територія і власне ім'я, також «особливий, лише цьому племені властивий діалект» та «спільні релігійні уявлення (міфологія) і обряди культу» (Петров, 1963: 19).

Географічне дослідження слов'янських територій системно було проведене Б. Рибаківим. Ідея була дуже проста: існують три добротні, уважно складені

різними дослідниками археологічні карти, які мають безпосереднє відношення до слов'янського етногенезу. Це – в хронологічному порядку – карти тшинецько-комарівської культури XV–XII ст. до н.е., ранньопшеворської та зарубинецької культур (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) і карта слов'янської культури VI-VII ст. н.е. типу Прага-Корчак. Дослідник здійснив порівняння всіх трьох карт. Першою стала карта слов'янської археологічної культури VI-VII ст., яка значною мірою співпала з картою, ретроспективно відтворюючою історичні відомості літописця Нестора про розселення слов'ян в Європі. Накладання цієї карти на карту пшеворсько-зарубинецької культури (тобто того часу, коли про венедів писали Пліній, Тацит і Птолемей) показує повне їх співпадіння, за винятком окремих відгалужень на карті VI-VII ст. Накладання на ці дві карти слов'янства карти тшинецько-комарівської культури, синхронної відділенню слов'ян від інших індоєвропейців, Б. Рыбаков побачив вражаюче співпадіння всіх трьох карт; особливо повний збіг пшеворсько-зарубинецької з тшинецько-комарівською. Отже, територію племен тшинецької і комарівської культур, на погляд дослідника, «можна визнати одним із перших місць об'єднання і формування праслов'ян, що відділилися і залишилися на цих землях після того, як затихло грандіозне розселення індоєвропейців – «шнуровиків» (Рыбаков, 1981: 206, мал. 54–56). Ці землі означені Б. Рыбаковим дещо туманним словом слов'янська «прабатьківщина».

Аналізуючи географічний розвиток та політичне життя Європи і світу, С. Рудницький дійшов висновку, що тільки національним державам належить майбутнє. Учений вважав, що відсутність власної держави робить націю беззахисною в розв'язанні соціально-економічних, національно-політичних та інтелектуальних проблем. Без незалежної, демократичної національної держави виникають умови для політичного, економічного та культурного гноблення одних народів іншими. Найдоцільнішою формою устрою Української держави він вважав федеративний із автономними українськими землями. Українознавство – шлях до самопізнання й самотворення українства, здійснення ним своєї історичної місії. Важливо підкреслити методологічний внесок С. Рудницького в розширення географічного спектра українознавства. Його нині актуальні уявлення щодо функцій географічного знання в системі українознавства мали концептуальний характер: роль і функції географії необхідно тлумачити в найширшому сенсі: в культурологічному, народознавчому та міжнаціональному аспектах; географія є одним із важливих складників людського життя (Рудницький, 1923b: 8).

На основі аналізу географії та родоплемінної структури носіїв археологічних культур чи відомих з писемної історії племен, використовуючи етнографічні і лінгвістичні паралелі та ретроспективи, на наш погляд, можна реконструювати матеріальне, просторове, духовне і соціальне життя племен та їх стосунки із сусідами в певний період часу; дослідити роль правових звичаїв і традицій в культурному житті. Норми родоплемінного права зберігались у народній пам'яті у формі певних психологічних переживань, відчуття правди і усвідомлення обов'язку чинити так, як вказують перевірені віками звичаї предків (Правовий звичай, 2006: 231). Роди і племена, що об'єдналися в союзи

племен, були тісно згуртованими демократичними колективами, що самоуправлялися. У цьому полягала сила родоплемінного ладу. Об'єднуючи колектив племені, родоплемінна організація вела контроль за всім, що знаходилося в межах цього колективу. Стримуючи прояви індивідуалізму, який міг бути не на користь громаді, не сковуючи особисту ініціативу і заповзятливість.

Про родоплемінне звичаєве право, розмірковує А. Першиц: «Плем'я залишалося для людини межею як по відношенню до іноплеменника, так і по відношенню до самого себе: плем'я, рід і їх звичаї були священні і недоторканні, були тією данною від природи вищою владою, якою окрема особа залишалася підпорядкованою в своїх відчуттях, думках і вчинках» (Першиц та ін., 1974: 109). **Нам відомо, що плем'я** було одночасно і господарським, і родинно-побутовим, і ідеологічним колективом. Всі члени племені усвідомлювали свої родинні зв'язки. Плем'я, без втручання держави, брало на себе функцію захисту кожного свого члена. У монографічному дослідженні автором було доведено, що рід займав окреме поселення, а гніздо споріднених поселень утворювало плем'я (Трачук, 2017: 72).

Метод родоплемінної географії підтверджує думку багатьох науковців, що основою племінної структури слов'ян є гніздо родових поселень. Порівняння послідовних різночасових карт дає можливість аналізу сталості території проживання осілих хліборобських племен – праслов'ян та пізніших слов'ян-праукраїнців, які з давніх часів прив'язані до рідної землі-годувальниці, і які готові віддати своє життя за предківську землю, на яку зазіхає ворожий кочівник.

Використання реєстрів, зводів поселень, городищ археологічних культур дозволило локалізувати на сучасних картах гнізда споріднених родів, які формували давньослов'янські племена; на основі соціальної структури і географії племені протягом кількох поколінь дослідити стосунки між родами в середині племені та відносини між спорідненими племенами і їх сусідами (Трачук, 2024а: 183). У попередніх статтях була досліджена племінна структура скіфів-землеробів, скіфів-орачів, неврів, венедів, антів, склавинів і літописних племен (Трачук, 2022а; 2022b; 2022c; 2023а; 2023b).

Мета дослідження – визначення території, встановлення форм соціальної організації суспільства, родоплемінної структури праслов'ян у XV – XII ст. до н.е. на основі археологічних матеріалів із залученням етнографічних та лінгвістичних джерел, а також географії пам'яток східнотшинецьких та соснівських племен.

Виклад основного матеріалу. У третій чверті II тис. до н. е. етнічна та територіальна ситуація в Україні стабілізується в усталених раніше межах. Праслов'янські племена займають правобережний лісостеп та Полісся. Із праслов'янами більшість археологів та лінгвістів пов'язує тшинецько-комарівську спільноту, що в цей період локалізується приблизно на тій же території, що й племена культур шнурової кераміки. Ніяких значних переміщень населення в цей час археологічно не фіксується (Березанська, Отрошенко, 1997а: 413).

Уявлення про тшинецьку і комарівську культури як про праслов'янські, на

думку Б. Рибаківа, «примирює дві гіпотези «прабатьківщини», які змагаються: вісло-одерську і буго-дніпровську, оскільки і тшинецька і пізніша зарубинецько-пшеворська культури захоплюють і область вісло-одерську і ту, що примикає до неї впритул, буго-дніпровську» (Рыбаков, 1979: 208).

Тшинецька культура, яка опинилася в центрі слов'янського етногенезу, викликає обґрунтовану зацікавленість у дослідників. Зокрема, велике значення має встановлення того факту, що північна частина Правобережної України виявилася надзвичайно близькою до тшинецької, тому названа східнотшинецькою. Нині більшість дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних, зауважують С. Березанська і В. Отрощенко, «праслов'ян розміщує на всій території тшинецької культури, пов'язуючи їх за доби бронзи з історією та культурою тшинецьких племен. Ареал поширення тшинецької культури розташований між Одером та Середнім Подніпров'ям, утворюючи смугу завширшки 350-400 км» (Березанська, Отрощенко, 1997а: 391).

Польські археологи, на думку дослідників, слушно вважають, що археологічні матеріали дають найвагоміші підстави для реконструкції лінії спадковості від доби бронзи до середньовіччя (Gedl, 1979: 27; Березанська, Отрощенко, 1997а: 391). Підводячи підсумки аналізу номенклатури річок басейну Дніпра, К. Мошинський зазначає, що «саме рясне скупчення назв річок, які вдається пояснити з одного тільки слов'янського лексичного матеріалу, без необхідності залучення аналогічних матеріалів з інших мов, зафіксоване у великому тупому трикутнику між Прип'яттю і південними ділянками Середнього Дніпра, а також безпосередньо на схід звідси (в басейнах Трубіжа і Нижньої Десни)». К. Мошинський також звертає нашу увагу на те, що територія Правобережжя Дніпра на північ від Прип'яті більше тяжіє до південних (українських), найбільш «слов'янських» районів, ніж лівобережна частина (Moszynski, 1957: 205).

В. Георгієв, виходячи з мовних даних, визначає такі етапи якнайдавнішої історії і передісторії слов'янства: у III тис. до н.е. – етап балто-слов'янської спільності; рубіж III-II тис. – перехідний період. Другим перехідним періодом є початок I тис. н.е. Таким чином, майже все II тис. до н.е., тобто бронзовий вік і початок залізного, Георгієв відводить формуванню і розвитку праслов'ян. Б. Горнунг ще більш безумовно говорить про відособлення праслов'ян в середині II тис. до н.е. і прямо пов'язує праслов'ян з тшинецькою і комарівською (розвиненіший варіант тшинецької) культурами (Георгиев, 1958: 218, 224; Горнунг, 1963: 4, 49).

Систематичне вивчення пам'яток тшинецької культури розпочато в 60-ті роки XX ст. розкопками І. Артеменка, М. Воєводського, В. Кропоткіна і С. Березанської (Артеменко, 1962). Узагальнюючих досліджень, присвячених племенам тшинецької культури в її східному ареалі, небагато (Березанская, 1972; Березанская, 1982; Артёменко, 1987; Свешников, 1990). Значно більший інтерес до вивчення тшинецької проблематики проявляється в Польщі (Sulimirski, 1968; Gardawski, 1959; Dąbrowski, 1972; Miśkiewicz, 1978; Taras, 1995; Czebreszuk, 1996; Makarowicz, 1998; 2010; Górski, 2007).

Східнотшинецька культура займає північну частину України. На заході

вона межує з тшинецькою культурою Польщі, на півночі проходить по Прип'яті і Десні, на сході захоплює пониззя Сейму. Південна межа проходить по лінії Вінниця – Черкаси. Дослідники виділяють чотири локальні варіанти: рівненський; прип'ятський; київський і сосницький. Своєрідність сосницьких племен найвиразніша в порівнянні з іншими племенами. Це дало підставу дослідникам бачити в них самостійну культуру (Березанская, 1985: 439). О. Трубачов виділяє кілька локальних груп давньослов'янської мови. Ці мовні групи узгоджуються з виділеними варіантами східнотшинецької культури. Так, західноприп'ятська мовна група відповідає рівненському варіанту; східноприп'ятська – київському варіанту (основний плацдарм стародавнього слов'янства за О. Трубачовим) (Трубачов, 1968: 270-273).

Як окрема група праслов'янських племен тшинецької культури сосницька культура виникає на північному сході та розселяється головним чином у межиріччі Сейму та Дніпра. На сході ці племена межували безпосередньо з фіно-угорським населенням, а на південному сході мали широкі контакти з іраномовними племенами зрубної культури (Березанська, Отрощенко, 1997а: 413). Про сосницький варіант східнотшинецької культури Ф. Філін зауважує, що «в область найдавнішого праслов'янського етногенезу слід включати також і район лівобережного Подніпров'я між Сожем і Десною» (Филин, 1962: 147–148).

У результаті завоювань племена ямної культури розділили трипільські племена на частини. Основна частина трипільців змушена була потіснитися на захід, друга частина – на північний захід, третя – північний схід. В результаті відриву від основної трипільської території на північному заході утворилася група трипільських пам'яток, виділена в городський етап пізнього Трипілья, а на північному сході – постала киево-софіївська група племен (Трачук, 2024b: 83). Різниця в культурі окремих районів Північної України спостерігається вже з кінця трипільської культури. Для цього періоду дослідники трипільської культури, на погляд С. Березанської, виділяють тут три групи племен: кошиловецьку, городську і софіївську. Дві останні по займаній території, в основному, відповідають київській групі племен східнотшинецької культури XV–XII ст. до н.е. У характеристиці останньої зазначалося, що в ній особливо яскраво простежуються традиції трипільської культури, що збереглися в рисах похоронного обряду, самоврядування, керамічних формах і їх орнаментатії (Березанская, 1972: 134). Погляд на карту пізнього Трипілья переконує Б. Рибаківа, в тому, що «область тшинецької культури – частина слов'янської прабатьківщини. Цілком можливо, що певна частина трипільських племен виявилася субстратом виокремлених слов'ян» (Рыбаков, 1981: 204).

Східнотшинецькі племена займалися скотарством і землеробством. Про це свідчать виявлені кістки домашніх тварин, зернотерки, серпи, відбитки зерен на посуді. Хоча етнографічні матеріали свідчать, що при відносно низькому розвитку продуктивних сил жодна з галузей господарства окремо не могла забезпечити існування племен. На бідних землях Полісся крім хліборобства, важливою галуззю їх господарства було скотарство. З фауністичного матеріалу видно, що до складу стада входили: бик, свиня, вівця-коза і кінь. Найбільше, на думку С. Березанської, розводили биків, які були основною робочою худобою, і

корів – головних постачальників м'ясної і молочної їжі. Порівняно багато було свиней. Дрібної рогатої худоби та коней тримали значно менше. Важливо для підтвердження передачі господарських традицій від покоління до покоління, що, на думку С. Березанської, «приблизно таке ж співвідношення домашніх тварин в стаді спостерігається в Північній Україні і в попередні, і в наступні часи. На пізньотрипільських поселеннях Городськ, Троянів і інших, так само як на поселеннях східнотшинецької культури, перше місце займав бик, потім вівця, свиня і кінь» (Березанская, 1972: 178–180).

Протягом другої половини III і в II тис. до н. е. в північних районах України склад стада і кількісне співвідношення в ньому окремих видів залишається, в основному, незмінним. Мабуть, це пояснюється специфічними природними і кліматичними умовами Українського Полісся. В цьому відношенні цікаві також етнографічні дані, що свідчать про те, що навіть в XIX ст. процентне співвідношення стада на Волині зберігається приблизно таким же, яким воно було в епоху бронзи» (Березанская, 1972: 180; Підоплічко 1956: 163) та в епоху міді в трипільських племен.

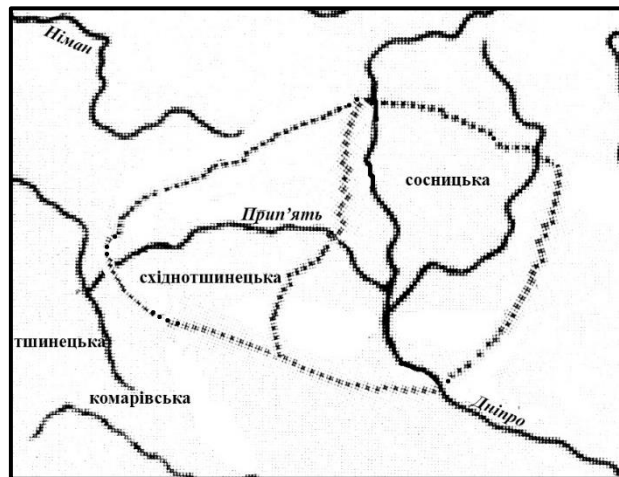

Рис. 1. Карта-схема розташування племен східнотшинецької, сосницької культур XV–XII ст. до н.е.

Таким чином, в даний час більшість археологів і лінгвістів вважає, що найдавнішу територію праслов'ян слід бачити в Правобережній Північній Україні та прилеглий ділянці Лівобережної України, тобто саме там, де була поширена східнотшинецька культура, в тому числі й її сосницький варіант. Однак більшість лінгвістів вважає, що з самого початку слов'янська спільнота мала більш замкнуте ядро і периферію, відкриту різним впливам. Якщо ядро праслов'ян можна пов'язувати з племенами, що населяли Прип'ятський басейн, то в якості слов'янської периферії, ймовірно, можна розглядати комарівську культуру, відкриту з півдня карпато-дакійським впливом; західнотшинецьку культуру, де відчувається німецький мовний вплив; сосницьку групу, відкриту східно-іранським впливом (Рис. 1). Разом з тим, можемо припустити потрійний розподіл слов'янства, вважає С. Березанська, на західне, східне і південне, яке відповідає західнотшинецькій, східнотшинецькій і комарівській культурам (Березанская, 1972: 192–193).

Робота виконана в рамках науково-дослідного проекту НДІ

українознавства КНУ імені Тараса Шевченка «Матеріальні й духовні втрати населення Українського Полісся внаслідок російсько-української війни та їх подолання».

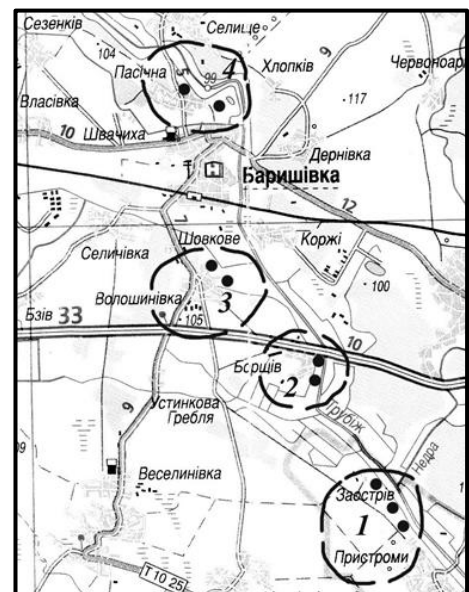
Гнізда поселень східнотшинецької культури. Серед пам'яток східнотшинецької культури Українського Полісся в кількісному відношенні перше місце займають поселення. Їх в кінці ХХ ст. нараховували близько 200. Поселення завжди розташовані поблизу води: на великих річках у заплавах, на піщаних дюнах підвищеннях, на маленьких річках, широких заплав, що не мають, на понижених ділянках берегів (Березанская, 1985: 439). Майже всі східнотшинецькі пам'ятки Білорусі розташовані на піщаних узвишсях серед заплавних боліт великих долин поліських річок або зрідка на мисоподібних виступах річкових терас. Зазвичай, відзначає М. Кривальцевич, висота розташування таких поселень над рівнем заплави в середньому коливалася від 1,5 до 4 м, зрідка – до 6–8 м. Далі білоруський дослідник слушно підкреслює: «Відзначається «гніздовий» спосіб їх розміщення або концентрація в кількості до 5–6 поселень на певних ділянках річки» (Кривальцевіч, 1991: 332).

П. Третьяковим було доведено, що родові та племінні громади слов'ян знайшли своє відображення в такому комплексі археологічних пам'яток, як «гніздо поселень» (Третьяков, 1953: 152–156). Гніздове розташування поселень племен особливо помітне при дослідженні пам'яток України другої половини II тис. до н.е., коли внаслідок демографічних процесів значно зростає щільність населення. Тут гнізда поселень, відмічають С. Березанська та В. Отрощенко, «включали до десяти і більше окремих населених пунктів» (Березанська, Отрощенко, 1997b: 486).

Свідчення щодо родоплемінного ладу можуть дати матеріали поселень та кладовищ (Трачук, 2016: 3–11; Трачук, 2017: 225–274). Повністю розкопане на Чернігівщині поселення Пустинки східнотшинецької культури дозволило С. Березанській встановити, «що якщо на таких поселеннях в середньому знаходилося від 15 до 25 осель, а в кожному житлі (середня площа яких близько 50 м²) проживало 10–12 осіб, то на поселенні типу Пустинки, що, вірогідно, представляє собою родове селище, жило 200–250 осіб» (Березанская, 1972: 188).

Сосницька група племен східнотшинецької культури мала відмінність від інших пам'яток бронзового віку Лівобережної України і близькість до пам'яток комарівської культури. Цю групу племен С. Березанською та І. Артеменком було виділено в окрему сосницьку культуру (Березанская, 1974, 1982; Артеменко, 1987: 106–116). На Переяславщині нам вдалося локалізувати племінні гнізда сосницької культури на берегах р. Трубіж біля сіл: Пристроми, Борщів, Волошинівка, Пасічна (Костенко, 2015: 258–279) (№1–4).

Якщо порівняти кількість поселень у гніздах попередніх племен середньодніпровської культури

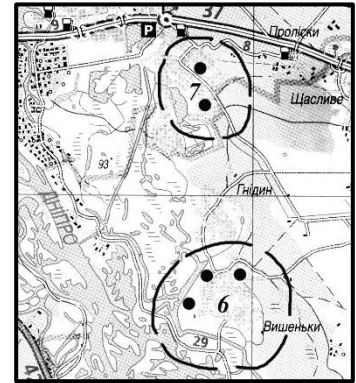
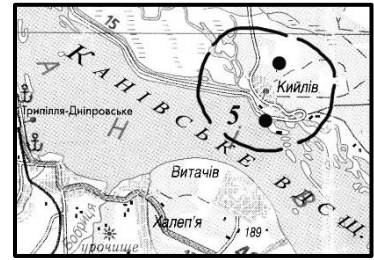

на берегах Трубежу, які, очевидно, брали участь у формуванні сосницьких племен, то можемо відмітити, що їх кількість зменшилась. Було шість – стало чотири (Трачук, 2024b: табл. 1. 20–25).

На лівому березі вище Дніпру в Бориспільському районі біля сіл: Кийлів, Вишеньки розташовувалися два сосницьких гнізда (№5, 6) і одне (№7) біля с. Бортничі (нині в межах м. Києва). На Правобережжі Дніпра нами нанесено на карту три гнізда № 8-10 біля Таценок, Ходосівки та Зозулі.

Нові племена, так само як і нові роди, утворювалися постійно шляхом природного розмноження. Спочатку відбувався поступове розселення одноплемінників з перенаселеного центру, який володів великим запасом засобів існування. Оскільки це тривало з року в рік, у деякому віддаленні від початкового місцеперебування племені виростала значна кількість населення. З плином часу виникала відмінність у мові. Потім слідувало роз'єднання і відособлення, хоча території їх межували, між собою. Так створювалося нове плем'я. Цей процес повторювався віками на знову зайнятих територіях так само, як і в старих областях, і був настільки ж природним, як і неминучим результат родоплемінної організації. Коли збільшення населення виснажувало засоби існування, надмірна частина роду йшла на нове місце, де вона легко облаштовувалась завдяки досконалому управлінню кожного самоврядного роду, так само як: будь-якого числа родів, що об'єднувалися в союз. Коли поселення виявлялася перенаселеним, колонізація незайманих земель поширювалася вгору або вниз за течією тієї ж річки і створювалося нове поселення. Так як це повторювалося час від часу, то виникало кілька таких селищ, з яких кожне було незалежне від іншого і представляло собою самоврядну громаду, пов'язану, однак, з іншими в союз чи конфедерацію з метою взаємного захисту від войовничих скотарів. Нарешті, повинні були виникнути міжродові діалектологічні відмінності, і таким чином відбувався їх розвиток і відокремлення в окремі племена (Морган, 1934: 62).

Таким чином, нами локалізовано 28 племінних гнізд Київського варіанту племен сосницької культури (табл. 1.1-28): Пристроми, Борщів V, VI, Волошинівка, Пасічна, Кийлів, Вишеньки, Бортничі, Нещирів, Ходосівка, Зозулі (№1-10); Ясногородка (№11); Гостомель 1,2 (№12); Зазим'я, Рожни, Літки, Літочки, Сувід, Жукин, Воропаїв, Нижня Дубечня, Новосілки,

значно більша, ніж відстань, що розділяє між собою окремі житла. На тому ж Пустинківському поселенні відзначено, що деякі житла разом з розташованими поблизу господарськими будівлями утворюють окремі господарські комплекси, відгороджені від інших таких же господарств, швидше за все, плетеними парканами (Березанська, Отрощенко, 1997а: 430; Березанская, 1982: 103, рис. 29). Вірогідно на цьому поселенні жили два роди.

На Чернігівщині нами локалізовано 10 гнізд сосницької культури. Гнізда Пустинки (29), Новосілки, Радуль (№30), Суслівка (№31), Гапішківка (№32), Синютин, Пекарів (33) розглянуті в попередній статті (Трачук, 2024а: 191–192, табл. 1.30–33). У гнізді Пустинки (№29) збільшилася кількість поселень. Всі ці гнізда нанесено на карту Рис. 2. 29–33, табл. 1. 29–33. В тій же статті в Коропівському та Козелецькому районах локалізовано 5 гнізд поселень Короп, Деснянське, Забілівщина, Курилівка, Крехаїв (Трачук, 2024а: 192, табл. 1.21–25), які в нинішньому дослідженні зафіксовані на Рис. 2. 34–38 і в Табл. 1.34–38.

У домобудівництві Правобережної України східних слов'ян ясно простежуються енеолітичні традиції будівельної техніки трипільських племен. Це, відзначає С. Березанська, «позначилося і в круговому плануванні поселень епохи бронзи, і в поширенні двокамерних жител, і у великій ролі глини, з якої споруджувалися підлоги, стіни, печі та інші частини жител. Для розуміння ролі і сили цих традицій важлив є факт, що вони зберігаються і в наступний період – в ранньому залізному віці» (Березанская, 1982: 114).

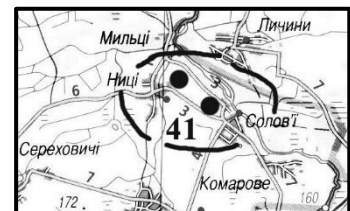
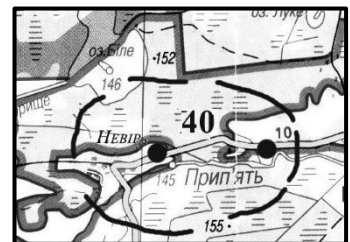
На Житомирщині нами уточнена локалізація племінного гнізда Селець на річці Жерев (№ 39).

У Верхньому Подніпров'ї в попередній статті було локалізовано 9 гнізд поселень соснівської культури, які розташовані на території Білорусі вище впадіння Сожу в Дніпро (Трачук, 2024а: 196, табл. 1.12–20). Вони включені в загальний перелік гнізд поселень східнотшинецької культури Табл. 1 та загальну схему Рис. 2 (№ 65–73).

Територія, зайнята прип'ятською групою племен східнотшинецької культури, на сході починається в районі впадіння Тетерева в Дніпро. Далі вона займає все узбережжя Прип'яті і пониззя її правобережних і частково лівобережних приток. На заході кордоном прип'ятського варіанту можна вважати Західний Буг в районі Бреста, за яким починається західнотшинецька культура (Рис. 1).

На Волині локалізовано 3 гнізда східнотшинецької культури: біля с. Невір на р. Прип'ять, біля сіл: Ниці та Солов'ї на р. Турії, біля сіл: Коршів і Сьомаки на р. Черногузка (Рис. 2, табл. 1.40–42).

Рівненська група локалізується в південно-західній частині території, зайнятої племенами східнотшинецької культури. Вона розташована між річкою Случ на сході і Західним Бугом на заході. Південна межа проходить

приблизно по лінії Львів – Тернопіль – Хмельницький. Центр рівненської групи племен, на погляд С. Березанської, знаходився в межиріччі Случі, Стиру і Горині. На цій невеликій території відомо близько 40 пам'яток. На півдні рівненська група межує з комарівською культурою (Березанская, 1972: 126).

На Рівненщині локалізовано 5 гнізд поселень біля сіл: Костянець, Липа та Мирогоща, Мости і Святе; біля сіл: Городок, Зозів, Великий Олексин; біля сіл Вілія і Мала Боровиця; Могиляни та Кургани (Рис. 2, табл. 1.43–47).

По одному гнізду нанесено на карти на Хмельниччині в Шепетівському районі біля с. Нетішин на р. Горинь і на Тернопільщині в Кременецькому районі гніздо із двох поселень, що розташовані біля сіл Шумськ і Рохманів на берегах р. Вілія (Рис. 2, табл. 1.48–49).

Східнотшинецькі племена Білорусі. Цивілізований світ для античних істориків був обмежений Середземномор'ям, а за його межами лежали величезні простори, населені народами, яких вони іменували «варварами». У більшості цих народів зберігався первісний родоплемінний лад. Геродот і Страбон відмітили, що в деяких варварських народів існує колективна власність (Першиц та ін., 1974: 11).

Поняття власності в слов'янських народів було нероздільне з уявленням про хатнє вогнище; про приватну власність не знали, всім майном володів спільно рід, або, говорячи точніше, власником було божество хатнього вогню: в ньому, з одного боку, бачили джерело всякого багатства, начало всякого надбання, а з другого боку – шанували в ньому представника спорідненої єдності, найстарішого прабатька. Таке сполучення різних понять закарбувалось і в слові чур; бо інша форма його шур, яка збереглась у назві пращур, указує на предка-засновника роду. Постійне місце проживання, колективна власність, самоврядність слов'янських племен свідчить про відсутність у них майнового розшарування та демократичний лад. Родоплемінний побут, звичаї та колективна власність у слов'ян тримається досить довго, чи не зникають, в залежності від живучості родової свідомості, пам'яті про загальне походження та зв'язки родичів. Організований родовий побут вимагає, щоб із зростанням поколінь не згасала в них жива і ясна свідомість родової власності, щоб у самому побуті були обставини, які постійно підтримували б і освіжали б родову свідомість. Нагадуванням родоплемінного зв'язку могли слугувати могили і

святині предків (Леонтович, 1874: 129–130), структура поселень родів та племен (Трачук, 2019: 41–58).

Структура родових поселень племен східнотшинецької культури України і Білорусі, а також їх зв'язки в просторі і часі є одним із важливих напрямків дослідження родоплемінного ладу праслов'ян доби бронзи.

Матеріали з Білорусії дають підставу відносити пам'ятники лівобережних приток Прип'яті до прип'ятської групи племен (Березанская, 1972: 130). Основні племінні гнізда поселень східнотшинецької культури в басейні Прип'яті розташовані в Берестейській й області в Столинському районі в межиріччі пониззя Горині і Ствіги.

Локалізовані племінні гнізда поселень пронумеровані на представлених фрагментах карт: Бухличі №50 складається із двох поселень; Вікаровичі 1-3 №51 – із п'яти поселень; Отвержичі №52 – із двох поселень, Рубель 1, 2 №53 – із трьох, Велемичі №54 – із двох.

У Лубинецькому, Пінському, Кобринському районах по два поселення в гнізді, в Брестському – три №55-58.

У Мінській області в Любанському районі локалізоване гніздо Озерне 1, 2 племен східнотшинецької культури №59.

У Гомельській області в Житковичському районі північніше Прип'яті біля закартографовано гніздо, що складалося із двох поселень розташованих біля с. Кольна 1, 2 (№60). Східніше в Петриковському районі локалізовано іще одне гніздо біля с. Новосілки на лівому березі Прип'яті №61. У цьому ж районі на правому березі р. Птіч біля с. Слободка Друга Челюшевицька 1, 2 закартографовано гніздо № 62.

Майже всі поселення Прип'ятського Полісся, відзначає М. Кривальцевич, розташовані на піщаних узвишсях серед заплавлених великих долин поліських річок або зрідка на мисоподібних виступах річкових терас. Далі дослідник підкреслює: «Відзначається «гніздовий» спосіб їх розміщення або концентрація в кількості до 5-6 поселень на певних ділянках річки. Наприклад, поселення Ліпляни розташовані поряд одне біля одного, на узвишсях серед розширеної тут болотистої долини Уборті» (Кривальцевіч, 1991: 332).

Саме тут у Лельчицькому районі локалізовано гніздо із п'яти поселень

одного із племен східнотшинецької культури № 63 (Ліпляни 1-3, 5, 6). Східне племінне гніздо на р. Прип'яті закартографовано в Мозирському районі на лівому березі біля сіл Ломаші і Тульговичі №64.

На території Білорусі локалізовано 15 племен (табл. 1.50-64). Разом в Україні та Білорусі – 27 гнізд племен східнотшинецької культури (Рис. 2).

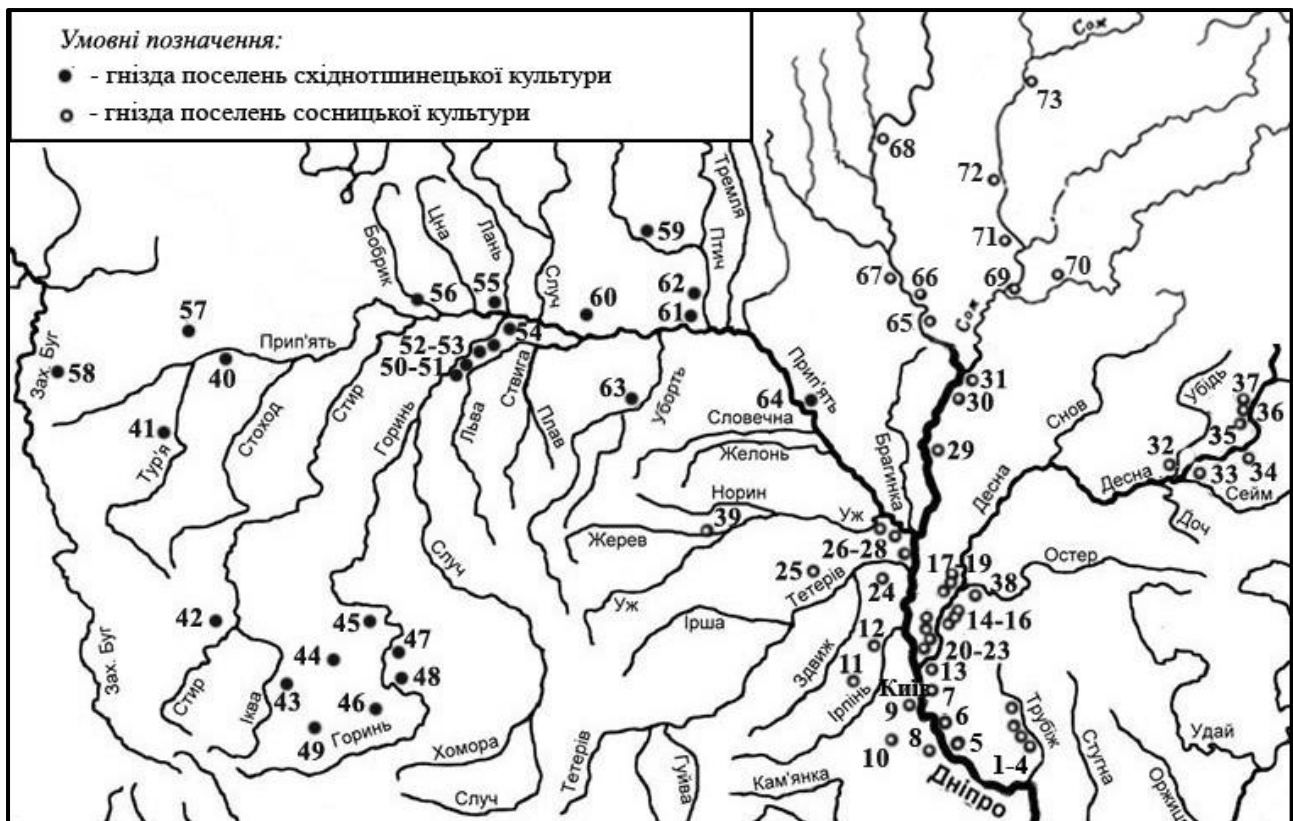

Рис. 2. Схема розташування гнізд поселень племен східнотшинецької та уточненої частини сосницької культур XV–XII ст. до н.е.

Східнотшинецька і сосницька культури					Таблиця 1
№	Населений пункт	Область, Район	Джерела	Річка	К-ть пос
Київ і Київська область (сосницька культура)					
1	Пристроми, Заострів	Переяславський	(Костенко, 2015: 265, рис. 1. 1-3)	Трубіж	3
2	Борщів V, VI	Баришівський	(Костенко, 2015: 266, рис. 1. 4-5)	Трубіж	2
3	Волошинівка	Баришівський	(Костенко, 2015: 266, рис. 1. 9-11)	Трубіж	3
4	Пасічна	Баришівський	(Костенко, 2015: 266, рис. 1. 12, 14)	Трубіж	2
5	Київ	Бориспільський	(Березанская, 1972: рис. 50.95; с. 198, № 55 а-б)	Дніпро	2
6	Вишеньки	Бориспільський	(Березанская, 1972: рис. 50.124; с. 197, № 53 а-в)	Дніпро	3
7	Бортничі	Київ	(Трачук, 2024а: таб. 1.6); Березанская, 1972: рис. 50. 108; с. 197, № 52)	Дніпро	2
8	Нещірів, Таценки	Обухівський	(Березанская, 1972: рис. 50.115; с. 197, № 50, 51)	Стугна	2
9	Ходосівка, Підгірці	Обухівський	(Трачук, 2024а: таб. 1.2); [7, с. 415, к. 13.10, 13]	Сіверка	2

Уманська старовина, вип. 13 / 2025

10	Зозулі, Велика Салтанівка	Фастівський	(Трачук, 2024а: таб. 1.4); (Березанская, 1972: рис. 50.112, 114; с. 197, № 49 а-б]	Стугна	2
11	Ясногородка	Фастівський	(Трачук, 2024а: таб. 1.5); (Березанская, 1972: рис. 50. 89; с.195, № 32 а, б; карта 13. 23, 29-30)	Трубище/ Ірпінь	3
12	Гостомель 1, 2	Бучанський	(Трачук, 2024а: таб. 1.1); (Березанська, Отрощенко, 1997а: 415, карта13.19)	Ірпінь	2
13	Зазим'я І, ур.Станки-І, Савви чина, Осинки І	Броварський	(Трачук, 2024а: таб. 1.36); (Лисенко, 2016: 264-274, №132, 135, 137, 138)	Десна	4
14	Рожни VI, X	Броварський	(Трачук, 2024а: таб. 1.35); (Лисенко, 2016: 265-266, №123, 126)	Десна	2
15	Літки II-III, IV, VI, Парня VI	Броварський	(Трачук, 2024а: таб. 1.34); (Лисенко, 2016: 261-263, № 112, 114, 115, 117)	Десна	4
16	Літочки, Сади І, Заповідник І	Броварський	(Трачук, 2024а: таб. 1.33); (Лисенко, 2016: 256, 257, № 99, 107)	Десна	2
17	Сувід, Боденьки	Вишгородський	(Трачук, 2024а: таб. 1.26); (Березан- ская, 1972: рис. 50. 100-101); (Лисенко, 2016: 226, № 12, 16)	Десна	3
18	Жукин І, ур. Олексин Верх, Путілово	Вишгородський	(Трачук, 2024а: таб. 1.27); (Лисенко, 2016: 231-232, №26-27, 30)	Десна	3
19	Воропаїв І, ІІ, болото Батич, Пирново	Вишгородський	(Трачук, 2024а: таб. 1.28); (Березан- ская, 1972: рис. 50. 94, 102 (2)); (Лисенко, 2016: 232-233, №33, 35-37)	Десна	4
20	Нижня Дубечня ур. Богунове, Печі	Вишгородський	(Трачук, 2024а: таб. 1.29); (Лисенко, 2016: 234, №39,43)	Десна	2
21	Новосілки: ур. Вовчиха і Криниця, Окрема Дюна; Нижня Дубечня: Гусениця, Н. Дубечня І	Вишгородський	(Трачук, 2024а: таб. 1.30); (Лисенко, 2016: 235-236, № 42, 46-48, 52)	Десна	5
22	Хотянівка: уроч. Кут, Пастка, Піщане; оз. Дальній Глядень, оз. Мормонське	Вишгородський	(Трачук, 2024а: таб. 1.31); (Березанская, 1972: рис. 50. 98; с. 197, № 43 а-в); (Лисенко, 2016: 237-238, № 56-60)	Десна	5
23	Осещина	Вишгородський	(Трачук, 2024а: таб. 1.32); (Березан ская, 1972: рис. 50.105; с. 197, № 44); (Лисенко, 2016: 239, №65, 68)	Десна	3
24	Соснівка (Феневичі)	Вишгородський	(Трачук, 2024а: таб. 1.6а)	Здвиж	2
25	Тетерівське	Вишгородський	(Березанская, 1972: 196, № 34 а,б)	Тетерів	2
26	Страхолісся	Вишгородський	(Березанская, 1972: рис. 50.81,84; с. 196, № 37 а-г)	Тетерів	4
27	Оташів	Чернобильський	(Березанская, 1972: рис. 50.83; с. 196, № 38 а-в)	Прип'ять	3
28	Янівка/Іванівка	Чернобильський	(Березанская, 1972: рис. 50.79; с. 197, № 41 а-б)	Уж	2
Чернігівська область (сосницька культура)					
29	Пустинки, Мньов	Чернігівський	(Березанская, 1972: рис. 50. 86, 88; с. 194, №2 а-в); (Березанська, Отрощенко, 1997а: с. 415, карта 13. 35, 36)	Пакулька	4
30	Новосілки, Радуль	Чернігівський	(Трачук, 2024а: таб. 1.9); (Березанская, 1972: рис. 50. 78, 97; с. 197 а-в)	Десна	5
31	Суслівка І-ІІІ (ур. Рогове, Колісище, Горбаха)	Чернигівський	(Трачук, 2024а: таб. 1.11)	Сож/ Дніпро	3
32	Гапішківка	Корюківський	(Березанская, 1972: рис. 50.135; с.195, №15а,б)	Убедь/ Десна	2
33	Синютин, Пекарів	Корюківський	(Березанская, 1972: рис. 50. 133; с.195, №6)	Валки/ Десна	2
34	Короп	Коропський	(Трачук, 2024а: таб. 1.24); (Кучинко, 2005: 91, №30-34)	Хворос- тинка	5
35	Деснянське: ур. Затон, Усове, Свердловська та Пузирьова балки	Коропський	(Трачук, 2024а: таб. 1.23); (Кучинко, 2005: 89, рис. 3. 19-22)	Десна	4

Уманська старовина, вип. 13 / 2025

36	Ур. Забілівщина і ур. Березова	Коропський	(Трачук, 2024а: таб. 1.22); (Кучинко, 2005: 88-90 рис. 2. 10, 27)	Десна	2
37	Курилівка: ур. Дубина, Хутори ще, Лугова грива	Коропський	(Трачук, 2024а: таб. 1.21); (Кучинко, 2005: 88-89, рис. 2. 8-9, 17)	Студенка/Десна	3
38	Крехаїв I, II (уроч. Бовтень)	Козелецький	(Трачук, 2024а: таб. 1.25); (Лисенко, 2016: 252-254, №91-92)	Десна	2
Житомирська область (сосницька культура)					
39	Селець	Житомирський	(Березанская, 1972: рис. 50.48; с. 198, № 65 а-б)	Жерев	2
Волинська область (східнотшинецька культура)					
40	Невір, Ветли	Камінь-Кашир.	(Березанская, 1972: рис. 50. 12-13; с. 200 №102)	Прип'ять	2
41	Ниці, Солов'ї	Ковельський	(Кучинко, 2005: 75, к. № 23); (Березанская, 1972: рис. 50. 69)	Турія	2
42	Коршів, Сьомаки	Луцький	(Крушельницька, 1982, рис. 2.129, 135, с. 79-80)	Чорногузка	2
Рівненська область (східнотшинецька культура)					
43	Костянець, Липа, Мирогоща	Дубенський	[Крушельницька, 1982, рис. 2.156-158, с. 85]	Іква	3
44	Мости, Святе	Рівненський	(Кучинко, 2005: 75, карта 29, 32); (Березанская, 1972: с. 199, № 74)	Світенька	2
45	Городок, Зозів, Великий Олексин	Рівненський	Крушельницька, 1982, рис. 2.165-166, 169, с. 86)	Устя	3
46	Вілія, Мала Боровиця	Рівненський	(Березанская, 1972: с. 199, № 76, 77; рис. 61, 62)	Вілія	2
47	Могиляни, Кургани	Рівненський	(Кучинко, 2005: 75, к. № 34, 35); (Березанская, 1972: рис. 50. 64, 65)	Горинь	2
Хмельницька область (східнотшинецька культура)					
48	Нетішин	Шепетівський	(Березанская, 1972: рис. 50.68; с. 200, № 91а-б)	Горинь	2
Тернопільська область (східнотшинецька культура)					
49	Шумськ, Рохманів	Кременнський	(Березанская, 1972: рис. 50.63; с. 199, № 79, 81)	Вілія	2
Білорусь					
Берестейська область (східнотшинецька культура)					
50	Бухличі	Столінський	(Крывальцэвіч, 1991: мал. 101.48-49)	Горинь	2
51	Вікаровичі 1-3	Столінський	(Крывальцэвіч, 1991: мал. 101.42-46)	Горинь	5
52	Отвержичі	Столінський	(Крывальцэвіч, 1991: мал. 101.57, 58)	Горинь	2
53	Рубель 1, 2, Хотамель	Столінський	(Крывальцэвіч, 1991: мал. 101. 50-53); (Березанская, 1972: рис. 50. 31-32)	Горинь	3
54	Велемичі, ур.Войчиско	Столінський	(Березанская, 1972: с. 201, № 126 а-б; рис. 50.33)	Горинь	2
55	Лахва, Лахаука	Лунінський	(Крывальцэвіч, 1991: мал. 101.1, 2)	Прип'ять	2
56	Камень 2, 6	Пінський	(Крывальцэвіч, 1991: мал. 101.67, 68)	Бобрик	2
57	Вигода 2,4	Кобринський	(Крывальцэвіч, 1991: мал. 101.82-83)	Мухавець	2
58	Заказанка, Прилуки	Брестський	(Березанская, 1972: рис. 50.3-5)	З. Буг	3
Минська область (східнотшинецька культура)					
59	Озерне 1,2а	Любанський	(Крывальцэвіч, 1991: мал. 101.6, 7)	Ореса	2
Гомельська область (східнотшинецька культура)					
60	Кольна 1, 2	Житковичський	(Крывальцэвіч, 1991: мал. 101.31, 32)	Прип'ять	2
61	Новосілки 1, 2	Петриковський	(Крывальцэвіч, 1991: мал. 101.16, 17)	Прип'ять	2
62	Слободка Друга Челюшевіцька 1,2	Петриковський	(Крывальцэвіч, 1991: мал. 101.19-20)	Птіч	2
63	Ліпляни 1-3, 5, 6	Лельчицький	(Крывальцэвіч, 1991: мал. 101.25-29)	Уборть	5
64	Ломаші, Тульговичі	Мозирський	(Березанская, 1972: рис. 50.39, 40)	Прип'ять	2
Гомельська область (сосницька культура)					
65	Заспа, Горошков	Речицький	(Трачук, 2024а: таб. 1.12); (Крывальцэвіч, 1991: рис.101.3, 4)	Дніпро	2
66	Річиця, Сензавод	Річицький	(Трачук, 2024а: таб. 1.13); (Крывальцэвіч, 1991: рис.101.5, 6)	Дніпро	2

67	Унориця, Борков	Річицький	(Трачук, 2024а: таб. 1.14); (Кривальцевіч, 1991: рис.101.8, 9)	Дніпро	2
68	Лучин, Ходасовичі	Рогачівський	(Трачук, 2024а: таб. 1.15); (Кривальцевіч, 1991: рис.101.14, 15)	Дніпро	2
69	Гомель (Любни, Новобеліці, Романовичі)	Гомельський	(Трачук, 2024а: таб. 1.16); (Кривальцевіч, 1991: рис.101.18-20)	Сож	3
70	Вілево, Дубовий Лог, Дем'янки	Добрушський	(Трачук, 2024а: таб. 1.17); (Кривальцевіч, 1991: рис.101.21, 22)	Іпуть	3
71	Юрковичі, Прис но, Шерстин	Приснянський	(Трачук, 2024а: таб. 1.18]; (Кривальцевіч, 1991: рис.101.23,24,37)	Сож	3
72	Підлужжя, Бер диж, Городовка	Чечерський	(Трачук, 2024а: таб. 1.19); (Кривальцевіч, 1991: рис.101.27, 28, 35)	Сож	3
Могилівська область (сосницька культура)					
73	Дубно, Стара Кам'янка	Славгородський	(Трачук, 2024а: таб. 1.20); (Кривальцевіч, 1991: рис.101.30)	Сож	2

Висновки. На основі багаторічних розвідок та розкопок археологічних пам'яток Українського Полісся та Південної Білорусі С. Березанської, І. Артеменка, І. Свешнікова, М. Кривальцевича, Ю. Костенка, М. Кучинки, С. Лисенка та інших автором локалізовано 73 гнізда поселень племен східнотшинецької культури, в тому числі 46 уточнених гнізд племен сосницької групи (культури). Результати цієї роботи зведені в Таблицю 1, а також створена загальна карта-схема розташування названих племен XV–XII ст. до н.е. басейнах Середнього і Верхнього Дніпра, Прип'яті, Березини, Сожу, Горині, Десни та інших рік (Рис. 2).

У низці статей автором було досліджено структури поселень слов'ян від доби бронзи до середньовіччя. Розроблені карти гнізд поселень племен середньодніпровської (Трачук, 2024b: 82-95, рис.1) та сосницької археологічних культур доби бронзи (Трачук, 2024а: 180-206, рис. 1), історичних племен доби заліза: неврів, скіфів-орачів, скіфів-землеробів, венедів, антів і склавинів, які опубліковані в журналах «Українознавство». Практично усі схематичні карти дали схожі результати розмежування слов'янських племен, які відповідають розміщенню племен слов'янських археологічних культур на карті Геродотової Скіфії (Рыбаков, 1979: 111, карта). Ніяких значних переміщень населення за цей час археологічно не фіксується, що свідчить про незмінну осілість і збереження територіального розмежування давньоукраїнських племен з часів ранньої бронзи до середньовіччя.

У попередніх дослідженнях виявлено, що до нашого часу на Північній Чернігівщині та Курщині мешкають нащадки літописних сіверян – сіврюки та горюни, що розмовляють на одному із діалектів української мови (Трачук, 2017: 223, рис. 40). За археологічними свідченнями від VII ст. до н. е. до V ст. протягом 12 століть на Курщині, Білгородщині, Брянщині і Орловщині жили північно-східні племена праслов'ян-українців: історичних антів черняхівської (Трачук, 2023а: 84,85), венедів зарубинецької культур III ст. до н. е. – II ст. н. е. (Трачук, 2022а: рис. 15.64, 65) і скіфів-землеробів Геродота (Трачук, 2023b: 51, рис. 22.53–58) та окремі з них (горюни) поширювали на Слобожанщині діалекти української мови. Живучість племінних ознак Б. Рыбаков пояснює,

«пережитками племінної єдності, які в окремих випадках могли дожити... до XIX ст.» (Трачук, 2023b: 84,85).

Значення східнотшинецьких племен в етногенезі Полісся Східної Європи полягає не тільки в тому, що протягом кількох століть вони володіли великими просторами Прип'яті, Верхнього і Середнього Подніпров'я, але і в тому, що наступна історія цієї території – це історія перш за все їх прямих нащадків, які є субстратом генези середньовічних слов'ян – наших предків.

Отже, проведене картографування гнізд поселень племен на сучасних картах Українського Полісся та Південної Білорусі дозволяє зафіксувати збіг територій, на яких проживали праслов'яни за доби бронзи, в часи Геродота і аж до Нестора. Таких результатів ми досягли завдяки використанню методу родоплемінної географії. Цей метод у подальших дослідженнях племен археологічних культур від епохи до епохи сприятиме виявленню характерних рис їх соціального, культурного та економічного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Артамонов, 1949 – Артамонов М. І. Південноподільська експедиція. *АП УРСР*. 1949. Т. 1. С. 257–262.
- Артеменко, 1962 – Артеменко И. И. Поселения среднеднепровской культуры на территории Верхнего Поднепровья. *КСИА*. 1962. Вып. 88.
- Артеменко, 1987 – Артеменко И. И. Культуры позднего бронзового века: сосницкая, комаровская, тшинецкая. *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва, 1987. С. 106–116.
- Березанская, 1972 – Березанская С. С. Средний период среднего бронзового века на Северной Украине. Киев, 1972, 267 с.
- Березанская, 1974 – Березанская С. С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днестре. Киев, 1974, 150 с.
- Березанская, 1982 – Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев, 1982, 212 с.
- Березанская, 1985 – Березанская С. С. Восточнотшинецкая культура. Памятники лебедовского типа. *Археология Украинской ССР в трех томах*. Киев, 1985. Т. 1. С. 437–450.
- Березанська, Отрошенко, 1997а – Березанська С. С., Отрошенко В. В. Бронзовий вік. *Давня історія України*. Київ, 1997. Т.1. С. 384–529.
- Березанська, Отрошенко, 1997б – Березанська С. С., Отрошенко В. В. Суспільний устрій. *Давня історія України*. Київ, 1997. Т.1. С. 486–489.
- Георгиев, 1958 – Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. Родственные отношения индоевропейских языков. Москва, 1958, 230 с.
- Горнунг, 1963 – Горнунг Б. В. Из предыстории образования общеславянского языкового единства. Москва, 1963, 143 с.
- Костенко, 2015 – Костенко Ю. В. Археологічні пам'ятки Середнього Потрубіжжя. Переяслав-Хмельницький, 2015. 550 с.
- Крывальцэвіч, 1991 – Крывальцэвіч М. М. Тшцінецкая культура. *Археалогія Беларусі: У 4 т. Т. 1*. Минск, 1991. С. 330–340.
- Крушельницька, 1982 – Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / [Крушельницька Л.І. та ін.]. Київ, 1982. 194 с.
- Кучинко, 2005 – Кучинко М. М. Археологія Волині. Луцьк : Волинська обл. друк., 2005. 202 с.
- Леонтович, 1974 – Леонтович Ф. И. Задружно-общинный характер политического быта древней России. *Журнал Министерства народного просвещения*, С-Петербург, 1874, ч. CLXXIV. С. 120–133.
- Лисенко, 2016 – Лисенко С. Д. Доба бронзи – ранній залізний вік. *Первісна археологія нижнього Подесення*. Київ, 2016. С.138–216.
- Магомедов, 1999 – Магомедов Б. В. Черняхівська культура. Проблема етносу: Автореф. дис.... д-ра іст.наук. Київ, 1999. 32 с.
- Морган, 1999 – Морган Л. Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Ленинград, 1934. 350 с.
- Першиц та ін., 1974 – Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. История первобытного общества. Москва, 1974. 223 с.
- Петров, 1963 – Петров В. П. Імена скіфських божеств у Геродота. *Археологія*. 1963. Т. XV. С. 19–32.
- Петров, 1972 – Петров В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. Київ, 1972. 214 с.
- Підоплічко, 1956 – Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 2. Київ, 1956. 210 с.
- Усенко, 2006 – Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.) / за ред. І. Б. Усенка. Київ, 2006.

279 с.

- Романюк, 2017 – Романюк Т. Любор Нідерле і розвиток чеської славістики та археології у контексті українського національного поступу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2017. Вип. 21. С. 41–58.
- Рудницький, 1923a – Рудницький С. До основ українського націоналізму. 2-е вид. Відень; Прага, 1923. 241 с.
- Рудницький, 1923b – Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923. 290 с.
- Рыбаков, 1979 – Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Москва, 1979. 247 с.
- Рыбаков, 1981 – Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва, 1981. 606 с.
- Свешніков, 1971 – Свешніков І. К. Культури шнурової кераміки західної частини УРСР. *Археологія Української РСР*. т. І. Київ, 1971. С. 293–301.
- Смірнов, 2003 – Смірнов С. В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми. *Археологія*, 2003. 1. С. 7–20.
- Трачук, 1916 – Трачук О. Рід та родоплемянний лад у східних слов'ян. *Наукові записки з української історії : зб. наук. статей*. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 39. С. 3–11.
- Трачук, 1917 – Трачук О. В. Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.). Київ: Вид. О. Філюк, Центр учб. літ., 2017. 308 с.
- Трачук, 1919 – Трачук О. В. Племя та родоплемянний лад у східних слов'ян. *Ремесла та промисли Поліської зони*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Малин. 2019. С. 41–58.
- Трачук, 1922a – Трачук О. В. Картографування поселень слов'янських племен зарубинецької культури III ст. до н. е. – II ст. н. е. *Українознавство*. 2022a. № 4. С. 65–102. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.4\(85\).2022.268113](https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(85).2022.268113)
- Трачук, 2022b – Трачук О. В. Локалізація племен неврів і скіфів-орачів у контексті етногенезу східного слов'янства. *Українознавство*. 2022b. № 3. С. 68–103. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.3\(84\).2022.263010](https://doi.org/10.30840/2413-7065.3(84).2022.263010)
- Трачук, 2022c – Трачук О. В. Племянні гнізда поселень скіфів-землеробів Лівобережної України. *Українознавство*. 2022c. № 2. С. 32–61. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.2\(83\).2022.258515](https://doi.org/10.30840/2413-7065.2(83).2022.258515)
URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/258515>
- Трачук, 2023a – Трачук О. В. Анти і склавини черняхівської культури – предки слов'янських народів Європи. *Українознавство*. 2023a. № 3. С. 85–124. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.3\(88\).2023.288062](https://doi.org/10.30840/2413-7065.3(88).2023.288062)
- Трачук, 2023b – Трачук О. В. Племена венедів пізньозарубинецької і київської культур басейну Дніпра та Дону в I–V ст. н. е. *Українознавство*. 2023b. № 2. С. 63–92. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.2\(87\).2023.281494](https://doi.org/10.30840/2413-7065.2(87).2023.281494)
- Трачук, 2024a – Трачук О. В. Племена праслов'ян сосницької та лебедівської культур доби бронзи. *Українознавство*. 2024a. № 1, с. 180–206. DOI: [https://doi.org/10.17721/2413-7065.2\(91\).2024.308582](https://doi.org/10.17721/2413-7065.2(91).2024.308582)
- Трачук, 2024b – Трачук О. В. Середньодніпровські племена XXVI–XVIII ст. до н.е. і їх відношення до загадково зниклих племен пізнього Трипілля. *III Всеукраїнські наукові читання з міжнародною участю «Своєю Україну любить!» (29.06.2023 р., м. Київ, НДІУ). Збірник матеріалів*. Автор-упорядник: Фігурний Ю. С. Київ, 2024b. С. 82–95. URL: https://ndiu.knu.ua/images/vydannia/Zbirnyk_Chytan.pdf
- Третьяков, 1953 – Третьяков П. Н. Восточнославянские племена (изд. 2). Москва, 1953. 312 с.
- Трубачев, 1968 – Трубачев О. Н. Название рек правобережной Украины. Словообразование, этимология, этническая интерпретация. Москва, 1968. 289 с.
- Филин, 1962 – Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. Москва, 1962. 296 с.
- Gedl, 1979 – Gedl M. Stufengliederung und Chronologie des Graberfeldes des Lausitzer Kultur in Kietrz. *Prace archeologiczne: Zeczytnaukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Warszawa; Krakow, 1979. Zecz. 25–36.
- Moszynski, 1957 – Moszynski K. Pierwotny zasieg jezvka praszowskiego. Wroclaw, Krakow, 1957. 255 str.
- Willey, Phillips, 1958 – Willey G., Phillips P. Method and theory in American archaeology. Chicago, 1958. 180 s.

REFERENCES

- Artamonov, 1949 – Artamonov M. I. Pivdenноподільська експедиція [South Podolsk Expedition]. *AP URSR*. 1949. Т. 1. С. 257–262 [in Ukrainian]
- Artemenko, 1962 – Artemenko I. I. Poseleniya srednedneprovskoi kulturi na territorii Verkhnego Podneprovya [Settlements of the Middle Dnieper culture on the territory of the Upper Dnieper region]. *KSIA*. 1962. Vip. 88 [in Ukrainian]
- Artemenko, 1987 – Artemenko I. I. Kultury pozdnego bronzovogo veka: sosnitskaia, komarovskaia, tshinetskaia. [Late Bronze Age cultures: Sosnitskaya, Komarovskaya, Trzcinskaya. Bronze Age of the forest belt of the USSR]. *Epokha bronzы lesnoi polosy SSSR*. Moskva, 1987. S. 106–116. [in Russian]
- Berezanskaia, 1972 – Berezanskaia S. S. Srednii period srednego bronzovogo veka na Severnoi Ukraine [The Middle Period of the Middle Bronze Age in Northern Ukraine]. Kiev, 1972, 267 s. [in Ukrainian]
- Berezanskaia, 1974 – Berezanskaia S. S. Pustynka. Poselenie epokhi bronzы na Dnepre. [Pustynka. Bronze Age settlement on the Dnieper]. Kiev, 1974, 150 s. [in Ukrainian]
- Berezanskaia, 1982 – Berezanskaia S. S. Severnaia Ukraina v epokhu bronzы [Northern Ukraine in the Bronze Age]. Kyiv, 1982, 212 p. [in Ukrainian]
- Berezanskaia, 1985 – Berezanskaia S. S. Vostochnotshinetskaia kultura. Pamiatniki lebedovskogo tipa [East Trzyniec culture. Monuments of the Lebediv type]. *Arkheologiiia Ukrainskoi SSR v trekh tomakh*. Kiev, 1985. Т. 1. С. 437–450.

[in Ukrainian]

Berezanska, Otroshchenko 1997a – Berezanska S. S., Otroshchenko V.V. Bronzovy vik [Bronze Age]. *Davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv : Nauk. dumka, 1997. T.1. S. 384–529. [in Ukrainian]

Berezanska, Otroshchenko 1997b – Berezanska S. S., Otroshchenko V. V. Suspilnii ustroi [Social Structure]. *Davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv : Nauk. dumka, 1997. T.1. S. 486–489. [in Ukrainian]

Georgiev, 1958 – Georgiev V. I. Issledovaniia po sravnitelno-istoricheskomu iazykoznaniiu. Rodstvennye otnosheniia indoeuropeiskikh iazykov [Research in comparative historical linguistics. Family relations of Indo-European languages]. Moskva, 1958, 230 s. [in Russian]

Gornung, 1963 – Gornung B. V. Iz predystorii obrazovaniia obshcheslavianskogo iazykovogo edinstva [From the prehistory of the formation of common Slavic linguistic unity]. Moskva, 1963, 143 s. [in Russian]

Kostenko 2015 – Kostenko Yu. V. Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Potrubizhzhia. [Archaeological monuments of the Middle Ruffia]. Pereiaslav-Khmelnitskyi : FOP Lukashevych, 2015. 550 s. [in Ukrainian]

Krivaltsevich, 1991 – Krivaltsevich M. M. Tshynetskaia kultura [Tshtinet Culture]. *Arkheologiiia Belarusi*: V 4 t. T. 1. Minsk, 1991. S. 330–340 [in Belarus]

Krushelnitska, 1982 – *Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni doby bronzы ta rannoho zaliza* [Archaeological monuments of the Precarpathian and Volyn regions of the Bronze and Early Iron Ages] / [Krushelnitska L.I. ta in.]. Kyiv, 1982. 194 s. [in Ukrainian]

Kuchynko, 2005 – Kuchynko M. M. Arkheolohiia Volyni [Archaeology of Volyn]. Lutsk : Volynska obl. druk., 2005. 202 s [in Ukrainian].

Leontovich, 1974 – Leontovich F. I. Zadrushno-obshchinnii kharakter politicheskogo byta drevnei Rossii [The friendly-communal character of the political life of ancient Russia]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, S-Peterburg, 1874, ch. SLXXIV. S. 120–133.[in Russian]

Lysenko, 2016 – Lysenko S. D. Doba bronzы – rannii zaliznyi vik. [Bronze Age – Early Iron Age] // *Pervisna arkheolohiia nyzhnoho Podesennia*. Kyiv, 2016. S.138–216. [in Ukrainian]

Magomedov, 1999 – Magomedov B.V. Chernyakhiv culture. The problem of ethnicity [Chernyakhiv culture. The problem of ethnicity]: Avtoref. dys.... d-ra ist.nauk. Kyiv, 1999. 32 s. [in Ukrainian]

Morgan, 1999 – Morgan L. G. Drevnee obshchestvo ili isledovanie linii chelovecheskogo progressa ot dikosti cherez varvarstvo k tsivilizatsii [Ancient society or a study of the lines of human progress from savagery through barbarism to civilization]. Leningrad, 1934. 350 s. [in Russian]

Pershits ta in., 1974 – Pershits A. I., Mongait A. L., Alekseev V. P. Istoriia pervobytnogo obshchestva. [History of primitive society]. Moskva, 1974. 223 s. [in Russian]

Petrov, 1963 – Petrov V.P. Imena skifskikh bozhestv u Herodota. [The names of Scythian deities in Herodotus]. *Arkheolohiia*. 1963. T. XV. S. 19–32 [in Ukrainian]

Petrov, 1972 – Petrov V.P. (1972). - [Ethnogenesis of the Slavs. Sources, stages of development and problems]. Kyiv: Nauk. dumka,, 1972. 214 s. [in Ukrainian]

Pidoplichko, 1956 – Pidoplichko I. G. Materialy do vyvchennia mynulykh faun URSS. [Materials for the study of past faunas of the Ukrainian SSR], , vyp. 2. Kyiv, 1956. 210 s. [in Ukrainian]

Usenko, 2006 – Usenko I. B. Pravovyi zvychai yak dzherelo ukrainskoho prava (IX–XIX. st.). [Legal custom as a source of Ukrainian law (9th–19th centuries)] / za red. I. B. Usenka. Kyiv, 2006. 279 s. [in Ukrainian]

Romanyuk, 2017 – Romanyuk T. Liubor Niederle i rozvytok cheskoj slavistyky ta arkheolohii u konteksti ukrainskoho natsionalnogo postupu. [Lubor Niederle and the development of Czech Slavic studies and archaeology in the context of Ukrainian national progress]. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. 2017. Vyp. 21. S. 41–58 [in Ukrainian]

Rudnytskyi, 1923a – Rudnytskyi S. Do osnov ukrainskoho natsionalizmu. [To the Foundations of Ukrainian Nationalism]. 2-e vyd. Viden; Praha,1923. 241 s. [in Czech]

Rudnytskyi, 1923b – Rudnytskyi S. Ukrainska sprava zi stanovyscha politychnoi heohrafi. [The Ukrainian case from the perspective of political geography]. Berlin, 1923. 290 s. [in Germ.]

Rybakov, 1979 – Rybakov B. A. Gerodotova Skifiia. [Herodotus' Scythia]. Moskva, 1979. 247 s. [in Russian]

Rybakov, 1981 – Rybakov B. A. Iazychestvo drevnikh slavian. [Paganism of the Ancient Slavs] Moskva, 1981. 606 s. [in Russian]

Sveshnikov, 1971 – Sveshnikov I. K. Kultury shnurovoi keramiky zakhidnoi chasty URSS. [Cord Ware Cultures of the Western Part of the Ukrainian SSR]. *Arkheolohiia Ukrainy RSR*. t. I. Kyiv, 1971. S. 293–301 [in Ukrainian]

Smirnov, 2003 – Smirnov S. V. Arkheolohichna kultura: superechlyvi momenty rozrobky problemy. [Archaeological culture: super-sensitive moments of exploring the problem]. *Arkheolohiia*, 2003. 1. S. 7–20. [in Ukrainian]

Trachuk, 2016 – Trachuk O. Rid ta rodoplemynnyi lad u skhidnykh slov'ian. [Genus and tribal system among the Eastern Slavs]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii : zb. nauk. statei*. Pereiaslav-Khmelnitskyi, 2016. Vyp. 39. S. 3–11 [in Ukrainian]

Trachuk, 2017 – Trachuk O. V. Chorna metalurhiia v sotsialno-ekonomichnomu zhytti skhidnykh slov'ian na terytorii Ukrainy (druha polovyna V–X ct.). [Ferrous metallurgy in the socio-economic life of the Eastern Slavs on the territory of Ukraine (second half of the 5th–10th centuries)]. Kyiv: Vyd. O. Filiuk, Tsentr uchb. lit., 2017. 308 s. [in Ukrainian]

Trachuk, 2019 – Trachuk O. V. Plem'ia ta rodoplemynnyi lad u skhidnykh slov'ian. *Remesla ta promysly Poliskoi zony*. [Tribe and tribal system among the Eastern Slavs. Crafts and trades of the Polesie zone]. // *Remesla ta promysly*

- Poliskoi zony. Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii. Malyn. 2019. S. 41–58 [in Ukrainian]
- Trachuk, 2022a – Trachuk O. V. Kartohrafuvannia poselen slov'ianskykh plemen zarubynetskoï kultury III st. do n. e. – II st. n. e. [Mapping the settlements of Slavic tribes of the Zarubynets culture of the 3rd century BC – 2nd century AD]. *Ukrainoznavstvo*. 2022a. № 4. S. 65–102 [in Ukrainian] DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.4\(85\).2022.268113](https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(85).2022.268113)
- Trachuk, 2022b – Trachuk O. V. Lokalizatsiia plemen nevriv i skifiv-orachiv u konteksti etnogenezu shhidnoho slovianstva. [Localization of the tribes of the Neurs and Scythian plowmen in the context of the ethnogenesis of Eastern Slavs in Ukrainian]. *Ukrainoznavstvo*. 2022b. № 3. S. 68–103 [in Ukrainian] DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.3\(84\).2022.263010](https://doi.org/10.30840/2413-7065.3(84).2022.263010)
- Trachuk, 2022c – Trachuk O. V. Pleminni hnizda poselen skifiv-zemlerobiv Livoberezhnoi Ukrainy. [Breeding nests of Scythian agricultural settlements of Left-Bank Ukraine]. *Ukrainoznavstvo*. 2022c. № 2. S. 32–61 [in Ukrainian] URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/258515>
- Trachuk, 2023a – Trachuk O. V. Anty i sklavy cherniakhivskoi kultury – predky slov'ianskykh narodiv Yevropy. [Antes and Sclavines of the Chernyakhiv Culture – Ancestors of the Slavic Peoples of Europe]. // *Ukrainoznavstvo*. 2023a. № 3. S. 85–124. [in Ukrainian] DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.3\(88\).2023.288062](https://doi.org/10.30840/2413-7065.3(88).2023.288062)
- Trachuk, 2023b – Trachuk O. V. Plemena venediv piznozarusynetskoï i kyivskoi kulturbazeinu Dnipra ta Donu v I–V st. n. e. [Venedic tribes of the late Zarubynets and Kyivan cultures of the Dnieper and Don basins in the 1st–5th centuries AD]. *Ukrainoznavstvo*. 2023b. № 2. S. 63–92 [in Ukrainian] DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.2\(87\).2023.281494](https://doi.org/10.30840/2413-7065.2(87).2023.281494)
- Trachuk, 2024a – Trachuk O. V. Plemena praslov'ian sosnytskoï ta lebedivskoi kultur doby bronzy. [Proto-Slavic Tribes of the Sosnytsia and Lebedivka Cultures of the Bronze Age]. *Ukrainoznavstvo*. 2024a. № 1, s. 180–206. [in Ukrainian] DOI: [https://doi.org/10.17721/2413-7065.2\(91\).2024.308582](https://doi.org/10.17721/2413-7065.2(91).2024.308582)
- Trachuk, 2024b – Trachuk O. V. Serednodniprovske plemena XXVI–XVIII st. do n.e. i yikh vidnoshennia do zahadkovo znyklykh plemen piznoho Trypillia. [Middle Dnieper tribes of the 26th–18th centuries BC and their relationship to the mysteriously disappeared tribes of the late Trypillia]. *III Vseukrainski naukovy chytannia z mizhnarodnoiu uchastiu «Svoiu Ukrainu liubit!»* (29.06.2023 r., m. Kyiv, NDIU). Zbirnyk materialiv. Avtor-uporiadnyk: Fihurnyi Yu. S. Kyiv, 2024b. S. 82–95 [in Ukrainian] URL: https://ndiu.knu.ua/images/vydannia/Zbirnyk_Chytan.pdf
- Tretiakov, 1953 – Tretiakov P. N. Vostochnoslavianskie plemena (izd. 2). [East Slavic tribes (2nd ed.)]. Moskva, 1953. 312 s. [in Russian]
- Trubachev, 1968 – Trubachev O. N. Nazvanie rek pravoberezhnoi Ukrainy. Slovoobrazovanie, etimologiya, etnicheskaya interpretatsiya. [Names of the rivers of right-bank Ukraine. Word formation, etymology, ethnic interpretation]. Moskva, 1968. 289 s. [in Russian]
- Filin, 1962 – Filin F. P. Obrazovanie iazyka vostochnykh slavian. [Formation of the language of the Eastern Slavs]. Moskva, 1962. 296 s. [in Russian]
- Gedl, 1979 – Gedl M. Stufengliede rungund chronologiesdes Graberfeldersdes Lausitzer Kulturin Kietz. [Gradual structure and chronology of the grave field of the Lusatian culture in Kietz]. *Prace archeologiczne: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Warsaw; Krakow, Zecz. 25–36 [in Poland]
- Moszynski, 1957 – Moszynski K. Pierwotny zasig jezika praslawianskiego. [The original scope of the Proto-Slavic language]. Wroclaw, Krakow, 1957. 255 p. [in Poland]
- Willey, Phillips, 1958 – Willey G., Phillips P. Method and theory in American archaeology. Chicago, 180 p. [in America].

Інформація про авторів

ГАУК Анна – кандидат історичних наук, докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка;

ДЖАГУНОВА ОЛЕНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ЖУРБА Михайло – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та археології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова;

КАРАДЖІЄВ Максим – здобувач III (освітньо-наукового) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

КИРИДОН Алла – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»;

КОМАР Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки Карпатського національного університету імені Василя Стефаника;

КУЗНЕЦЬ Тетяна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

КУЦЕНКО Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ПЕНДЗЕЙ Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

САЛАТА Оксана – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка;

СКУС Ольга – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України, декан історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ТРАЧУК Олексій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

ШАУРЕНКО Анна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ЯШИН Владислав – здобувач III (освітньо-наукового) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

WÓJCIK Zbigniew – doktor habilitowany nauk o kulturze fizycznej Wyższa Szkoła Administracji w Bielsku-Białej, Wydział Pedagogiczny.

УМАНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий журнал

Випуск 13

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 02.12.2025 р. Формат 60х84/8.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 7,18

Тираж 100 прим. Замовлення № 2125

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»

20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2521 від 08.06.2006.

тел. (04744) 4-64-88, (067) 104-64-88

vizavi-print.jimdo.com

e-mail: vizavi008@gmail.com